

ALEXANDRU PĂUNESCU, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, I, 2, Editura Satya-Sai, București, 1999, 396 p., 127 fig.

Al doilea volum, I, 2, al mării sinteze realizate de Alexandru Păunescu, cuprinde descoperirile din spațiul aflat între Siret și Prut, cele mai importante descoperiri situându-se pe cursul mijlociu al Prutului. Volumul se constituie într-un amplu studiu monografic, ce cuprinde două capitole, fiecare dintre acestea cu mai multe subcapitole bine structurate.

În „Introducere” (pag. 10) autorul subliniază acele considerații generale legate de evoluția omului paleolitic, precum și modul de viață – prin acestea înțelegând atât activitățile în procurarea hranei (vânătoare, cules), cât și alte îndeletniciri ale comunităților care au viețuit aici în Paleolitic și la începutul Postglaciului.

Capitolul I (p. 11–86) conține *Considerații de ordin arheologico-istoric privind evoluția culturilor paleolitice și mezolitice din spațiul cuprins între Siret și Prut*, precum și observații la fauna și flora cuaternară din acest teritoriu. Capitolul I însumează 11 subcapitole. Primul dintre ele are în vedere intensitatea de locuire și etapele evolutive ale culturilor paleolitice și mezolitice din teritoriul amintit, iar cel de al doilea se referă la considerațiile de ordin tehnico-tipologic privind industriile paleolitice și mezolitice. În următoarele patru subcapitole (3–6) autorul prezintă materia primă folosită la prelucrarea uneltelor și armelor de piatră, a uneltelor de os și corn, fără a omite cele câteva obiecte de artă mobilă (din os, dentiție, grafit, cortex), ca și prezența ocului roșu, a hematitului și chiar a rășinei fosilizate în unele nivele de locuire. Într-un alt subcapitol (7) sunt descrise structurile de locuire dezvelite în unele stațiuni atribuite paleoliticului și mezoliticului, iar în următorul, Al. Păunescu discută cronologia relativă și absolută, inclusiv evoluția diverselor locuiri paleolitice și mezolitice din întregul spațiu luat în considerație. Subcapitolele (9–10) se referă la fauna și, respectiv, flora cuaternară. Ultimul subcapitol (11) conține câteva considerații privitoare la evoluția și modul de viață (procurarea hranei prin vânătoare, cules, diverse îndeletniciri ca făurirea uneltelor și armelor etc.) ale comunităților care au viețuit în Moldova (dintre Carpați și Prut) în lunga perioadă de timp cuprinsă între sfârșitul paleoliticului inferior și mezoliticul final.

Subcapitolul 1, *Intensitatea de locuire și etapele evolutive ale culturilor paleolitice și mezolitice*.

Așa cum s-a arătat și în primul volum, punctele cu descoperiri paleolitice din întreg spațiul cuprins între Siret și Prut sunt rezultatul unor descoperiri întâmplătoare, determinate de lucrări cu caracter edilitar-gospodăresc, dar și ale unor cercetări periegetice ori ale săpăturilor metodice de mai mică sau mai mare amploare. Pe baza bogatelor informații bibliografice, a studierii colecțiilor

din muzee, precum și a materialelor rezultate din investigațiile autorului constatăm că punctele cu descoperiri paleolitice se ridică, în 1992, la cifra de 330.

Dintre acestea, 229 reprezintă descoperiri întâmplătoare și cercetări de suprafață (periegetice), iar restul constituie puncte depistate prin săpături metodice de mai mică sau mai mare amploare.

Subcapitolul 2, *Considerații de ordin tehnico-tipologic privind evoluția industriilor paleolitice și mezolitice*.

Cele mai vechi industrii cunoscute până acum în spațiul cuprins între Siret și Prut sunt cele atribuite premusterianului. Aceste piese sunt destul de puține numeric și au fost descoperite în poziție secundară, fie în depuneri de nisipuri, fie în pietrișuri (aluviunile terasei). Ele prezintă un grad diferit de patină, lustru și rulare. Dintre cele cinci puncte cu asemenea piese, autorul se referă numai la două, și anume cel de la Ripiceni–Izvor, unde s-au găsit 44 de piese de silex și la cunoscuta așchie, zisă clactoniană, de la Valea Lupului–Iași.

În ceea ce privește paleoliticul superior de început, s-au putut identifica tehnocomplexe litice de factură aurignacoidă sau aurignaciană, având la bază industriile mai vechi ale paleoliticului mijlociu tardiv.

Autorul a căutat să păstreze pentru aceste tehnocomplexe locale denumirea de industrii aurignaciene, înțelegând industriile în care se observă, pe lângă tipurile de unelte cunoscute încă din paleoliticul mijlociu final, o adâncire a procesului de „leptolitizare”, caracterizat tehnologic îndeosebi prin folosirea tehnicii lamelare (a nucleelor prismatice și piramidale), precum și prin creșterea și diversitatea tipurilor de burine, gratoare etc¹. Cele mai vechi industrii litice aurignaciene, identificate în spațiul amintit, sunt cele de la Ripiceni–Izvor, nivelul Ia, Ib, Mitoc–Malu Galben, nivelurile I–III și Ceahlău–Cetățica I, nivelul I. Autorul prezintă un tabel cu cele mai importante și bogate industrii litice, atribuite tuturor etapelor Aurignacianului din Moldova, precum și principalele grupe (tipuri) de unelte.

În ceea ce privește materia primă din numeroasele așezări paleolitice și mezolitice din spațiul cuprins între Siret și Prut, se constată prezența silexului de bună calitate, precum și foarte puțin alte roci, cum ar fi: șistul negru, gresia silicoasă cu glauconit, menilitul etc. Silexul zis de Prut a îngăduit meșterilor paleolitici crearea unor unelte și arme de o excepțională realizare tehnică, cum ar fi racloarele și vârfurile foliacee de la Ripiceni–Izvor și Mitoc–Valea Izvorului.

În ceea ce privește întinderea depozitelor naturale de silex, demne de relevat sunt observațiile lui N. N. Moroșan, V. Chirica și V. Băcăuanu, cu privire la aluviunile Prutului

¹ Al. Păunescu, *Ripiceni–Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București, 1993.

din perimetrul nordic al Nistrului sau de la nord de Mitoc-Ripiceni, întreaga albie minoră a Prutului fiind extrem de bogată în silix. Prezența șistului negru în doar câteva așezări se poate explica prin relații (zise de schimb), directe sau indirecte cu comunitățile gravetiene din bazinul Siretului.

Este interesant de reținut că în industriile gravetiene și tardenoisiene din sud-estul Moldovei (așezările de la Brădești, Berești-Dealul Taberei) s-au folosit și galeți (de menilit, gresie, etc.), culeși din pietrișurile de la Bălăbănești, aflate la zi în acea vreme². Este interesant de subliniat absența pieselor de obsidian.

În ceea ce privește subcapitolul 4, constatăm că unelte și arme din os și corn au fost semnalate de către de V. Chirica la Mitoc-Malul Galben: două fragmente de suliță cu baza simplă, din corn de ren³. Unelte și arme de os și corn, aparținând Gravettianului, au fost găsite în peștera Stânca Ripiceni și în așezările de la Cotu Miculinți și Crasnaleuca, unde M. Brudiu ajunge la concluzia că gravettienii de pe cursul mijlociu al Prutului, ca de altfel și cei din bazinul Nistrului mijlociu (Molodova, Cormani, Coșăuți) au folosit pentru realizarea lor tehnici diverse: despicarea (prin incizie), tăierea, șlefuirea și sfredelirea (cu burinul) aplicată la perforare.

În subcapitolul 5, Al. Păunescu se referă la obiectele de podoabă și de artă, care aparțin paleoliticului superior și mezoliticului, de la Stânca-Ripiceni, Mitoc-Malu Galben și Dorohoi-Strachina.

În continuare (subcapitolul 6) este prezentată materia colorantă, ocrul roșu, care a fost descoperit sub forma unor bulgărași foarte mici în nivelul II de la Cotu Miculinți-Gârla Mare, nivelul II de la Mitoc-Malu Galben, nivelul II de la Mitoc-Pârâul lui Istrati, nivelul V din peștera Stânca-Ripiceni. La Mitoc-Pârâul lui Istrati s-au găsit și câteva fragmente de dentiție de animale, depuse pe un pat de ocră roșu.

În același context al lucrării autorul prezintă fragmentele de rășină fosilizată, din nivelul II de la Cotu Miculinți-Gârla Mare, nivelul I (superior) de la Crasnaleuca-Sețiunea III-Faleză pârâului Staniștei, și nivelul V de la Crasnaleuca-Lutărie-Faleză Pârâului Staniștei (unde bulgărașii de rășină s-au aflat într-o vatră de foc).

Subcapitolul 7 prezintă structurile de locuire, complexe cu pietre (amenajări de adăposturi), vetre de foc, ateliere de cioplire găsite în așezările care au păstrat aceste vestigii. Astfel, cele mai vechi structuri de locuire aparțin Musterianului de la Ripiceni-Izvor, bogat în astfel de amenajări. În ceea ce privește complexele de locuire din diversele niveluri aurignaco-gravetiene din spațiul dintre Siret și Prut, autorul afirmă că ele sunt relativ sărace și mai puțin semnificative decât cele identificate pe teritoriul dintre Carpați și Siret, prezentate în primul volum al seriei.

Locuirile gravetiene dispun de resturi bogate, constând din pietre de calcar dispersate sau chiar grupate, ca în cazul nivelurilor Ia și Ib de la Ripiceni-Izvor, de

² M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974, p. 133.

³ V. Chirica, Ilie Borzic, Nicolae Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, Iași, 1996, p. 85-94.

vetre de foc și chiar structuri amenajate, ca la Cotu Miculinți, Crasnaleuca, Mitoc. În locuirea atribuită nivelului II de la Mitoc-Pârâul lui Istrati, V. Chirica a reușit să identifice resturile a două complexe pe care le socotește adăposturi temporare. Pentru complexele de locuire din stațiunile tardenoisiene aflate în teritoriul discutat, se dispune de câteva date, destul de sărace, cum ar fi în cea de la Erbiceni.

În subcapitolul 8, autorul încearcă să schițeze cadrul cronologic al locuirilor paleolitice și mezolitice din spațiul geografic luat în considerație. Astfel, piesele aflate în poziție secundară la Ripiceni-Izvor, s-ar putea situa înainte de 70 000-80 000 BP, seria cea mai veche de unelte datând probabil ceva mai devreme, poate între 120 000 și 140 000 ani⁴.

La Mitoc-Malu Galben concentrarea de resturi de locuire (nivelul cu vatră, situat la 8, 60m-8,70m adâncime) a fost datat la 31850 ± 800 BP (GrN-12 637). Pe baza datelor de arheometrie pe care le cunoaștem până în prezent, estimăm că primele nivele aurignaciene de la Mitoc-Malu Galben ar putea reprezenta cele mai vechi resturi de locuire aparținând Paleoliticului superior vechi din întregul spațiu românesc.

Cât privește locuirea gravettiană din nivelul Ia de la Ripiceni-Izvor, ea este situată la aproximativ 24 000 BP, dar mai luăm în considerație și locuirile de la Mitoc-Malu Galben, datate la 27 000 BP, mai vechi decât acelea de la Ripiceni-Izvor, sau din alte stațiuni pluristratificate din spațiul est-carpatic al României.

În ceea ce privește sfârșitul Gravettianului din Moldova, se are în vedere două etape epigravetiene (VII-VIII), pe care autorul volumului le datează între aproximativ 14 000-12 000 BP, și 12 000-10 000 BP.

Subcapitolul 9 include *fauna cuaternară pe teritoriul cuprins între Siret și Prut*, în legătură cu care autorul face câteva precizări: prima se referă la faptul că cea mai mare parte a faunei este reprezentată de mamiferele pleistocene și numai în foarte mică măsură ea este ilustrată de fauna holocenă (așezarea mezolitică de la Erbiceni). Autorul nu omite nici resturile de faună malacologică (Mitoc, Ripiceni, Crasnaleuca, Cotu Miculinți) sau de păsări (grota Stânca-Ripiceni); a doua precizare se referă la poziția *in situ* sau remaniată a resturilor faunistice discutate. În cele zece tabele de la pag. 67-76, autorul prezintă toate descoperirile de faună atribuită Pleistocenului și începutul Holocenului, cunoscute până acum în teritoriul dintre Siret și Prut.

În subcapitolul 10 este analizată flora Pleistocenului superior și de la începutul Holocenului, din teritoriul cuprins între Siret și Prut, deși nu se dispune decât de câteva date. Primele determinări se datorează Suzanei Leclercq pe baza resturilor prelevate de N. N. Moroșan din mai multe locuri paleolitice, cum ar fi cele din nivelul musterian de la Ripiceni-Izvor, din nivelele III-V din peștera Stânca-Ripiceni și din nivelurile gravetiene de la Mitoc-La Mori și Mitoc-Malu Galben⁵.

⁴ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1993, p. 26-36.

⁵ Suzane Leclercq et N. N. Moroșan, în *Comptes Rendus des Séances-Institut Géologique de Roumanie*, XXI (1932-1933), București, 1937, p. 111-119.

Autorul afirmă că în zona Prutului mijlociu coniferele constituiau covorul vegetal predominant atât în paleoliticul mijlociu, cât și în cel superior, în această din urmă perioadă ele fiind asociate și cu foioasele. În locuirile mezolitice de la Erbiceni a fost evidențiată prezența speciilor *Quercus robur*, *Tilia* și *Pinus silvestris*.

Subcapitolul 11 se referă la *evoluția omului paleolitic, creator al industriilor premusteriene, musteriene și aurignaco-gravettiene, precum și a modului său de viață*.

Încă de la finalul paleoliticului inferior, dar mai ales în cel mijlociu și superior au existat unele zone care au oferit condiții optime de locuire, printre acestea numărându-se vânatul abundent și bogăția materiei prime. Dintre aceste zone menționăm pe cea a cursului mijlociu (Bazinul Ceahlăului) și inferior al Bistriței (care a cunoscut o intensă locuire de-a lungul întregului paleolitic superior) precum și pe cea a Prutului mijlociu, unde primele locuiri încep din premusterian și continuă până la sfârșitul Tardenoisianului.

Este cunoscut că activitățile cotidiene ale paleantropilor și neantropilor care au locuit în spațiul cuprins între Carpați și Prut i-au constituit în primul rând vânătoarea și în mai mică măsură culegerea (vegetalelor și moluștelor) și pescuitul. Aceste activități au asigurat, fără îndoială hrana omului paleolitic, cu alte cuvinte supraviețuirea lui. Neandertalienii sunt cei care au dezvoltat vânătoarea în grup și au perfecționat tehnica de vânătoare. S-a putut observa că atât în paleoliticul mijlociu, cât și în cel superior se vâna cu predilecție un anumit animal, care, de obicei era mai numeros în raport cu alte specii din zonă.

Dintre animalele vâdate, amintim rinocerul lănos, iepurele, ursul, vulpea, lupul, glotonul, marmota, mistrețul, marile ierbivore (bour, bizon), cerbul, renul, etc. Diferențele privind intensitatea de locuire sau chiar părăsirea unor așezări, s-ar putea datora împuținării vânatului în zonă și înăsprii climei.

Capitolul II (p. 86–349) reprezintă *Repertoriul așezărilor paleolitice și mezolitice și al punctelor cu faună cuaternară*, care constituie baza documentară a întregii lucrări, important instrument de lucru pentru elaborarea unor necesare sinteze în domeniu. Textul acestui capitol este însoțit de o relativ bogată ilustrație, care constă din hărți județene, planuri generale de așezări, planuri orizontale (cu complexe de locuire, vetre de foc etc.) profile, diagrame cumulative și numeroase planșe cu unelte și arme de piatră, os și corn.

Volumul se încheie cu indici: punctele cu descoperiri paleolitice și mezolitice, pe culturi, în succesiunea lor cronologică; fauna cuaternară în general; localitățile cu descoperiri arheologice. Ilustrația selectivă și rezumatul în limba franceză completează în mod fericit o lucrare de proporții, pe care o face accesibilă și specialiștilor din afara țării noastre.

Alexandru Păunescu a lăsat cercetării arheologice de specialitate o vastă operă științifică, prin care, în volumele tipărite în anii 1998–2002, a luat în considerație întregul teritoriu național, punând la dispoziția specialiștilor posibilitatea unei documentații exhaustive în domeniu.

MIHAI CUCOLEA

EUGENIA POPUȘOI, *Trestiana. Monografie arheologică*. Editura Sfera, Bârlad, 2005, 193 p. + 177 fig.

Muzeul Vasile Pârvan din Bârlad s-a remarcat în ultimii ani prin lucrări monografice de mari proporții, elaborate de regretatul muzeograf Vasile Palade, fost director al acestui muzeu, precum și de muzeografa Eugenia Popușoi, care a lucrat mulți ani la această instituție. În recenzia de față ne vom referi numai la lucrarea acesteia din urmă, apărută în 2005 la aceeași editură și intitulată *Trestiana. Monografie arheologică*.

Voi începe cu unele considerații de ordin general și interdisciplinar, după care mă voi referi, pe rând, la capitolele acestei monografii. Astfel, în ceea ce privește considerațiile de ordin general, autoarea în fiecare capitol s-a referit la detaliile semnificative de ordin stratigrafic, arheologic, cronologic și cultural, folosind cu discernământ datele respective, care i-au permis o încadrare justă culturală și cronologică a stațiunii Trestiana. De asemenea, datorită caracterului interdisciplinar al cercetărilor de la Trestiana, s-au evidențiat particularitățile de ordin geografic, geologic, paleozoologic, paleoantro-pologic și arheologic ale descoperirilor din această importantă stațiune neolitică din sudul Moldovei.

Lucrarea începe cu un cuvânt de introducere din partea autoarei, din care rezultă că în situl arheologic de la Trestiana a întreprins cercetări arheologice mai bine de 30 de ani, datorită sprijinului regretatului Vasile Palade.

De asemenea, pentru realizarea acestei lucrări, după planul unei teze de doctorat, având pe subsemnatul coordonator, autoarea îi exprimă recunoștință, precum și mulțumiri cercetătoarelor dr. Marilena Florescu și dr. Magda Cornelia Lazarovici, prin intermediul căreia a obținut datele C₁₄ pentru situl de la Trestiana. Totodată, exprimă mulțumiri lectorului dr. Corneliu Beldiman de la Universitatea D. Cantemir, conferențiarilor dr. Corneliu Horaicu și dr. Victor Șablonschi de la Facultatea de Geografie–Geologie din Iași și muzeografului Laurențiu Ursachi, ca și fostei directoare a Muzeului V. Pârvan din Bârlad, Nicoleta Arnăutu. De asemenea, pentru publicarea lucrării, mulțumește conducerii Consiliului Județean Vaslui, precum și colegilor de la Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, care i-au creat o atmosferă de liniște și confort, favorabilă redactării lucrărilor.

În capitolul I, *Istoricul cercetărilor*, este o descriere detaliată a secțiunilor din cele trei zone de săpături, respectiv A (1964–1974), B (1975–1984) și C (1985–1993, 1996, 2001), menționându-se numai acele secțiuni prin care s-au descoperit complexe de locuire, morminte și alte vestigii arheologice.

În capitolul II, *Cadrul natural*, se prezintă cadrul natural (A) și stratigrafic (B), precizându-se că așezarea neolitică Starčevo-Criș de la Trestiana se află la 3 km sud

de orașul Bârlad și la 0,5 km de actualul sat Trestiana (fost Stroe Beloescu), într-o zonă cu surse de apă apropiate, respectiv la interferența a două subdiviziuni ale Podișului Bârladului, Colinele Tutovei la vest și Dealurile Fălciului la est.

În capitolul III, *Arhitectura așezării*, sunt incluse alte trei subcapitole, respectiv primul *Organizarea internă (A)*, al doilea *Locuințe și alte construcții (B)* și al treilea *Morminte (C)*.

La organizarea internă se precizează că stațiunea se înscrie printre siturile de mare întindere, în care cercetările s-au efectuat pe o suprafață de peste 4 000 m², în care axul longitudinal, est-vest, avea lungimea de peste 250 m. Cele 27 locuințe descoperite erau răspândite în trei zone: A (16 locuințe), B (4 locuințe) și C (7 locuințe). În ceea ce privește amplasarea lor, în nivelul I erau dispartate, la distanțe între 10 m, 35 m și 14-30 m, iar în nivelul II unele erau în linie dreaptă la distanțe între 10 și 14 m între ele. Pentru fiecare nivel (I inferior și II superior) se prezintă poziția, particularitățile și inventarul locuințelor, cu trimiteri la ilustrații și la literatură. La fel se dau detalii pe nivele și pentru vetre și cuptoare, considerate pentru coptul pâinii.

În ceea ce privește locuințele, prezentate tot pe cele două nivele, s-au deosebit semibordeiele și locuințele de suprafață cu o groapă de provizii sau cu două asemenea gropi. În toate locuințele din ambele nivele s-a remarcat masa compactă a fragmentelor ceramice, unele așezate peste altele, dar și pe cant, ceea ce s-a interpretat ca spargerea acestora s-a făcut pe când se aflau în locuințe, în momentul părăsirii acestora, uneori fortuită, explică rămânerea în locuințe a pieselor sacre și a uneltelor.

În subcapitolul *Morminte*, în total 42, din care 37 în zona A și 5 în zona B. Dintre acestea, 11 au aparținut culturii Starčevo-Criș, 5 culturii Noua de la sfârșitul epocii bronzului, 3 Hallstattului și 1 epocii migrațiilor. La acestea se adaugă 21 morminte fără inventar, care nu au putut fi datate. Analogii pentru descoperirile de morminte de la Trestiana se găsesc în tot arealul marelui complex Starčevo-Criș. După O. Necrasov și colaboratori, originea mediteraneoizilor din populația neolitică Starčevo-Criș este în bună măsură autohtonă, neexcluzându-se și aportul migrației unei populații egeo-anatoliene.

Mormintele culturii Noua, amplasate pe o suprafață ocupată anterior de comunitățile Starčevo Criș, se află la 500 m spre vest de așezarea neolitică, pe un grind distrus acum de lucrările de îndiguire ale râului Bârlad. La rândul lor, cele două morminte din epoca migrațiilor aveau craniile deformate artificial, obicei întâlnit la sarmați, goți, huni și avari. La acestea se adaugă cele 19 morminte de înhumăție nedatate, în poziție chircită și într-o stare bună de conservare, dar lipsite total de inventar.

În capitolul al IV-lea, *Unelte*, sunt tratate, pe niveluri, *uneltele din piatră cioplită*, din silix, obsidian, gresie și mai puțin din jasp și cuarț, reliefându-se structura lor tipologică și predominarea lamelor, precum și din piatră șlefuită, respectiv tesle, dălți, topoare, zdrobitoare, frecătoare, lustruitoare și alte obiecte din piatră.

După acestea au urmat uneltele din os, bine reprezentate la Trestiana prin ace, vârfuri, spatule, dălțițe, gratoare,

săpăligi și alte piese. La acestea se adaugă un ac de cupru din mediul Starčevo-Criș și mai multe piese din lut, respectiv greutatea discoidale pentru războiul de țesut și activități de pescuit, fusaiole și măciuci. La uneltele din piatră cioplită, din piatră șlefuită, precum și din os sunt sugestive tablele pe nivele, complexe, materialul brut și total.

În capitolul al V-lea, *Ceramica*, sunt tratate speciile grosieră, semifină, fină și pictată, prezentate tot pe cele două nivele. În nivelul I specia grosieră, din argilă în amestec cu pleavă, uneori tocată fin și foarte rar cu cioburi pisate, din oale și străchini, boluri, cupe și cu decor pictat. În nivelul II continuă speciile grosieră, semifină și fină, ilustrată prin străchini, castroane, boluri și puțină ceramică pictată.

În capitolul al VI-lea, *Plastica* este ilustrată prin statuete – figurine antropomorfe și zoomorfe, precum și prin alte piese cultice, îndeosebi altărașe de cult cu patru tipuri. Tot aici sunt prezentate obiectele de port – podoabe, brățări, mărgelile, pandantive și inele ș.a.

La capitolul al VII-lea sunt tratate *Ocupațiile*, respectiv cultivarea plantelor cu săpăligi din corn de cerb și cu unele tesle; creșterea animalelor domestice, cu un tabel privitor la repartitia materialului paleofaunistic (după O. Necrasov și M. Știrbu) și cu un altul relativ la frecvența speciilor de mamifere (după S. Haimovici); vânătoarea cu procent scăzut, în comparație cu procentul ridicat de bovine; culesul de scoici și meșteșugurile casnice: culesul, torsul și țesutul.

Capitolul al VII-lea *Credințe și practici magico-rituale* se referă la *manifestări magico-culturale*, respectiv la unele „sanctuale” sau „spații sacre”, precum și la unele rituri și ritualuri de înmormântare, reflectate în cele 11 morminte ale civilizației Starčevo-Criș de la Trestiana.

În fine, în ultimul capitol, al IX-lea, intitulat *Cronologie și periodizare*, autoarea a adoptat la început sistemul cronologic al lui VI. Milojević, raportând cele două niveluri de la Trestiana la fazele III și IV ale marelui complex Starčevo-Criș. Ulterior, odată cu creșterea volumului descoperirilor, pentru o mai mare precizie a apelat la periodizările lui Gh. Lazarovici din 1975, 1977 și 1984. După opinia sa, orizontul cu ceramică policromă de la Trestiana se leagă de cel mai puternic impuls sudic – Chalcoliticul Balcano – Anatolian (CBA), când triburile neoliticului timpuriu s-au răspândit dinspre sud de Dunăre pe spații foarte largi. După autoare este posibil ca primul val în Moldova de sud și centrală să fi fost dinspre sud-estul Transilvaniei, pe valea Troțușului, legăturile cele mai evidente putând fi făcute cu așezarea de la Leț și mai departe dinspre Oltenia, cu așezarea de la Cârcea și cu altele din sudul Dunării de la Gradeșnița și Cavdar, precum și dinspre Banat (Giulvăz). Alte grupe neolitice au pătruns în jumătatea de nord a Moldovei prin pasurile Rodnei și Bărgaielor, pe culoarul Dornei, dinspre Transilvania centrală și de nord-est.

În același timp s-a emis și ipoteza dezvoltării a două aspecte variate, care au evoluat concomitent, păstrând caracterul unitar al manifestărilor culturale (N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, în *Suceava*, 1984, p. 36). Astfel, nivelul I Trestiana, care se paralelizează cu faza III, după VI. Milojević, și cu

subfazele III A și III B după periodizarea lui Gh. Lazarovici, etapa I Trestiana corespunzând subfazei III A Starčevo–Criș după Gh. Lazarovici., iar etapa II Trestiana corespunde, după același autor, subfazei III B Starčevo–Criș. În nivelul II Trestiana se includ etapa III Trestiana (III B – IV A Starčevo–Criș, după Gh. Lazarovici) și etapa IV Trestiana (IV A – IV B, după Gh. Lazarovici).

Pentru cronologia absolută a așezării de la Trestiana sunt două date C₁₄, prima de la laboratorul din Groningen, de pe vatră și din jurul acesteia din locuința C/L.2, de la adâncimea de 0,45 m și a doua din laboratorul de la Louvain din groapa adiacentă vetrei, la adâncimea de 0,65 m, ambele situate stratigrafic în nivelul I din așezarea din subfaza III A. Analiza probelor de la Trestiana s-a făcut, datorită dr. Cornelia Magda Lazarovici, la laboratoarele de la Groningen și Louvain.

La rândul lor, cele două valori de cronologie absolută de la Trestiana sunt următoarele:

Nr. crt.	Locuința	Laborator nr.	Vârsta BP	Vârsta BC	Calib 10	Calib 20
1	C/L.2	Gr N-17003	6665±45	4715	5630-5494	5640-5480
2	C/L.7	Lv.-2155	6390±100	4440	5474-5240	5500-5148

Trestiana date C₁₄ (după Cornelia Magda Mantu: 1995; 1998, p. 106).

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

N. URSULESCU, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI (coord.), *CUCUTENI 120 – VALORI UNIVERSALE. Lucrările Simpozionului Național, Iași, 30 septembrie 2004, BAI XVII*, Editura Sedcom Libris, Iași, 2006, 224 p.

La Iași, Centrul Interdisciplinar de Studii Arheologice al Facultății de Istorie din cadrul Universității „Al. I. Cuza”, în colaborare cu Institutul de Arheologie al Filialei Iași a Academiei Române, a organizat un simpozion național dedicat aniversării celor 120 de cercetare științifică asupra Complexului cultural Cucuteni–Ariușd–Tripolye, cu participarea celor mai cunoscuți specialiști în domeniu. Au fost prezentate contribuții pe diferite teme, începând cu cea ce s-ar putea numi *istoricul cercetărilor* de la Cucuteni–*Cetățuia*, stațiunea eponimă a culturii Cucuteni (M. Petrescu-Dîmbovița), sau de la *Dâmbul Morii* (M. Dinu); cele mai multe comunicări au vizat fondul cronologic și cultural al Cucutenianului în contextul Eneoliticului european (C.-M. Lazarovici, S. Teodor și Gh. Lazarovici, N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, G. Bodi), tehnocomplexe litice precucuteniene (S. Țurcanu), ceramica cucuteniană de tip „C” (R. Alaiba), caracteristicile fazei Cucuteni AB a civilizației cucuteniene (D. Boghian), aspectele lingvistice ale comunităților umane din cadrul complexului cultural Cucuteni–Tripolye (M. Alexianu), caracteristicile variantei Ariușd a culturii Cucuteni (A. László), ceramica cucuteniană din stațiunea de la Ruginoasa (M. Văleanu) etc. Organizatorii Simpozionului, N. Ursulescu și C.-M. Lazarovici, au avut și inițiativa pregătirii și tipăririi unui volum special,

În concluzie, după autoare așezarea de la Trestiana atestă cele mai bune raportări cu SE Transilvaniei, având aceeași evoluție ca și așezarea de la Leț, primind în continuare influențe Vinča, care se opresc la nivelul etapei a IV-a a culturii Starčevo–Criș, când datorită acestor influențe a avut loc, după autoare, o perioadă de regres, datorită altor influențe, lipsind elemente definitorii pentru cultura ceramicii liniare sau bugo-nistrene.

Lucrarea este însoțită de două tabele sintetice privitoare la tehnicile de ornamentare ale ceramicii și de un al treilea tabel relativ la repartiția ceramicii pictate, pe etape și locuințe. La acestea se adaugă și un amplu rezumat în limba engleză, bibliografie selectivă, lista prescurtărilor, o postfață, în care se anunță că această monografie va fi urmată de cataloage pe categorii de materiale, cu reconstituiri de forme și decoruri, precum și cu analize a studiilor interdisciplinare complete, sumarul în limbile română și engleză, V planșe și 177 figuri, din care 16 color. În final, în afară de calitățile lucrării, pe care le-am apreciat cum se cuvine, impresionează însă neplăcut numărul mare de trimiteri din text care lipsesc în bibliografia selectivă, în mod nejustificat, întrucât trimiterile din text rămân neprecizate. Această completare a bibliografiei trebuia făcută în cadrul tehnoredactării acestei lucrări.

consacrat evenimentului aniversar, pe care l-au și realizat în cadrul cunoscutei serii *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, sub forma celui de al XVII-lea volum, tipărit la Sedcom Libris, Iași, 2006, în cadrul Proiectului de cercetare (Grant) nr. 664: *Dimensiunea europeană a eneoliticului de la est de Carpați*.

Volumul pe care îl supunem analizei cuprinde numai o parte dintre comunicările prezentate în cadrul Simpozionului din 30 septembrie 2004. Primele comunicări-studii, semnate de M. Petrescu-Dîmbovița: *Le rôle de l'Académie Roumaine dans l'exploration de la station énéolithique à céramique peinte de Cucuteni și Importanța noilor săpături arheologice de la Cucuteni–Cetățuia (1961–1966)*, și M. Dinu: *Principalele rezultate ale cercetărilor de la Băiceni–Dâmbul Morii, com. Cucuteni (1961–1966)* se prezintă sub forma unor necesare rapoarte științifice de cercetări în domeniu, care au avut importanța binemeritată de a evidenția lumii științifice, mai ales internaționale, valoarea noilor descoperiri (se știe că, în 1932, H. Schmidt publicase volumul său monografic *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*).

Creațiile materiale și spirituale ale comunităților umane cucuteniene au fost relevante într-o manieră științifică deosebită prin studiile următoare, tipărite în cadrul volumului pe care îl prezentăm.

Cornelia-Magda Lazarovici semnează studiul *Semne și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, cu precizarea că o variantă completă a studiului a fost prezentată la Simpozionul internațional de la Novi Sad, sub titlul *Signs of civilizations*, ce este cuprins în volumul de studii ale Simpozionului menționat.

Lucrarea pe care autoarea a prezentat-o și a tipărit-o la Iași se constituie într-o exhaustivă luare în considerație a elementelor decorative, cu trăsături definitorii de spiritualitate, de religie chiar, ale culturii Cucuteni. Faptul că *practicile magico-religioase, așa cum o demonstrează cercetările arheologice, constituiau o componentă importantă a vieții acestor comunități* (p. 57) este o realitate a vieții spirituale a comunităților cucuteniene, demonstrată de mult timp și acceptată de exegeții perioadei, dar autoarea studiului aduce în discuție elementele constitutive (arheologice) ale identificărilor făcute de specialiști și prezentate izolat, în diverse contribuții în domeniu. C.-M. Lazarovici a identificat mai multe categorii de materiale arheologice: 1, plastica antropomorfă; 2, obiecte de lut ars cu semne și simboluri; 3, fragmente (ceramice) cu inscripții (*semne*)¹ cu valoare de inscripții, am spune noi); 4, machete de sanctuare și cuptoare; 5, ceramica, cu mai multe componente de artă și spiritualitate: reprezentări feminine, reprezentări masculine, reprezentări animaliere, păsările și oul, simboluri solare. Introducerea a nu mai puțin de patru *entități* lingvistice, apropiate ca semnificație: *semne, simboluri, magie, religie*, necesită, credem luarea în considerație a semnificației acestora, ca elemente definitorii pentru viața spirituală a unor comunități preistorice, care își au originea în creațiile comunităților umane din Paleoliticul superior². Din punctul nostru de vedere, toate *simbolurile* din creația artistică paleolitică și neo-eneolitică erau reprezentate, vizual, material, sub formă de *semne*, cărora creatorii lor le acordau semnificații speciale, poate specifice unor areale spațiale și culturi (civilizații) arheologice. Ne bazăm pe faptul că, în spiritualitatea preistorică fiecare *semn* creat trebuia să *semnifice*, să *simbolizeze* ceva, iar acel *ceva* era reprezentat de *semnul* creat în cadrul sacrului individual, dar cu manifestări ale întregii comunități. În ceea ce privește raportul *magie – religie*, credem că distincția dintre cele două noțiuni-elemente ale spiritualității este greu de operat în cadrul manifestărilor culturale preistorice. Din punct de vedere al istoriei religiilor (al religiilor

¹ V. Chirica, *Teme ale reprezentării „Marii Zeițe” în arta paleolitică și neolitică*, în *Mem.Antiq.*, Piatra Neamț, XXIII, 2004, p. 103–127; idem, *Identitatea unor „semne” în simbolurile artei paleolitice și neo-eneolitice*, în *Elemente de spiritualitate în spațiul carpato-nistreean. Preistorie*, Simpozion internațional, Iași, iulie 2004.

² Idem, *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, în M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du Coll. Int.*, Liège, décembre 2003, în *ERAUL* 106, Liège, 2004, p. 187–194; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cuculea, *Istorie și viață spirituală în zona montană și submontană a Neamțului*, Iași, 2005, p. 15–69

preistorice), credem că aceste două manifestări cultice au putut să coexiste, chiar și în cadrul acelorași comunități umane, fiecare având, probabil, semnificații și ritualuri diferite, dar care trebuiau să marcheze năzuința omului spre împlinirea unor necesități, în primul rând materiale, dar depinzând de factori, de elemente superioare vieții terestre, iar implorarea forțelor benefice, situate în exteriorul lumii cunoscute de către manifestanți (în cadrul procesiunilor sacrului colectiv) se realiza potrivit unor *canoane* proprii fiecărei comunități, dar cu caracter general în cadrul fiecărei civilizații (= culturi) arheologice, pe toată întinderea sa în spațiul geografic de manifestare. În fond, creatorii (artiștii) cucutenieni, ca și ai celorlalte civilizații arheologice mai mult sau mai puțin contemporane lor, erau obligați să se supună *canoanelor* de realizare artistică, evident cu conotații spirituale. În felul acesta, C.-M. Lazarovici ne pune în fața unor creații artistice, care par că se multiplică în cadrul unor așezări (stațiuni arheologice) aflate la distanțe considerabile unele de altele. *Trecerea și transmiterea*, factori de cunoaștere și de manifestare cultică s-au produs la toate comunitățile umane preistorice de pe foarte largi spații geografice. În felul acesta credem că se poate explica identitatea unor elemente decorative, în Gravettianul Europei de Est și Occidentale și în neoliticul aceluiași spațiu geografic, indiferent de suportul pe care este realizat (ivoriu de mamut, respectiv plastică sau ceramică din lut ars). Ne referim la decorul cu romburi sau triunghiuri (*transmiterea* putând fi identificată pe cunoscuta falangă de cal, cu decor rombic, de la Cuina Turcului-Dubova, aparținând Epigravettianului din zona Porților de Fier), dar și la decorul spiralic geometrizat, cu identități în Gravettian (Mezin, Rusia) și pe ceramica cucuteniană din aproape întregul areal de răspândire. În ceea ce privește lipsa explicită a feței statuetei, sau acoperirea acestora cu mască, ori cu reprezentări mascate, animaliere, aici credem că ar trebui să vedem cel puțin două elemente cultice: mai întâi, obligativitatea *imaginii interzise* a divinității, potrivit canoanelor artistic-spirituale (A. Besançon precizează, cu exemplificări din pantheonul grec: *Corpul zeilor posedă, prin natura sa, o constantă de frumusețe și de glorie ... El poate să devină invizibil pentru oameni ... Ascunzându-se de ochii muritori, el îi protejează. Fiindcă pentru greci, ca și în Biblie, a-i vedea pe zei în față poate fi mortal* ³); în al doilea rând, credem că este vorba de substituirea omului prin animalul de sacrificiu, dar și a doua valență a substituirii forței și agilității animalului de către om (cu precădere de către bărbatul-vânător)⁴.

O foarte bogată categorie de manifestări cultice trebuie să fi avut comunitățile cucuteniene dacă le raportăm la numărul mare de machete de sanctuare,

³ A. Besançon, *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclastului de la Platon la Kandinsky*, București, 1996, p. 36.

⁴ V. Chirica, *Artă și religii preistorice. Sanctuarele Paleoliticului superior european*, în *Prelegeri Academice*, V, 5, Iași, 2006, p. 25–28.

măsuțe de cult (altare mobiliare), ori cuptoare miniaturale, cu simboluri sacre sau cu elemente arhitectonice reprezentând simboluri ale sacralității. Existența bucraniilor (în interpretarea autoarei studiului), ne poate conduce din nou la Paleoliticul superior, în a cărui artă găsim destul de bogat reprezentarea bovideului, ca element al virilității, în raport direct cu elementul feminin. Ca decor al ceramicii cucuteniene, acest ansamblu este reprezentativ realizat pe vasul de la Târgu Ocna-Podei.

Reprezentările antropomorfe (îndeosebi feminine) și zoomorfe, identificate pe ceramica cucuteniană fac trimitere la alte manifestări cultice, ale căror cunoașteri depline nu pot fi posibile în lipsa unor elemente clar definite, așa cum au recunoscut majoritatea exegeților religiilor cucuteniene, pe care C.-M. Lazarovici îi citează abundent în studiul său. Dar acestea au existat și, indiferent de modalitățile de practicare a riturilor și ritualurilor, a semnificațiilor acestora, trebuie să acceptăm existența divinității, reprezentată, uneori, chiar și prin semnificația formelor ceramice (vasele cu tub de scurgere, de exemplu). Asocierea divinității feminine cu altele, tot feminine, dar de proporții mai mici, cu elementul masculin, dar și cu cel zoomorf, cu pești, șerpi, păsări, ori vegetale (*pomul vieții* pe amforeta de la Cărnăceni), sau numai reprezentarea acestor realități ale lumii vii, completează în mod fericit întreaga gamă de valorizări ale *Marii Divinități*, indiferent dacă elementele *complementare* divinității feminine aparțin vieții cerești, acvatică sau subterană. Schematizarea excesivă (uneori) a reprezentării feminine, ori elementele de natură vegetală cu care sunt redată erbivorele (cu coada *în spic*), redarea doar a *romburilor* (care semnifică sacralizarea zonei abdominale, așa cum *triumghiul* este interpretat ca sacralizare a zonei genitale, de procreere), dar și prezența efectivă a elementelor de decor, din lumea vegetală simbolizează, după opinia noastră, calitatea *Marii Divinități* de creare a lumii vii, de protecție, de legătură a acesteia cu *lumea de sus*, arborele vieții, cu valențe cosmice având tocmai acest rol de legătură.

De ce au creat artiștii cucutenieni simboluri solare, considerate cu caracter cosmic (din nou constatăm unele identități cu reprezentările Paleoliticului superior (ne referim la *semnul crucii*, pe care îl găsim, tot pictat, și în grotă Chauvet, Franța, pe la 31000 ani BP), ar putea fi pus în legătură tot cu relația pământ-cer, mai ales dacă facem apel la numeroasele scrieri ale lui Mircea Eliade. Sigur că repetiția unor *semne*, printre care introducem inclusiv cele 10 siluete pictate pe vasul de la Poduri, ori cele 15 *X-uri* pe vasul de la Čapaevka poate semnifica întărirea, potențarea ideii religioase reprezentată artistic, deci pictural.

În ceea ce privește fragmentul de vas de la Lozna, de factură Cucuteni B, cu *semne* multiple, reprezentând imagini diferite, acesta a fost prezentat atât în studiul la care ne referim, dar și în altul, semnat de S. Teodor și Gh. Lazarovici, pentru care s-au găsit analogii în lumea contemporană din Balcani, Anatolia, Orientul Mijlociu. Chiar dacă pare destul de ipotetică, să nu uităm faptul că imaginea cea mai schematizată a bărbatului a fost adesea folosită ca mesaj pentru alte *lumi* din trecut sau din

viitor⁵. Oricum, așa cum au constatat S. Teodor și Gh. Lazarovici, teritoriul României poate marca o adevărată hartă a descoperirilor din domeniu, sacralitatea acestei *scrieri* nemaifiind pusă la îndoială.

Un studiu de o importanță particulară, *Ipostaze ale cultului fertilității în plastica antropomorfă a culturii Precucuteni* este semnat de un binecunoscut exeget al acestei problematice, N. Ursulescu, colaboratori fiind D. Boghian și V. Cotiuță.

Mai întâi, precizăm că, după opinia noastră, existând o marcantă diferență cronologică între culturile Precucuteni și Cucuteni, tocmai *din punct de vedere cronologic* nu credem că *lumea* culturii Precucuteni poate fi considerată aceeași cu cea a culturii Cucuteni. De altfel, nu știm dacă s-ar putea afirma cu întreaga certitudine că întreaga *lume* a fiecărei culturi se constituie într-o unitate deplină, măcar din punct de vedere etnic; diferențele, uneori foarte evidente, din punct de vedere al descoperirilor arheologice, din spațiul dintre Carpați și Prut, respectiv dintre Prut și Nistru (variantele tripoliană) par să certifice unele deosebiri mai mult decât formale în cadrul întregului Complex cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolye. Mai credem că ar trebui să se facă necesara diferențiere între manifestările magice și cele religioase, chiar și între gândirea magică și cea religioasă, aceste elemente ale spiritualității neputând avea caracter unitar, chiar dacă ambele aparțin sacralității colectivităților preistorice. În sfârșit, credem că, de când a fost lansată ideea existenței cultului fertilității și al fecundității, toți arheologii au căutat reflectarea sa în „standardizarea” realizărilor artistice ale plasticii antropomorfe feminine, care prezintă femeia în ipostaze cu un aspect special, uneori foarte naturalist. Ideea spirituală a procreerii, poate chiar a auto-procreerii (potrivit caracteristicii auto-asumate de Marea Divinitate feminină) pare să vină din spiritualitatea Paleoliticului superior („carte à jouer” de la Laussel, sau statuetele cu elemente supraponderale, dar numai acelea care reprezintă starea de graviditate)⁶; este evident că, începând cu arta Paleoliticului superior, unde sunt reprezentate vulvele, ca element al feminității (la Tito Bustillo, Spania, a fost identificată o adevărată înșiruire a vulvelor „Loge des vulves”⁷), dar aceste creații artistice, ca și statuetele feminine prezentate de N. Ursulescu și colaboratorii săi (fig. 2/1) reprezintă, după opinia noastră, mai degrabă starea de sexualitate a femeii decât caracteristica sacralității nașterii sau a gravidității.

O altă temă adusă în discuție este reprezentată de statuetele feminine cu sâni și recipiente, considerate ca elemente ale cultului fertilității. Redarea triumghiului pe

⁵ Amintim că pe sondele spațiale, trimise de pe pământ în Cosmos, a fost redată imaginea foarte stilizată a bărbatului, identică celei de pe fragmentul ceramic de la Lozna (15).

⁶ Cf. A. Russot, *Connus et inconnus sur les femmes de Laussel*, în H. Delporte (ed.), *La Dame de Brassempouy, ERAUL*, 74, Liège, 1995, p. 221–237; J.-P. Duhard, *Le réalisme de la figuration féminine paléolithique*, în *ibidem*, p. 65–70

⁷ V. Chirica, *op. cit.*, Liège, 2004, p. 189

statueta de la Târgu Frumos reprezintă, așa cum am precizat⁸, sexualitatea feminină, ca element al sacralității procreației (fecundității) și al fertilității atunci când este însoțit de romb, sau când este reprezentat numai romb, de regulă pe abdomenul formelor plastice antropomorfe feminine, dar statuetele care redau femeia cu un recipient (mai ales în față, la nivelul abdomenului) reprezintă o altă trăsătură specifică Marii Divinități, aceea a asigurării hranei, deci a vieții, asemănătoare cu romb, de pe vase sau de pe statuetele feminine (ca și în Paleoliticul superior), care semnifică abdomenul fertil al Divinității⁹. Cât despre statuetele-recipient (fig. 3), poate că ar trebui să vedem în realizarea lor și simbolul Divinității-glie, în sensul lui M. Eliade¹⁰. În tot cazul, poate că nu este lipsit de importanță să precizăm că, în iconografia creștină, Fecioara Maria este pictată cu mai multe *izvoare dătătoare de viață*, care izvorăsc din pieptul său, semnificând, din nou, dar peste milenii, capacitatea *Mamei universale* de a asigura viața de după naștere.

O a treia temă (care, după opinia noastră nu are legătură cu titlul studiului) o constituie reprezentarea mâinii pe ceramica precucuteniană, autorii referindu-se numai la redarea mâinii, în basoreliev, nu și mâinile divinităților-orante. Precizăm că și aceste imagini-simbol își au originea tot în arta și spiritualitatea Paleoliticului superior. Mai mult încă, putem constata o bogăție numerică și calitativă impresionantă a pictării mâinii în aproape toate grottele-sanctuar ale Paleoliticului superior european, pe care le-am interpretat¹¹ ca reprezentând mâna care creează (alăturată altor creații artistice, ca simbol al creației divine), care protejează (pictată în asociere cu erbivore – cai etc.), care poate stăpâni animalele feroce (grota Chauvet), care se sacrifică în cursul unor activități dăunătoare, dar necesare omului, mâna, ca element cu puteri supranaturale, când este redată cu deformații patologice – degete mutilate sau lipsă (grottele Arcy, Gargas). Interpretarea simbolisticii mâinii este asigurată de cele peste 500 de *semne* ale acesteia, la Chauvet, peste 250, la Gargas (dar numai 10 întregi și fără deformații), prin care ni se transmite un mesaj religios, limbaj cu anumite specificități¹², ale comunităților umane respective, intrând în cadrul creației artistice cu valoare sacru colectiv. Precizăm că redarea mâinii protectoare sau de sacrificiu a trecut și în iconografia creștină¹³, poate tot prin acele elemente de *trecere și transmitere*. Pentru aceste motive, credem că, în afara teritoriului culturii Cucuteni-Tripolye, autorii ar fi putut găsi elemente de identitate a reprezentării mâinii în arta și simbolistica Paleoliticului superior european,

⁸ V. Chirica, *op. cit.*, Piatra Neamț, 2004, p. 103.

⁹ G. Davidescu, V. Chirica, M. Cuculea, *op. cit.*, p. 53.

¹⁰ M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, București, 1992, p. 291–293.

¹¹ V. Chirica, *op. cit.*, 2006, p. 25–26.

¹² G. Bosinski, *Homo sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000–10.000 ans avant J.-C.)*, Errance, Paris, 1990; A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, Quadrige/PUF, Paris, 1990.

¹³ V. Chirica, *op. cit.*, 2006, p. 26.

mai mult decât în budism și hinduism. Oricum, interpretarea mâinilor cu cinci degete desfăcute, în sus, redate pe ceramica de tip Precucuteni-Tripolye, este deosebit de interesantă și aduce noi valențe în ceea ce privește semnificațiile spirituale ale posibilelor manifestări cultice, cu caracter religios, obligându-ne să revenim din nou la scrierile lui M. Eliade¹⁴.

La Mircea Eliade face trimitere și G. Bodi în studiul *Noi date privind protomele animaliere de pe vasele culturii Cucuteni în lumina recentelor cercetări de la Hoisești (com. Dumești, jud. Iași)*, atunci când interpretează, corect, aceste creații artistice ca simbolizând hierogamia cu Marea Mamă – forța germinativă a pământului, prin virtuțile fecundatoare (p. 158). În tentativa sa de a-și lega numele de viitor specialist, de o stațiune arheologică cu descoperiri de mare valență spirituală, autorul a valorificat doar o categorie a materialului ceramic, și anume vasele cu protome zoomorfe, aparținând numai bovideelor, căutându-le semnificațiile magico-religioase. Au fost identificate trei categorii importante de protome, pornind de la acelea realizate prin schematism accentuat, fiind doar sugerat capul taurului prin botul, de formă triunghiulară cu ochi adânciți, dar apar și coarnele orientate în sus; a doua categorie este reprezentată de protome-cranii, care se detașează din peretele vasului cu coarnele figurate în mai multe direcții; a treia categorie o reprezintă protomele reprezentând gâtul și capul întreg al taurului, cu coarnele orientate mai degrabă orizontal, dar și în sus. Nu este lipsită de importanță protoma care pare să redea și o înfățișare umană a taurului (pl. IV/2), ceea ce o apropie de o piesă mult mai caracteristică, descoperită la Ruginoasa¹⁵, dar autorul constată, pe unul din vasele de la Dumești, „mărturia unei continue umanizări” a entității care reprezintă virilitatea în aport cu marca feminității. O importanță particulară o reprezintă pictarea vaselor cu protome de bovidee, fapt ce le potențează caracteristicile de sacralitate în cadrul manifestărilor religioase, din al căror *inventar* făceau parte.

Studiul de față conține o deosebită încărcătură din punctul de vedere al spiritualității preistorice, dar și aici constatăm lipsa interesului pentru originea paleolitică a reprezentării bovideu – femeie în cadrul artei picturale, cu nuanțe ale sacralului, ca idee a *principiului* masculin-feminin, chiar dacă se face apel la „reactivarea unei imagini deja cunoscute din paleolitic” (p. 158). Nu este, însă, o nouă idee religioasă; mai mult încă, într-o societate agrară, în cazul de față reprezentată de comunitatea cucuteniană, rolul vânătorului nu mai putea fi atât de mare ca în civilizațiile anterioare. După opinia noastră, preferința pentru reprezentarea taurului în detrimentul antropomorficului rezidă tocmai în necunoscutul sacru al divinității masculine, sau în existența *canoanelor* religioase, care impuneau artiștilor-creatori de imagini ale sacralului, *substituirea* virilității umane prin cea

¹⁴ M. Eliade, *op. cit.*, *passim*.

¹⁵ V. Chirica, M. Văleanu, *Spiritualitate preistorică: reprezentarea bovideului pe ceramica cucuteniană de la Ruginoasa*, Comunicare la Simpozionul Internațional, *Elemente de spiritualitate în spațiul carpato-nistean** Preistorie, Iași, 2004.

animalieră, poate mai apropiată de cultul uranian, al soarelui, ce se prefigura în evoluția ideilor și a credințelor. Să nu uităm nici faptul că, dacă se admite realitatea *orantei* în imagistica feminină a creației plastice cucuteniene (dar și în Paleoliticul superior), trebuie găsită divinitatea *cerească*, spre care își ridică mâinile figurinele divinități feminine. Această dualitate, masculin-taur – feminin-femeie își găsește cele mai reprezentative imagini (cu excepția celor din Paleoliticul superior, din grotă Chauvet, datată la 31 000–30 000 ani BP) pe pandantivul de la Bilcze Złote (menționat în studiu), dar și pe vasul de la Podei–Târgu Ocna. În ambele cazuri, vedem femeia-divinitate plasată pe capul sau între coarnele taurului deoarece acestea reprezintă un *univers*, în centru căruia este situată Marea Mamă. Mai mult încă, ne îngăduim să constatăm că sistemul monoteist al credințelor religioase, la care face apel autorul studiului, nu apare odată cu religiile Antichității, ci în Preistorie, sub forma cuplului femeie-bizon (taur).

Două importante studii ale volumului supus atenției noastre se referă la *Trăsăturile industriei litice cioplite din prima fază a culturii Precucuteni. Așezarea de la Traian–Dealul Viei, jud. Neamț*, semnat de Senica Țurcanu, respectiv, *Unele considerații asupra fazei A–B în contextul civilizației cucuteniene*, autor Dumitru D. Boghian.

Autoarea primului studiu face mai întâi o absolut necesară prezentare a culturii Precucuteni (aparitiie, evoluție și periodizare, areal de răspândire), pentru o încadrare cât mai exactă a materialului litic din așezarea de la Traian–Dealul Viei, la al cărui studiu a avut acces. Pe baza tipurilor de materie primă folosită de comunitatea din așezarea menționată: silex de bună calitate, dar și gresie silicioasă, au fost sesizate elementele *lanțului operator*, cu tehnologia specifică fiecărei faze de cioplire, stabilind, în final, tipologia specifică acestui tehnocomplex litic. Apreciem în mod deosebit apelul la cercetările paleolitice în domeniu, fără de care nu se poate efectua un studiu coerent asupra unei industrii litice neo-eneolitice. Pornind de la literatura de specialitate, abundant consultată și citată, autoarea a reușit să clasifice corect tipologia produselor de debitaj, începând cu așchiile și terminând cu uneltele specifice, în cadrul celor două categorii importante de materie primă folosită de către specialiștii comunității de la Traian–Dealul Viei. Credem că nu există „piese de silex calcinat” (p. 133), ci că unele piese din silex au suferit acțiunea focului, aflându-se în stadii diferite de calcinare, în funcție de densitatea și de durata acțiunii termice, dar după cioplirea lor (nu am observat să se fi determinat și tipologia acestor piese). În aceeași ordine de idei, credem că ar fi trebuit să se precizeze dacă așchiile neretușate, microlitice în proporție covârșitoare, provin de la pregătirea nucleelor pentru debitaj, de la detașarea produselor secundare de debitaj, sau de la retușarea uneltelor (a produselor finite – uneltele tipice); oricum, nu credem că seriile de mici știrbituri, „vizibile macroscopic” pot oferi caracteristicile utilizării (tuturor pieselor? numai a uneltelor?), acest element al cercetării fiind determinat *numai* prin traseologie.

În sfârșit, apreciem la acest studiu atenția cu care a fost realizată tipologia tuturor pieselor (chiar dacă reprezentarea grafică ar fi trebuit însoțită și de scara

dimensiunilor), ca și valoarea concluziilor de ordin istoric, care îi imprimă un caracter științific corespunzător.

Următorul studiu menționat de noi se referă la cronologia internă a culturii Cucuteni, cu referire specială la faza Cucuteni A–B. Această secvență de locuire a fost identificată, în perimetrul stațiunii eponime, la Cucuteni–Cetățuia, de către savantul german H. Schmidt, dar a fost definită de Vl. Dumitrescu. După un foarte scurt istoric al cercetărilor și descoperirilor, autorul propune o analiză specială asupra materialelor de tip Cucuteni A–B, așa cum au fost ele publicate, dar luându-le în considerație și pe acelea încă inedite, realizând în acest sens un *corpus* al tuturor descoperirilor. Au fost, astfel, identificate, 198 de situri, situate între Carpați și Prut. Evoluția fazei Cucuteni A–B, din faza Cucuteni A, demonstrată de Vl. Dumitrescu, a fost argumentată de către autorul studiului, prin caracteristicile stratigrafice, ale tipurilor de locuințe, de alte complexe de locuire și mai ales ale ceramicii, din stațiunile cucuteniene.

Autorul acordă o atenție specială studiului ceramicii, care reprezintă, așa cum se știe, „unul dintre cei mai sensibili indicatori” ai evoluției și micro-cronologiei fazei în discuție. D. Boghian a evidențiat principalele tipuri de vase, încadrate în cele trei categorii principale, specifice și fazei anterioare: ceramica fină, semifină și grosieră, cu o atenție aparte, acordată ceramicii de tip Cucuteni „C”, asupra căreia s-a oprit, în studiul său, R. Alaiba. În ceea ce privește stilurile decorative ale ceramicii Cucuteni A–B, sunt analizate, în detaliu, „rolul grupelor de tranziție” $\alpha\alpha^1$, $\alpha\alpha^2$, $AB\alpha$, ale grupeii γ , și sinteza grupelor $\alpha\beta\gamma$, din care s-a născut grupa σ , a căror prezență sau absență autorul o evidențiază în literatura de specialitate consultată în mod exhaustiv. În sinteza studiului, D. Boghian a stabilit și asocierile celor cinci grupe stilistice, specifice fazei Cucuteni A–B din mai multe stațiuni de referință (p. 170). Pe baza tuturor acestor considerente, a fost stabilită o schemă proprie a periodizării acestei faze, cu locuiri care au evoluat, aproape neîntrerupt, între subfaza Cucuteni A4 (A3b) și ultima „treaptă” a fazei Cucuteni A–B, încheind cu datele cronologiei absolute, care plasează aceste locuiri între 4200/4150–3900/3850 BC.

Penultimul studiu al volumului pe care îl prezentăm este semnat de R. Alaiba: *Ceramica de tip Cucuteni C*. Se știe că H. Schmidt a identificat această specie ceramică la Cucuteni–Cetățuia, dar a eliminat-o din „mediul local” cucutenian, considerând-o ca fiind „de altă origine”¹⁶.

Autoarea face o detaliată prezentare a acestei specii ceramice, prezintă definițiile și caracteristicile pasteii, ale ingredientilor folosiți, ale formelor și decorului vaselor, aducând în discuție inclusiv originea sa teritorială, geografică, apariția acesteia în cadrul locuirilor și al ceramicii cucuteniene din faza A (A3–A4), direcțiile și etapele acestor pătrunderi până în mediul Ariușd, potrivit opiniei diferiților specialiști în domeniu. Este de remarcat

¹⁶ H. Schmidt, *Cucuteni in der oberern Moldavien, Rumänien* (reeditare de M.-C. Văleanu), Iași, 2006, p. 42; idem, *Cucuteni în Moldova de Sus, România* (traducere îngrijită de același), Iași, 2007, p. 42.

faptul că R. Alaiba își extinde aria cercetărilor sale și între Prut și Nistru, în mediul tripolian, unde găsește procentaje chiar mai ridicate decât în spațiul dintre Carpați și Prut. Fără a intra în detaliile specifice unui studiu de dimensiuni considerabile, dublat de o ilustrație corespunzătoare și o bibliografie exhaustivă, apreciem doar valoarea științifică deosebită a contribuției R. Alaiba.

Ultimul studiu, semnat de Marius Alexianu: *Le complexe culturel Cucuteni-Tripolye: culture archéologique et aire linguistique*, tratează una dintre cele mai importante probleme interdisciplinare ale investigațiilor cu privire la fenomenul cucutenian: limba vorbită de comunitățile umane cucuteniene. În analiza demersului său științific, autorul pornește de la ceea ce s-a numit patria de origine a procesului indoeuropeanizării, și dacă se poate vorbi, la acel moment istoric și la acel spațiu geografic, de existența sau inexistența unor limbi indoeuropene. Se evidențiază două propuneri-ipoteze, lansate de M. Gimbutas, respectiv, Colin Renfrew, fiecare cu argumentele sale, prin care, ca fenomen lingvistic, complexul cultural Cucuteni-Tripolye este atribuit familiilor de limbi indoeuropene, respectiv, non-indo-

europene. Pentru autorul studiului la care ne referim, *criteriul* care poate justifica o atribuire sau alta există, și acesta este doar de natură lingvistică. Nu este rostul analizei noastre să intrăm în detaliile discuțiilor propuse de M. Alexianu, așa că vom preciza doar concluziile acestui extrem de important studiu: toate argumentele aduse de cercetările în domeniu pledează pentru ipoteza (poate chiar certitudinea) că populațiile Cucuteni-Tripolye vorbeau unele idiomuri non-indo-europene, dar, prin contactele cu populații indoeuropene din spațiul geografic vast, nord-pontic și carpato-balcanic, au îmbogățit propriul vocabular cu elemente indoeuropene.

Așadar, Școala arheologică ieșeană a oferit specialiștilor din domeniul larg al cercetărilor cu privire la Complexul cultural Cucuteni-Ariuşd-Tripolye, o lucrare de referință, cu studii realizate la nivelul european al exigențelor; mai mult încă, am spune că autorii ieșeni au depășit, de multe ori nivelul interpretărilor propuse de exegeții de pe alte spații geografice, dovedind cunoașterea aprofundată a fenomenului arheologic și istoric respectiv în întreaga sa complexitate.

VASILE CHIRICA

JOACHIM HUPE (ed.), în colaborare cu CLAUDIA VON BEHREN, *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2006, 270 p. + 58 pl.

În 1998, „Deutsche Forschungsgemeinschaft” lansa programul *Formen und Wege der Akkulturation im östlichen Mittelmeerraum und Schwarzmeergebiet in der Antike* (Forme și căi ale aculturației în spațiul est-mediteranean și în arealul pontic în antichitate), în cadrul căruia avea să fie finanțat proiectul *Der Kult des Achilleus im nördlichen Schwarzmeerraum – Aspekt und Modellfall des nordpontischen Akkulturationsphänomens*, care s-a desfășurat din aprilie 2001 și până la apariția acestui volum colectiv. Scopul proiectului a constat în studierea cultului lui Ahile în spațiul nord-pontic, în diferitele faze ale evoluției sale și sub diferitele forme de manifestare. O asemenea cercetare a presupus o colaborare între Est și Vest, între specialiști ucraineni (Sergej B. Bujskich, Sergej B. Ochotnikov, Anna S. Rusjaeva), ruși (Irina V. Tunkina) și germani (Claudia von Behren, Heinz Heinen, Joachim Hupe¹).

¹ Personal, la rugămintea prietenilor de la Trier, am verificat traducerea germană a contribuțiilor în rusă prezentate de S.B. Ochotnikov, A.S. Rusjaeva și I.V. Tunkina. De asemenea, i-am ajutat pe colegii germani cu fotografii ale unor inscripții ceramice de la Tyras și ale decretului onorific găsit pe insula Leuke (*IOSPE I² 325*) și păstrat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București (cf. remarca editorului de la p. 9). Privitor la decretul păstrat la Institutul din București, mulțumesc și cu această ocazie pentru sprijinul acordat domnilor prof. dr. Alexandru Suceveanu și drd. Florian Matei-Popescu.

După o scurtă prefață semnată de H. Heinen, conducătorul proiectului, și câteva cuvinte de mulțumire și alte însemnări explicative din partea editorilor, urmează introducerea (p. 11–18) scrisă de J. Hupe, căruia îi aparține principalul merit de a fi adunat, tradus și îngrijit, exemplar, materialele prezentate de cercetătorii menționați mai sus. Pe fondul unei succinte explicații asupra spațiului nord-pontic, mai ales ca zonă de contact dintre nomazii stepelor și coloniștii greci², se trece în revistă răspândirea în aceste ținuturi a cultului lui Ahile, fiind menționate principalele sanctuare și puncte geografice legate de acesta. Sunt enumerate și cele trei rațiuni care au fost definitorii în elaborarea proiectului și în obținerea finanțării acestuia: 1) o bogată baza documentară privind cultul lui Ahile la Olbia, ceea ce permite urmărirea

² La p. 11 editorul vorbește despre citorirea primei *apoikii* ioniene pe insula Berezan, or – conform stadiului actual al cercetărilor –, în perioada colonizării Berezan era o peninsulă și nu o insulă; vezi S.L. Solovyov, *Ancient Berezan: the architecture, history and culture of the first Greek colony in the Northern Black Sea*, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 11 (cu trimiteri la literatura anterioară): „In accordance with contemporary reconstruction of physical and geographical conditions in the region of the Dnieper-Bug estuary, it is considered a fully proven fact that Berezan was a peninsula during the initial period of Greek colonization in the Lower Bug River region”.

evoluției acestui cult pe parcursul aproape întregii existențe a orașului; 2) situația istorică deosebită a polisului respectiv care, după distrugerea sa de către geți, către mijlocul secolului I a. Chr., ar fi fost reînțemeiat de greci la dorința sarmaților/sciților³, fiind supus în consecință unui proces de „sarmatizare”⁴, ceea ce permite formularea unor întrebări interesante – ca metodă și conținut – legate de fenomenul aculturației; 3) lipsa unei monografii privind cultului lui Ahile la nordul Mării Negre publicată în vreo limbă vest-europeană⁵. În continuare, se fac utile considerații asupra contribuțiilor din cuprinsul volumului, iar, în final, sunt prezentați cei patru colaboratori externi – din Ucraina și din Rusia. *Introducerea*, în felul în care a fost redactată, permite chiar și unor cititori nevizitați să-și formeze o bună idee asupra lucrării, iar traducerea engleză lărgeste cercul celor interesați de temă.

Anna S. Rusjaeva, *Forschungsgeschichte des Achilleus-Kultes in der russischen und ukrainischen Wissenschaft* (Istoricul cercetării cultului lui Ahile în știința rusă și ucraineană, p. 19-48 + pl.). Mai întâi, o observație legată de titlu. Din punctul de vedere al problemei cercetate, distincția între știința rusă și cea ucraineană nu se justifică, așa cum remarcă, de altfel, chiar autoarea în nota 1 (p. 19). În opinia noastră, mai adecvată ar fi fost o sintagmă de genul „în istoriografia rusă, sovietică și postsovietică”, ceea ce ar fi corespuns mai adecvat etapelor istoriografice propuse.

Prima etapă analizată de autoare se referă la cercetările întreprinse în timpul Rusiei țariste (începutul

³ Cf. Dion Chrysostomos (XXXVI 5) orașul ar fi fost reînțemeiat la dorința sciților și nu a sarmaților; chiar dacă ar fi vorba aici de o figură de stil, credem că pasajul în discuție ar fi trebuit să fie menționat și explicat de J. Hupe. V.V. Krapivina, *Pro etničnyj sklad naselelnja Ol'viji v perši solittja novoji ery*, în *Archeologija*, 1994 (2), p. 123–129, insistă (pe baza materialului onomastic) asupra „scitizării” și nu a „sarmatizării” populației orașului, referindu-se și la prezență anterioară în împrejurimile Olbiei a unor sciți puternic elenizați. Cel mai recent, H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*, Stuttgart, 2006, p. 61, n. 101, și p. 65, n. 107, susține teoria „sarmatizării”, dar fără amplificarea sau argumentarea discuției.

⁴ În opinia noastră, ar fi mai prudent, deocamdată, să se vorbească despre un proces de „iranizare”.

⁵ Singura lucrare monografică, scrisă în limba rusă, rămâne cea a lui I.I. Tolstoi, *Ostrov Belyj i Tavrika na Evksinskom Ponte*, Petrograd, 1918, care, încă din momentul apariției, necesita completări importante; cf. M.I. Rostovcev, *Novaja kniga o Belom ostrove i Tavrike*, în *IAK*, 65, 1918, p. 177–197; E. Diehl, *Recenzie la: I. Tolstoi, Ostrov Belyj i Tavrika na Evksinskom Ponte*, Petrograd, 1918, în *Gnomon*, 3, 1927, p. 633–643.

secolului XIX–1917). Această perioadă este marcată de adunarea, sistematizarea și analiza tuturor surselor scrise, cunoscute în acea vreme – referitoare la problematică – și de preocuparea de a identifica lăcașurile de cult ale lui Ahile de pe litoralul nordic și nord-vestic al Pontului Euxin. Începuturile istoriografice, în acest sens, se leagă de primul plan complet al insulei Leuke, schițat de I.M. Budiščev la începutul secolului XIX și, mai ales, de ridicarea topografică a insulei întreprinsă de N.D. Kritskij, ofițer al flotei din Marea Neagră, în 1823. Pe planul acestuia erau trecute și resturile unei fundații din piatră al unui edificiu de mari dimensiuni, în locul cel mai înalt al insulei, vestigii identificate ulterior de mulți cercetători cu rămășițele templului lui Ahile⁶. La scurt timp, savantul rus de origine germană H.K.E. Köhler publica o lucrare amplă care s-a dovedit a fi piatra unghiulară pentru toate studiile ulterioare și care mai poate fi utilizată și astăzi cu folos⁷. Aici a fost publicat și planul lui Kritskij, iar dintre ideile formulate o remarcăm pe cea privind existența în Pontul Euxin a două insule a lui Ahile – Leuke și Borysthenes (Berezan), ultima jucând în perioada romană un rol mai important ca loc de cult. Încercând să definească principalele trăsături ale zeului și eroului Ahile, autorul consideră că apariția cultului acestuia s-ar fi produs sub influența unei divinități locale, pregrecești. Supoziția sa că insula Leuke, cu templul lui Ahile, s-ar fi aflat sub protectoratul Histriei nu se întemeiază pe mărturii directe și, ca atare, n-a fost dovedită, dar merită reținută ideea că și alte centre, în afară de Olbia, ar fi putut exercita control asupra celebrului sanctuar. Autoritatea lucrării lui Köhler a făcut ca toate celelalte contribuții istoriografice din secolul XIX să joace un rol secundar, conținând doar în măsura în care au acceptat sau au încercat să combată concluziile la care ajunsese acesta. Abia odată cu teza de doctorat a lui V.V. Latyșev⁸, discuția este propulsată într-un registru superior și aceasta, nu în ultimul rând, datorită unui număr mult mai mare de documente

⁶ Această identificare rămâne nesigură până astăzi și așa va rămâne, probabil, pentru totdeauna. Într-un articol recent, publicat în limbile engleză și rusă, A.S. Rusjaeva ajunge, totuși, la concluzia că pe planul lui Kritskij ar fi reprezentate două temple grecești, de proporții egale, dar din epoci diferite; vezi A.S. Rusjaeva, *The Temple of Achilles on the Island of Leuke in the Black Sea*, în *Ancient Civilizations from Skythia to Siberia*, 9, 2003, p. 1–16; eadem, *O chrame Achilla na ostrove Levka v Ponte Evksinskom*, în *VDI* 2004 (1), p. 177–190.

⁷ H.K.E. Koehler, *Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, 10, 1826, p. 531–819.

⁸ *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg, 1887.

epigrafice, în comparație cu cele trei inscripții cunoscute pe vremea lui Köhler. Editorul celebrului corpus *IOSPE* adună pentru prima dată toate inscripțiile dedicate lui *Achilleus Pontarches*, leagă instituirea cultului lui Ahile de sosirea acoliștilor milesieni, argumentează existența unui protectorat al Olbiei asupra insulei Leuke, insistă asupra altor două locuri în care cultul respectiv s-a bucurat de popularitate – limba de nisip Tendra (<Á-éëëÿùò Äñüüò) și Olbia –, dar se pronunță împotriva ideii că pe insula Berezan ar fi existat un lăcaș de cult al lui Ahile⁹. Printre inscripțiile analizate de Latyšev, mai ales două sunt extrem de importante ca mărturii ale legăturilor dintre Olbia și insula lui Ahile: *IOSPE* I² 325 și 326. Și dacă A.S. Rusjaeva preia, fără discernământ, toate considerațiile lui Ju.G. Vinogradov legate de prima epigrafă¹⁰, salutăm decizia editorului de a atrage atenția, într-o notă critică (p. 23, n. 29), asupra faptului că din textul păstrat al inscripției nu reiese că cel onorat ar fi un cetățean al Olbiei¹¹, ceea ce îndeamnă la mai multă prudență în formularea unor concluzii de ordin istoric.

Cea de a doua etapă a excursului istoriografic propus de autoare este legată de cartea lui I.I. Tolstoj și de recenzia foarte importantă a lui M.I. Rostovtzeff la această lucrare¹². Primul face o analiză retrospectivă a contribuțiilor anterioare – dintre care se detașează cele datorate lui Köhler și Latyšev –, pune accent pe explorarea aspectelor mitologice și profită din plin de inscripțiile adunate și comentate de editorul *IOSPE*, care i-a fost de altfel și profesor. De acord cu acesta, Tolstoj neagă faptul (evident în acea vreme, datorită descoperirilor epigrafice ale lui E. von Stern) că printre locurile de cult ale lui Ahile s-ar fi numărat și insula¹³ Berezan; acceptă, în schimb, ideea lui Köhler privind cinstirea eroului grec pe insula Leuke sub influența unei divinități locale, pregrecești, concluzie acceptată și dezvoltată în ampla sa recenzie de M.I. Rostovtzeff¹⁴. Acesta îi reproșează lui

⁹ Inconsistența acestei idei avea să fie demonstrată ulterior, odată cu descoperirea (chiar pe insula Berezan) mai multor inscripții dedicate lui Ahile.

¹⁰ *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n.e.: Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 164–168 și fig. 8.

¹¹ Am atras atenția lui J. Hupe asupra acestui amănunt într-o discuție purtată la Trier în iunie 2003.

¹² Vezi, mai sus, nota 5.

¹³ Respectiv peninsula, în concordanță cu stadiul actual al cercetărilor; cf., mai sus, n. 2.

¹⁴ De-a lungul timpului, au fost publicate atâtea contribuții în sprijinul sau pentru a combate o eventuală sorginte locală a cultului lui Ahile în spațiul nord- și nord-vest pontic, încât în prezent ar putea fi scris un amplu studiu istoriografic legat doar de acest aspect. La p. 40–41, A.S. Rusjaeva arată că atât insula Leuke cât și zona Bugului de Jos nu erau populate de triburi locale în perioada colonizării grecești, considerând acest fapt ca un argument împotriva influenței vreunei divinități autohtone

Tolstoj insuficienta exploatare a izvoarelor numismatice, susține ideea unui posibil patronaj asupra insulei Leuke exercitat de regi traco-sciți sau de orașele grecești din Dobrogea și revine la concluzia lui Köhler privind existența a două insule a lui Ahile, acesta fiind venerat la Olbia și Berezan ca zeu. Chiar dacă monografia lui Tolstoj, dublată de recenzia lui Rostovtzeff, a marcat o etapă distinctă în studierea cultului lui Ahile, ambele publicații nu numai că au rămas practic fără ecou, dar au fost ignorate o bună perioadă de timp atât în istoriografia sovietică, cât și în cea occidentală¹⁵.

Abia din anii '40 ai secolului XX, cercetătorii sovietici revin la studierea diferitelor aspecte ale temei în discuție, iar activitatea lor coincide cu o a treia etapă a istoricului cercetării, care durează, în opinia autoarei, până la destrămarea Uniunii Sovietice. Lista celor care și-au adus contribuția, într-un fel sau altul, la o mai bună cunoaștere a cultului lui Ahile la nordul și nord-vestul Mării Negre este prea lungă¹⁶ pentru a ne opri aici, oricât de succint, asupra ideilor mai vechi sau mai noi discutate. Amploarea discursului istoriografic, pe fondul sporirii materialului documentar (în primul rând, a celui epigrafic) a permis clarificarea sau cel puțin problematizarea mai multor aspecte esențiale, cum ar fi: locurile de cult ale lui Ahile, originea și caracterul cultului respectiv, principalele caracteristici și evoluția acestuia, în timp, pe insula Leuke și la Olbia, cauzele introducerii epiclezii de „Pontarches” la Olbia, cu luarea în considerație a religiei și a politicii acestui oraș etc. Probleme nu mai puțin interesante rămân în continuare subiectul unor discuții controversate: originea și momentul instituirii cultului, divinitățile unor etnii „barbare” prin care ar putea fi identificat Ahile, natura dublă sau triplă a acestuia (divinitate a morții → erou epic → zeu/ respectiv, erou epic → zeu) ș. a.

Etapă contemporană a cercetării, începută în 1991¹⁷, reprezintă, în bună măsură, o continuare a celei anterioare,

la instituirea cultului lui Ahile. Fără a putea insista aici mai mult, nouă ni se pare inadecvată asocierea – în acest sens – insulei Șerpilor cu ținutul de pe cursul inferior al Bugului, al cărui statut de *terra deserta*, chiar dacă frecvent susținut în istoriografia sovietică și postsovietică, este încă departe de a fi fost suficient argumentat.

¹⁵ Cu excepția recenziei lui Diehl, vezi *supra* n. 5.

¹⁶ Autoarea îi menționează, în ordine cronologică, pe: A.N. Zograf, M.M. Kublanov, V.D. Blavatskij, M.F. Boltenko, N.A. Pjatyșeva, P.O. Karyškovskij, N.A. Lejpunskaja, A.S. Rusjaeva, V.M. Otreško, E.I. Solomonik, V.P. Jajlenko, D.S. Raevskij, S.S. Bessonova, A.A. Kurbatov.

¹⁷ Anul destrămării Uniunii Sovietice și al proclamării independenței Ucrainei. Abia de aici încolo putem vorbi de afirmarea unei școli ucrainene, chiar dacă încă destul de timidă și prea puțin diferită de cea rusă. Aceasta deoarece, dincolo de faptul că majoritatea cercetătorilor consacrați din Ucraina de astăzi sunt de etnie rusă sau folosesc rusa ca limbă maternă, ei continuă să se regăsească în spiritul școlii sovietice în care s-au format și care i-a marcat iremediabil.

cu perpetuarea acelorași subiecte disputabile, chiar dacă în orizontul istoriografic apar și nume noi¹⁸. Principalul câștig al acestei etape ar consta, după părerea noastră, într-o mai mare deschidere către istoriografia occidentală (am putea spune o revenire la normalitate, dacă ne gândim la vechea școală rusă) și o colaborare tot mai sigură cu instituții și specialiști din Europa de vest și chiar din SUA (săpături comune în *chora* Chersonesului), conlucrare datorită căreia a fost posibilă și apariția acestui volum. Rămâne în continuare de clarificat, când și din ce cauză semizeul Ahile ajunge zeu pe insula Leuke și chiar divinitate supremă în panteonul Olbiei romane, sub epicleza de „Pontarches”, dacă au existat temple sau măcar sanctuare cu altare ale lui Ahile la Berezan și în alte locuri în care au fost descoperite dedicații ale magistraților și preoților olbieni către *Achilleus Pontarches* și multe alte probleme nu mai puțin interesante și controversate.

Studiul se încheie cu un rezumat, în germană, alcătuit de Claudia von Behren, care oferă unui cititor mai grăbit o idee vagă asupra întregului material. Credem că ar fi fost mai potrivit ca rezumatele la contribuțiile prezente în volum să fi fost traduse în limba engleză, ceea ce ar fi permis unui număr mult mai mare de cititori să cunoască aceste materiale. Altfel, apreciem inițiativa colegei de la Trier de a-și fi asumat această răspundere care ar fi trebuit să revină autorilor¹⁹.

Sergej B. Ochotnikov, *Achilleus auf der Insel Leuke* (Ahile pe insula Leuke, p. 49-87 + pl.). Acest studiu este un rezumat amplu al unei lucrări monografice, apărute în limba rusă, în care erau valorificate, mai cu seamă, rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate pe insula Leuke la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 ai secolului recent încheiat²⁰. Deși conștient de dictonul latin *Taceat de Achillo, qui non est Homerus*, S.B. Ochotnikov s-a decis să se aplece încă o dată asupra subiectului, de data acesta – fără să mai apeleze la colaborarea cu A.S. Ostroverchov – adresându-se cunoscătorilor de limbă germană. În ceea ce privește conținutul, diferențele față de varianta monografică sunt minime, însă datorită efortului deosebit depus de J. Hupe, traducător și editor, forma textului a avut de câștigat mult în legătură cu exactitatea citării autorilor antici²¹,

¹⁸ V.A. Koršunov, F.V. Šelov-Kovedjaev, V.N. Toporov, S.B. Bujskich, S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, E.A. Zacharova, N.V. Moleva, P.A. Diatroptov, I.A. Emec, I.Ju. Šaub. În opinia noastră, ar mai trebui menționată și M.V. Skržinskaja, *Drevnegrečeskij fol'klor i literatura o Severnom Pričernomor'e*, Kiev, 1991 (îndeosebi p. 22–29: *Achill i Ifigenija na Levke i Achillovom Drome*).

¹⁹ Din ceea ce cunoaștem, autorilor nici nu li s-a cerut asemenea rezumate, ideea venindu-le editorilor abia înaintea predării volumului pentru tipar.

²⁰ S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, *Svjatiliščev Achilla na ostrove Levke (Zmeinom)*, Kiev, 1993.

²¹ Vezi, de exemplu, n. 5 la p. 50.

verificarea și corectarea tacită a multor trimeri la autori moderni, sporirea aparatului critic, prelucrarea adecvată a materialului ilustrativ²².

Privitor la structura expunerii, mai întâi, sunt menționate mărturiile literare despre insula și cultul lui Ahile, urmate de un istoric al cercetării – interesant și destul de amănunțit²³ – și o descriere succintă a poziției geografice și a condițiilor naturale (solul, flora, fauna) de pe Insula Șerpilor. Esența discuției este concentrată în subcapitolul 3.4. intitulat „Cultura materială”, în care sunt prezentate, pe larg, principalele categorii de materiale arheologice, în mare parte descoperite cu prilejul săpăturilor și a cercetărilor subacvatice conduse chiar de autor. Este vorba de resturi arhitectonice (blocuri de fundație, fragmente de cornișă, tambur de coloană, olane etc.) care ar putea proveni de la diferitele faze de construcție a templului lui Ahile; materialul ceramic (predominând ceramica de lux, importată din numeroase centre și regiuni ale lumii grecești)²⁴; unele fragmente de arme, printre care un interes aparte îl prezintă vârfurile de săgeți scitice²⁵; obiecte meșteșugărești și de podoabă; monede (materialul cel mai frecvent întâlnit, relativ bine studiat și care permite formularea unor concluzii istorice cât de cât pertinente²⁶) și ancore²⁷. Un subcapitol distinct (3.5) este dedicat discuției particularităților cultului lui

²² Nu este cazul să insistăm aici, în acest sens, dar am avut posibilitatea să cunoaștem foarte bine ambele variante, atunci când am confruntat, la rugămintea lui J. Hupe, textul în rusă – trimis de autor ca publicabil – și varianta germană la care colegul de la Trier a lucrat mai bine de jumătate de an pentru a face textul într-adevăr publicabil.

²³ Cu date în plus față de istoricul cercetării propus de A.S. Rusjaeva (cf. discuția mai sus).

²⁴ Procentajul foarte mic al ceramicii de uz comun lucrate la roată și lipsa totală a ceramicii lucrate cu mâna ar putea constitui, în opinia noastră, un argument indirect în favoarea teoriei conform căreia insula nu a fost locuită de-a lungul antichității, fiind – în schimb – frecvent vizitată. Existența unui personal stabil al templului, alcătuit din preoți și medici poate fi doar presupusă, lipsind indicii concrete în acest sens.

²⁵ Un element în plus la dezvoltarea discuției complexe privind răspândirea cultului lui Ahile la sciți.

²⁶ Monedele descoperite pe insula Leuke s-ar data între secolul V a. Chr.–secolul VI p. Chr. și ar fi fost emise de 80 de orașe, 20 de regi și mulți împărați romani și bizantini; cf. *supra* A.S. Rusjaeva, p. 22, n. 17, cu trimeri la literatura anterioară. Toate aceste centre, ca și regii și împărații emitenți, sunt enumerate de S.B. Ochotnikov la p. 64-65

²⁷ În opinia autorului, cercetările efectuate pe insula Leuke (inclusiv cele subacvatice) au dus la adunarea celei mai bogate colecții de ancore pentru întreg bazinul pontic și a uneia dintre cele mai mari raportată la ansamblul lumii grecești.

Ahile, în măsura în care acestea pot fi surprinse pe baza confuzelor mărturii literare păstrate, a inscripțiilor, teracotelor și gemelor, ultimei categorii acordându-se o importanță aparte. Nu am surprins nici o idee nouă, distinctă de cele formulate anterior în istoriografie, autorul insistând – în planul unei discuții ipotetice – asupra caracterului htonic al lui Ahile ca zeu al morților care, în timp, este onorat sub diferite ipostaze: ca „Soter” (Salvator), „Pontarches” (patron al navigației în Pontul Euxin), apărător al granițelor statului olbian, emitent de oracole. În ultimul subcapitol (3.6), se încearcă o reconstrucție istorică a evoluției cultului lui Ahile pe insula Leuke și în spațiul nord-vest pontic, încercare nu lipsită de interes, dar departe de a avea un suport istoriografic adecvat. Deși se vorbește despre expansiunea romană la Dunărea de Jos, despre trupele romane de pe limesul dunărean, despre eventualul patronat al Tomisului asupra insulei Leuke, începând cu secolul II p. Chr., literatura de specialitate română este cvasiabsentă, ca și cea occidentală²⁸. Nici literatura rusă, atât cât este citată, nu este interpretată întotdeauna adecvat. Astfel, cu prilejul menționării decretului *IOSPE I*² 26, sunt citați M.I. Rostovtseff și N.A. Lejpunskaja, dar se face abstracție de ideea celui dintâi – foarte importantă după părerea noastră – că personajul cinstit ar putea fi cetățeanul unui oraș, altul decât Olbia, care, în acel moment, exercita un protectorat asupra insulei Leuke²⁹. Este trecută sub tăcere și părerea, nu mai puțin interesantă, a cercetătoarei Lejpunskaja care considera că sanctuarul lui Ahile de pe insula Leuke ar fi fost deservit nu numai de preoți de la Olbia, ci și din alte orașe de pe litoralul nordic și vestic al Mării Negre³⁰. Dincolo de observațiile noastre critice, care ar putea fi mult mai numeroase, apreciem că și această contribuție prezintă un real interes, valoarea fiind mult sporită datorită colaborării cu specialiștii de la Trier. Ca o dovadă în acest sens avem și excelentul rezumat, în germană, întocmit de C. von Behren (p. 86–87).

Irina V. Tunkina, *Archivmaterialien aus dem ersten Drittel des 19. Jhs. über das Achilleus-Heiligtum auf der Landzunge von Tendra* (Materiale de arhivă din prima

²⁸ Sunt ignorate, cu bună știință, și publicațiile noastre (le vom aminti ceva mai jos) legate de prezența cultului lui Ahile la Tyras, deși autorul abordează, la un moment dat, și acest subiect. Probabil, puternic marcat de dictonul latin citat mai sus, în mintea autorului s-a produs o ușoară perifrază: *Taceat de Achillo, qui non est... Ochotnikov*.

²⁹ M.I. Rostovcev, *Novaja kniga o Belom ostrove...*, p. 191.

³⁰ N.A. Lejpunskaja, *Pro kul't Achilla v Pivničnomu Pryčornomor'ı*, în *Arheologija*, 23, 1970, p. 70. Pentru ambele trimiteri, vezi și V. Cojocar, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 394, n. 71.

treime a secolului XIX despre sanctuarul lui Ahile de pe limba de nisip Tendra, p. 89–109). În urma cercetărilor întreprinse în arhive din St. Petersburg, autoarea reușește să reconstituie istoricul cercetărilor arheologice desfășurate în vara anului 1824, în extremitatea vestică a limbii de pământ Tendra. Aceasta, împreună cu fâșia de nisip Džarylgač, formează o peninsulă îngustă, de forma unei săbii curbate la vârf, cu o lungime de peste 100 km, la sud-est de peninsula Kinburn și era cunoscută în antichitate sub numele de <Á÷éëëÿùò Æñüüò (alergarea lui Ahile). Datorită unor publicații apărute la acel moment (I.A. Stembkovskij, H.K.E. Köhler, J. de Blaramberg), a corespondenței referitoare la contextul săpăturilor amintite, a unor materiale rămase în ilustrație și a unor liste cu descrierea unei părți a monedelor descoperite, I.V. Tunkina ajunge la concluzia că în 1824 marinarii lui N.D. Kritskij și K.M. Navrockij (doi ofițeri ai flotei Mării Negre) au săpat un sanctuar (un *heroon* sau altar, ca loc pentru aducerea ofrandelor) al lui Ahile sub forma unui tumul aplatizat cu un diametru de cca. 17 m și păstrat la înălțimea de până la 1,5 m. Descoperirea este interesantă, mai ales în conexiune cu mărturiile autorilor antici legate de <Á÷éëëÿùò Æñüüò, iar cele peste 1200 monede – câte ar fi fost găsite conform relatării lui Kritskij – denotă o funcționare continuă a sanctuarului din secolul II a. Chr. și până în secolul IV p. Chr. I.V. Tunkina prezintă o listă cu 198 dintre aceste monede: pe orașe, regi și împărați emitenți³¹. Chiar dacă amplasarea și reconstrucția sanctuarului rămân, mai mult sau mai puțin, ipotetice, apreciem efortul autoarei de a aduna într-un tablou coerent toate datele păstrate în legătură cu acest presupus lăcaș de cult al lui Ahile. Spre deosebire de cele două contribuții precedente și de cea care urmează, traduse în limba germană de J. Hupe, cea de față a fost tradusă de C. von Behren care s-a îngrijit și de întocmirea unui scurt rezumat³².

Sergej B. Bujskich, *Kap Bejkuš – Kap des Achilleus: eine Kultstätte des göttlichen Heros im Mündungsgebiet des Bug* (Promontoriul Bejkuš – promontoriul lui Ahile: un lăcaș de cult al eroului divinizat în ținutul de la gura Bugului, p. 111–153 + pl.). Unul dintre cele mai interesante materiale al volumului se referă la complexul de cult al lui Ahile de pe promontoriul Bejkuš, situat la confluența dintre limanul cu același nume și limanul Berezan, la 35 km sud-vest de Olbia și la 5,5 km nord de actuala insulă Berezan. Primele cercetări arheologice au fost efectuate

³¹ Autoarea menționează doar numărul de peste 1200 monede, cunoscut din relatarea lui Kritskij, fără să precizeze și numărul total al celor pe care le prezintă ea însăși în contextul articolului.

³² În contextul rezumatului, H.K.E. Köhler este menționat eronat, probabil din neatenție, printre „Altertumskundlern aus Odessa”. În realitate, acesta a activat la St. Petersburg, fiind numit într-o scrisoare din epocă „Aristarch al Ermitaje-ului”.

în 1904 de E. von Stern, acestea fiind reluate abia în 1965 și continuate sistematic între 1967 și 1969 de A.S. Rusjaeva și în 1985–1986, respectiv 1995–1996 de S.B. Bujskich. Bogatul material arheologic descoperit cu acest prilej, între care se disting inscripțiile ceramice (peste 100 *graffiti*), aflat în umplutura celor 12 gropi (*favissae*, *âüëñié*) și odată cu decaparea celorlalte complexe, au permis autorului să confirme și să dezvolte ipoteza avansată de cei doi predecesori amintiți, conform căreia în cazul promontoriului Bejkuš am avea a face cu un loc de cult (sanctuar extraurban) dedicat lui Ahile, amenajat în al doilea sfert al secolului VI a. Chr., odată cu întemeierea Olbiei și care avea să fie folosit, cu intermitențe, până târziu în epoca romană.

Capitolul de bază al acestui studiu (5.2), intitulat „Sanctuarul de la Bejkuš” (p. 119–147), este precedat de o serie de observații introductive, în general utile și binevenite, legate de colonizarea greacă a regiunii Bugului de Jos și de sanctuarele olbiene din perioada arhaică. Nu încapă îndoială că autorul, implicat de peste trei decenii în cercetările efectuate în teritoriul rural al Olbiei, cunoaște foarte bine aceste probleme și multe din subtilitățile unei discuții istoriografice prolixă. Totuși, unele aspecte ni s-au părut abordate uniliniar și ușor tendențios, altele fiind dezvoltate în detrimentul tematicii de ansamblu propuse prin titlu. Astfel, când vorbește despre ultima fază a colonizării în ținutul de pe Bugul inferior (prima treime a secolului V a. Chr.), reducerea drastică a *chorei* Olbiei arhaice este pusă în legătură cu atragerea populației rurale către orașul aflat în reconstrucție fără să se facă trimitere la cei care au avansat și argumentat anterior această idee. În același timp, este trecută sub tăcere opinia contrară – fie ea și mai puțin credibilă, dar împărtășită totuși de mulți cercetători, – care leagă dispariția *chorei* arhaice de ofensiva sciților după campania lui Darius I³³. Pe de altă parte, polemica insistentă, purtată pe aproape trei pagini (117–119), pentru a demonstra inconsistența identificării unor resturi de construcții descoperite la Kozyrka 2 și Staraja Bogdanovka 2 cu niște „amenajări de cult” este, în opinia noastră, neavenită și irelevantă în contextul problematicii discutate, așa cum pare să realizeze într-un

³³ Pentru ansamblul problemei, vezi, mai recent, V. Cojocaru, *Die Beziehungen zwischen Griechen und „Barbaren” im Norden und Nordwesten des Pontos Euxinos zwischen dem 7. und dem 1. Jh. v. Chr. Zur Geschichte ihrer Erforschung*, în: V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 2005, p. 165. Ulterior, am reluat și dezvoltat această discuție într-un articol aflat sub tipar: V. Cojocaru, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, în *Peuce*, N.S., III (XVII), 2007 [sub tipar].

târziu autorul însuși³⁴. În capitolul 5.2., menționat mai sus, autorul, la fel, se ocupă de mai multe aspecte: numele locului unde au fost făcute descoperirile arheologice în discuție, topografia, istoricul cercetării, cele mai recente săpături, cronologia și interpretarea monumentului. Remarcăm coerența expunerii, pe fondul unei bune cunoașteri a literaturii de specialitate, inclusiv a celei occidentale. Legat de ultima, S.B. Bujskich face un amplu excurs critic prin care stigmatizează superficialitatea sau chiar ignoranța specialiștilor occidentali în materie de istoriografie rusă și ucraineană atunci când aceștia abordează problematica cultului lui Ahile la nordul și nord-vestul Mării Negre³⁵. Chiar dacă această critică a autorului este până la un punct îndreptățită, noi ne-am permite, în acest sens, o observație ușor metaforică (ca unul care ne-am ocupat de cultul lui Ahile, consultând – în egală măsură – istoriografia vest-europeană și cea rusă/ respectiv ucraineană): în timp ce specialiștii occidentali, preocupați de ansamblul pădurii, nu observă adeseori toți copacii, cei sovietici – dimpotrivă –, copleșiți de importanța numărării arborilor din propriul crâng, de cele mai multe ori nu percep importanța ansamblului pădurii. De exemplu, chiar autorul atunci când

³⁴ „Aber dies ist bereits ein eigenes Thema” (p. 119).

³⁵ Cu două excepții, reliefate și de autor: H. Hommel, *Der Gott Achilleus*, în *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse 1980, Abh. 1, Heidelberg, 1980, p. 3–52, și N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien: vergleichende Untersuchung der Kultischen und politischen Einrichtungen*, I–II, Frankfurt am Main, ²1988. De altfel, S.B. Bujskich „tună și fulgeră” împotriva celor care au neglijat descoperirile de la Bejkuš publicate în mai multe studii, articole și în contextul unor lucrări monografice de A.S. Rusjaeva. Publicațiile acesteia sunt, de altfel, ignorate – de data aceasta cu bună știință – și de unii specialiști ruși, și încă de unii dintre cei mai bine informați cum ar fi, de exemplu, Ju.G. Vinogradov (cf. remarca autorului la p. 132–133). După părerea noastră, „tăcerea” sau reticența occidentalilor în acest sens s-ar explica nu doar prin necunoașterea/ respectiv ignorarea literaturii ruse și ucrainene (din cauza necunoașterii limbilor respective), ci și prin faptul că acest promontoriu nu apare menționat de autorii antici ca loc de cult al lui Ahile. Posibila legătură făcută între <Á÷ëëÿùò ßăüüié menționate de Dionysios (ß <Ëëááüüò) și locul pentru cinstirea lui Ahile de la Bejkuš (vezi n. 276 de la p. 146) noi o considerăm drept o supoziție hazardată, la care se încearcă asocierea temeiului documentar prin forțarea unei mărturii antice. Metodă cu atât mai păguboasă cu cât în literatura arheologică postsovietică autorii antici continuă să fie citați, deseori, nu prin consultarea directă a surselor literare, ci prin preluarea informațiilor (de regulă fără trimitere) de la autori moderni.

menționează vârfurile de săgeți din bronz descoperite la Bejkuš (p. 136, 139, 143) nu face nici o trimitere și nici o legătură cu descoperirile similare de pe insula Leuke, puse în legătură cu celebrul sanctuar al lui Ahile³⁶. Iar atunci când încearcă să polemizeze cu unii dintre specialiștii apuseni, nu o face întotdeauna convingător³⁷.

Ultima parte a studiului (p. 147–153) este dedicată unor probleme legate de originea cultului lui Ahile în spațiul nord-pontic. Apreciem luciditatea prin care sunt prezentate unele subiecte, îndelung dezbătute în istoriografie, și suntem de acord că problema sorgintei (grecești sau sub influența unei divinități locale pregrecești) a cultului respectiv ar trebui să constituie tema unui studiu aparte³⁸. Ca multe alte aspecte referitoare la acest cult, de altfel. În concordanță cu păreri exprimate și de S.B. Ochotnikov, autorul insistă asupra caracterului htonic al *heros*-ului și zeului Ahile³⁹. Ne bucură că un *graffito* de la Tyras, descoperit și publicat de noi recent⁴⁰, este apreciat și discutat de autor la justa lui valoare – ca prima mărturie epigrafică prin care Ahile este numit, în concordanță cu mărturia lui Alkaios, „stăpân al Sciției”. Doar că în cazul reconstrucției propuse – [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon$] $\epsilon\alpha\eta$ $\acute{\omicron}\epsilon\delta$ [$\epsilon\beta\acute{\alpha}\delta$ $\iota\acute{\alpha}\acute{\alpha}$ $\acute{\Upsilon}\iota\acute{\iota}\acute{\omicron}\acute{\epsilon}$] – este vorba nu despre „părerea autorilor” (Nach der Ansicht der Autoren, p. 151), ci de părerea autorului V. Cojocaru, ceea ce S.B. Bujskich cunoaște, de altfel, foarte bine⁴¹. Și pentru a încheia cu observațiile critice, credem că ar fi fost evitată risipa de spațiu dacă multe dintre lucrările la care se face trimitere ar fi fost scrise, începând cu a doua

³⁶ Vezi p. 63 a volumului recenzat aici; cf. S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, *L'île de Leuke et le culte d'Achille*, în *Pontica*, 24, 1991, p. 72.

³⁷ De exemplu, în n. 210, p. 137, autorul, crezând că respinge reconstrucția unui *graffito* de la Bejkuš propusă de B. Bravo, vine, de fapt, cu un argument în favoarea acesteia. Căci, dacă pe acel fragment de amforă de Lesbos s-a păstrat [---] $\Omega\Sigma\text{EI}$ [---] și nu [---] $\Omega\Sigma\text{EM}$ [---], reconstrucția lui Bravo [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}\acute{\Upsilon}$] $\iota\delta$ $\text{Tm}[\beta]$ este confirmată, devenind [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}\acute{\Upsilon}$] $\iota\delta$ $\acute{\alpha}\text{r}[\iota\beta]$, cu același sens.

³⁸ Credem că un asemenea studiu și-ar fi avut locul chiar în contextul acestui volum.

³⁹ Fără ca cei doi să se citeze (à propos de observațiile noastre din notele anterioare).

⁴⁰ Vezi trimiterile ceva mai jos, cu prilejul discuției pe margine următorului articol.

⁴¹ Cum ar reieși și din trimiterea de la n. 323, p. (151). *Graffito* a fost publicat de noi de două ori până să fie reluat în T.L. Samojlova, V. Cojocaru, *Novye dannye o kul'tach i kul'tovykh antičnykh postrojках v Tire*, în: P.P. Toločko (ed.), *Severnoe Pričernomor'e v antičnoe vremja. Sbornik naučnykh trudov k 70-letiju S.D. Kryžickogo*, Kiev, 2002, p. 112 și fig. 5 la p. 111.

citare, într-o formă prescurtată⁴². Totodată, în n. 9, p. 112, o lucrare a lui Ju.A. Vinogradov apare eronat sub numele lui Ju.G. Vinogradov⁴³. Observațiile noastre critice nu diminuează valoarea de ansamblu a acestei contribuții originale și bine documentate, încheiată cu un rezumat, din păcate tot în germană, întocmit de C. von Behren.

Joachim Hupe, *Der Achilleus-Kult in Tyras* (Cultul lui Ahile la Tyras, p. 155–159 + pl. 41). Autorul rezumă câteva dintre publicațiile noastre în care am discutat două inscripții ceramice (o ștampilă și un *graffito*), descoperite cu prilejul săpăturilor arheologice de la Tyras, în 1997, respectiv în 2001⁴⁴. Nu este cazul să reluăm aici discuția, fie ea și în linii generale. Dorim să atragem atenția doar asupra câtorva puncte prin care J. Hupe încearcă să dezvolte demersul nostru pentru a-și motiva propria contribuție. Mai întâi, propunerea sa că forma de genitiv a teonimului, menționat în ștampilă, s-ar fi putut termina și în - $\epsilon\omega\varsigma$ (p. 156) nu credem că poate fi acceptată, deoarece, judecând după forma ștampilei și după rândul întâi al acesteia, în rândul al doilea nu ar fi existat spațiu și pentru litera Σ . Exemplul de genitiv ionic în - $\epsilon\omega$ pe un *graffito* de la Bejkuš⁴⁵, ca o completare la cele șapte exemple invocate de noi, cu prilejul primei editări a inscripției de la Tyras⁴⁶, este binevenit, chiar dacă ulterior – cu ocazia ultimei ediții – noi înșine am mai adăugat alte 23 de exemple⁴⁷. Cât privește imaginea hoplitului, identificat cu Ahile, tot pe un *graffito* de la Bejkuš (pl. 35, 1), compararea acesteia cu imaginea în relief de pe fragmentul de *oinochoe* de la Tyras (p. 156, n. 14) ne apare forțată, deoarece acestea l-ar înfățișa pe Ahile în ipostaze diferite. Digresiunea mai lungă a autorului (p. 157 și urm.), prin care sunt căutate paralele printre vasele de la Atena, Olympia și din alte regiuni ale lumii grecești, pentru a putea explica funcția vasului de la Tyras ca recipient standard, este, mai degrabă, o paradă de erudiție. Aceasta, fiindcă J. Hupe nu poate invoca analogii nici pentru reprezentarea în relief, nici pentru

⁴² Vezi, de exemplu, lucrări ale lui S.D. Kryžickij (n. 22 și 67), A.S. Rusjaeva (n. 21 și 212), S.L. Solv'ev (n. 9 și 143) și lista ar putea fi continuată.

⁴³ Ju.A. Vinogradov, *Grečeskaja kolonizacija i grečeskaja urbanizacija Severnogo Pričernomor'ja*, în *Stratum plus*, 1999 (3), p. 101–115.

⁴⁴ J. Hupe citează toate publicațiile noastre, cu excepția celei mai recente discuții pe care am propus-o în teza de doctorat, vezi V. Cojocaru, *Populația...*, p. 389–396 (*Ștampilă AXIAAEΩ de la Tyras*) și pl. XIV.

⁴⁵ [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}$] $\acute{\Upsilon}\iota$ $\text{Tm}\beta$ (= $\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}\acute{\Upsilon}\iota\delta$ $\acute{\alpha}\text{r}[\iota\beta]$) (n. 13 și pl. 34, 16).

⁴⁶ V. Cojocaru, *Achilleus in Tyras*, în *Tyche*, 15, 2000, p. 58 sq. și n. 19.

⁴⁷ V. Cojocaru, *Populația...*, p. 393, n. 60. Și lista exemplurilor de nume din inscripții nord-pontice terminate în genitiv ionic ar putea fi extinsă.

inscripția retrogradă și nici nu cunoaște vreun alt recipient standard marcat cu numele divinității⁴⁸. În plus, fragmentul de *oinochoe* de la Tyras nu permite o reconstrucție cât de cât credibilă a dimensiunilor vasului, iar asupra eventualei funcții a vasului, ca recipient standard, ne-am pronunțat anterior noi înșine⁴⁹. Altfel, rămânem recunoscători colegului J. Hupe pentru faptul că a atras atenția specialiștilor occidentali asupra cercetărilor noastre într-un mod care ne onorează.

Joachim Hupe, *Die Statuenstiftung des Posideos aus Neapolis Skythike* (Statuia ctitorită de Posideos din Neapolis Scythica, p. 161–164 + pl.). Prezența în contextul acestui volum a rezumatului unui studiu publicat anterior⁵⁰ este justificată de inscripția votivă, păstrată fragmentar (*IOSPE I² 672*), de pe postamentul unei statui, care nu a mai ajuns până la noi, ridicate în cinstea lui Ahile, cândva în secolul II a. Chr., de greul Posideos, fiul lui Posideos. Stabilite în capitala Regatului scitic din Crimeea, ca sftenic și navarch, Posideos îl onorează pe Ahile – evident, în ipostaza acestuia de ocrotitor al navigației în Pontul Euxin (cunoscut ulterior, în inscripții olbiene de epocă romană, ca *Achilleus Pontarches*⁵¹) – după câștigarea unei lupte navale împotriva piraiților satarci⁵². Tot la Neapolis Scythica, ar mai fi dedicat trei statui unor zeități rodiane – Zeus Atabyrios, Athena Lindia și zeița Rhodos, cum aflăm din cele trei inscripții votive⁵³ de pe postamentul statuiilor pierdute. Aspectul cel mai disputat al discuției legate de cele patru epigrafe amintite se leagă de originea dedicantului – venea acesta de la Rhodos sau de la Olbia? Dacă V.V. Latyšev, urmat de E.I. Solomonik, îl considerau un rhodian care obținuse cetățenie olbiană, iar J și L. Robert, urmași de Ju.G. Vinogradov, vedeau în acesta (pe baza datelor onomastice) un olbian angajat la curtea regelui sciților târzii din Crimeea, J. Hupe revine la opinia Latyšev/Solomonik, în virtutea faptului că cele trei zeități amintite mai sus nu apar decât în inscripții de la Rhodos sau în ținuturi subordonate acestuia. Trecerea în revistă a tuturor documentelor

epigrafice în care apar menționate divinitățile respective conferă demersului autorului un plus de originalitate⁵⁴.

Joachim Hupe, *Die olbische Achilleus-Verehrung in der römischen Kaiserzeit* (Inscripții olbiene din epoca romană în onoarea lui Ahile, p. 165–234, pl. 43–58). Cel mai elaborat și mai valoros studiu din cuprinsul lucrării recenzate a fost scris chiar de editorul volumului. Chiar dacă autorul nu este explicit în acest sens, ideea sa de a alcătui un repertoriu al inscripțiilor olbiene în onoarea lui *Achilleus Pontarches*, ca și multe probleme circumscrise acestui catalog, pleacă de la cercetările renumitului epigrafist rus V.V. Latyšev care, în contextul tezei sale de doctorat, propune o discuție complexă legată de epigrafele cunoscute în acea vreme, de cronologia acestora, de cercul dedicanților etc.⁵⁵. Revenind la contribuția lui J. Hupe, acesta își structurează demersul în două subcapitole – unul, oarecum introductiv, dar cât se poate de consistent, referitor la relatarea lui Dion din Prusa despre cultul lui Ahile la Olbia (p. 165–172) și altul, mult mai amplu, privind exercitarea cultului lui *Achilleus Pontarches* de către olbieni (p. 172–234).

Cuvântarea a XXXVI-a (Ἀἰῶνὸς Ἀχιλλεῦς) a lui Dion Chrysostomos a generat o discuție pe cât de lungă, pe atât de controversată, în felurile ei interpretări – de la preluarea *ad litteram* a mărturiilor lăsate de retorul din Prusa (frecvent întâlnită la arheologii sovietici) și până la interpretarea informațiilor acestuia drept un construct literar menit să confere credibilitate unei ficțiuni cosmologice (în opinia unor cercetători occidentali)⁵⁶. De altfel, specialiștii interesați nu vor ajunge, probabil, niciodată la un consens în ceea ce privește interpretarea tuturor aspectelor ce decurg din analiza acestei surse literare. Atenția lui Hupe se îndreaptă, cu predilecție, asupra datelor legate de cultul lui Ahile și autorul reușește să vină cu unele observații noi, demne de reținut. Remarcăm, astfel, interpretarea pasajului XXXVI 25 în care bătrânul olbian arată că vizita lui Dion la Olbia ar fi o adevărată minune, de parcă acesta ar fi fost trimis de Ahile însuși de pe insula sa. Întrucât insula Berezan făcea parte din teritoriul statului olbian, rațiunea lui Hupe de a înțelege prin Βδῆ ὀδὸν Ἰφίοῦ o insulă mai îndepărtată, adică Leuke, ni se pare întemeiată și capabilă să încheie o discuție veche de aproape două secole. La fel de importantă este și plasarea templului lui Zeus, amintit de Dion, *intra muros* pe baza unor argumente de ordin epigrafic (inscripția *IOSPE I² 45*, cu menționarea unui săn {ὀ δὸν Ἰφίοῦ Δῆμ). În fine, nu lipsită de interes este și apropierea dintre scena așezării în cerc (Τί ἐγγύει) pentru sfat a bătrânilor și a funcționarilor orașului, conform relatării lui Dion și scena similară de pe scutul lui Ahile la Homer (*Iliada* XVIII 503 sq.: σάν © Τίπ ἐγγύει).

În subcapitolul dedicat cultului lui *Achilleus Pontarches* la Olbia, sunt discutate câteva probleme definitorii pentru

⁴⁸ Concluzie la care ajunge chiar J. Hupe: „Diese Deutung birgt jedoch die Schwierigkeit in sich, daß meines Wissens aus der Antike bislang keine Maßgefäße vorliegen, die mit einem Götternamen beschriftet sind” (p. 158).

⁴⁹ V. Cojocaru, *Populația...*, p. 394.

⁵⁰ J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen des Posideos an Achilleus und rhodische Gottheiten aus Neapolis Scythica (Krim)*, în *Eurasia Antiqua* 9, 2003, p. 281–301.

⁵¹ Vezi, mai jos, discuția legată de următorul studiu.

⁵² O populație din nord-estul peninsulei Crimeea, învecinată cu taurii.

⁵³ *IOSPE I² 670, 671*; O.D. Daševskaja, *Četvertaja nadpis' Posideja iz Neapolja Skifskogo*, în *SA*, 1960 (1), p. 261–265, fig. 1–2.

⁵⁴ J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen...*, p. 292–294.

⁵⁵ *Issledovanija ob istorii...*, p. 55–56, 161 sqq.

⁵⁶ Trimiteri bibliografice la J. Hupe, p. 165 și urm., n. 1 sqq.

o mai bună cunoaștere a acestei teme: harta răspândirii inscripțiilor votive, datarea acestora pe baza analizei paleografice și prosopografice, formularul inscripțiilor votive, cercul dedicanților, întrecerile sportive în cinstea lui *Achilleus Pontarches* și catalogul celor 37 inscripții votive, publicate până în prezent. Pe lângă adunarea propriu-zisă a documentelor, autorul are meritul de a fi efectuat el însuși o cercetare a pietrelor pe care apar cele mai multe dintre aceste epigrafe, ceea ce i-a permis formularea unor observații utile legate de restituirea textului grecesc. Totodată, fotografiile de bună calitate, anexate ca planșe, permit specialiștilor verificarea restituirilor propuse. Considerăm că ar fi fost utilă și traducerea în germană a textelor inscripțiilor, astfel încât repertoriul întocmit să fie cât mai util nu doar celor familiarizați cu epigrafia greacă.

Contribuția autorului nu se rezumă doar la adunarea exemplară a inscripțiilor și trecerea în revistă a unei vaste literaturi de specialitate⁵⁷, ci acesta reușește să exprime și păreri proprii pertinente. Reținem, astfel, ideea că descoperirea unor inscripții de epocă romană în cinstea lui Ahile în zona limanului Tiligul și a lacului sărat Tuzla ar putea fi o dovadă că și în acest loc – la fel ca la Berezan și Bejkuș – ar fi existat un sanctuar (neidentificat încă arheologic) ale *heros*-ului/ zeului încă din epocile anterioare (arhaică, clasică, elenistică). O altă ipoteză interesantă se referă la termenul abstract $\chi\alpha\rho\iota\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\upsilon\omicron\nu$ ($\epsilon\acute{\chi}\alpha\rho\iota\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\upsilon\omicron\nu$), din formularul inscripțiilor, care ar putea desemna asumarea de către magistrați și preoți a unei sume necesare exercitării cultului. La analiza unui alt termen frecvent întâlnit în dedicațiile pentru Ahile – $\epsilon\acute{\delta}\acute{\omicron}\beta\acute{\alpha}$ –, J. Hupe explică nu doar semnificația acestuia, discutată și de predecesori, ci face o apropiere dintre cultul lui *Achilleus Pontarches* și cel al lui Zeus Olbios, avansând ipoteza că preotul „anonim” din inscripțiile pentru Ahile ar fi una și aceeași persoană cu preotul lui Zeus Olbios, cum ne-ar permite să deducem o inscripție în care un sâmbătur <[Ĭ[ăβ]iō Äëüð (*IOSPE I*² 143, r. 6–7) dedică lui Ahile. Tabelul onomastic exhaustiv al dedicanților de la Olbia, urmat de două grafice (fig. 1: raportul lingvistic al numelor purtate de dedicanți; fig. 2: raportul dintre numele grecești și epichorice purtate de magistrații și preoții olbieni) oferă un tablou foarte sugestiv al melanjului etnic existent la nivelul elitelor. Când se vorbește, în schimb, de frecvența mare a antroponimelor derivate de la teonimul Ahile, legată de răspândirea cultului în perioada romană (p. 208), credem că ar fi fost important să se arate că, pentru epocile anterioare, la Olbia și Berezan cunoaștem doar compozitul <Á:éëüüüñiö, atestat într-o scrisoare pe plumb (550–500 a. Chr.) și într-o *defixio* (400–350 a. Chr.)⁵⁸.

⁵⁷ Inclusiv cunoașterea temeinică a publicațiilor apărute în limbile rusă și ucraineană, fapt mai puțin obișnuit printre specialiștii occidentali.

⁵⁸ Vezi Cojocaru, *Populația...*, p. 189, nr. 218; cf. p. 392, n. 59. J. Hupe abordează acest aspect ceva mai departe, la p. 238–239, dar fără să facă trimitere la lucrarea noastră pe care, altfel, o citează frecvent (vezi, îndeosebi, tabelul de la p. 202–206).

Or, cinstirea divinității respective, ținând cont de numărul mare al inscripțiilor ceramice votive (*graffiti*), a fost pentru olbieni foarte intensă încă din epoca arhaică. Adevărat că, odată cu reînțemeierea orașului după distrugerea getică, ca dedicanți apar exclusiv persoane oficiale – magistrați și preoți –, ceea ce ar dovedi, pe lângă intensificarea sărbătoririi cultului lui Ahile, ridicarea acestuia la rangul unui important cult de stat. Nu putem insista aici mai mult, dar credem că studiul lui J. Hupe – dincolo de problemele discutabile rămase și de observațiile critice ale recenzenților – se va impune ca o contribuție de referință pentru oricine va dori să se ocupe de studierea cultului lui Ahile la Olbia și în spațiul nord-vest pontic.

Joachim Hupe, *Synthese: Akkulturationsprozesse im Spiegel des Achilleus-Kultes* (Sinteză: procese de aculturație reflectate de cultul lui Ahile, p. 235–239). În ultimul articol sunt analizate sintetic materialele prezente în acest volum colectiv din perspectiva fenomenului aculturației. Intervalul cronologic de cca. opt secole (de la jumătatea secolului VI a. Chr. și până către mijlocul secolului III p. Chr.) permite cititorilor să-și facă o idee clară asupra evoluției cultului lui Ahile la nord-vestul Pontului Euxin, în măsura în care reconstrucția istorică este asigurată de mărturiile scrise și arheologice păstrate. În prima etapă a acestei evoluții (epoca arhaică târzie și perioada clasică) caracterul pur grecesc al cultului poate fi pus la îndoială doar pe baza unui *graffito* de pe un vas atenian cu figuri negre, produs între 490 și 470 a. Chr., descoperit la Berezan și în care apare menționat numele tracic al dedicanțului: $\text{Ó}\text{Đ}\text{Í}\text{Ě}\text{Ć}\text{Ó}\ \text{Ó}\text{Ŭ}\times\text{É}\text{Ě}\text{Ě}\text{Ć}\text{É}$ (= $\text{Ó}\text{đ}\text{í}\text{Ě}\text{ć}\text{ó}\ \text{ó}\text{Ŭ}\text{<}\text{é}\text{Ě}\text{Ě}\text{ć}\text{é}$). Odată cu epoca elenistică, dovezile în acest sens se înmulțesc. Astfel, Posideos, fiul lui Posideos, un grec originar din Rhodos, care ar fi obținut cetățenie olbiană, se angajează în serviciul regelui scit și dedică o statuie lui Ahile la Neapolis Scythica. Iar la Džangul, un sanctuar de la periferia *chorei* Chersonesului, pe litoralul de vest al Crimeii, frecventat atât de autohtoni cât și de greci, au fost descoperite două *graffiti* votive cu menționarea lui Ahile, în unul dintre care apare și numele divinității epichorice Targa. Cele mai multe mărturii ale procesului de aculturație le aflăm însă în inscripțiile olbiene de epocă romană, în care arhonți, strategi, agoranomi, preoți – purtători de nume grecești și „barbare” (iranieni/sarmatice) în egală măsură – aduc ofrande lui *Achilleus Pontarches*.

Volumul se încheie cu o listă a publicațiilor referitoare la cultul lui Ahile la nordul și nord-vestul Mării Negre: a) lucrări în limbile rusă și ucraineană (p. 241–249), b) lucrări în limbi neslave (*lucrări în alte limbi* ar fi sunat mai potrivit în opinia noastră); lista prescurtărilor bibliografice (p. 253–257); explicația planșelor (p. 259–260), indicele toponimelor și antroponimelor (p. 261–270) și 58 de planșe de bună calitate și bine corelate logicii textelor. Cum observa, pe bună dreptate, unul dintre specialiștii care au colaborat la acest volum, lipsește până astăzi o cercetare monografică cu adevărat exhaustivă și temeinică referitoare la cultul lui Ahile în zona nord-pontică, care să reflecte stadiul actual al cunoașterii și care să compare acest cult cu cinstirea lui Ahile în alte

regiuni ale lumii antice⁵⁹. Prin publicarea acestei lucrări colective credem că a fost făcut un pas important nu numai în ceea ce privește reflectarea stadiului actual al problemei, ci și pentru stimularea cercetărilor viitoare care și-ar putea găsi finalitatea sub forma unei viitoare monografii exhaustive și temeinice.

VICTOR COJOCARU

⁵⁹ Observație făcută de A.S. Rusjaeva, la p. 29.

ADRIAN FLORESCU, MARILENA FLORESCU, *Cetățile traco-getice din secolele VI–III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2005, 181 p., 116 fig.

Literatura arheologică consacrată cetăților getice cu valuri de pământ, de la sfârșitul Hallstattului și din Latene, începe să devină tot mai bogată prin publicarea unor monografii mai mult sau mai puțin ample.

Una din aceste consistente lucrări, este monografia consacrată cetăților getice din satul Stâncești, județul Botoșani, care are un statut special datorită faptului că săpăturile întreprinse de regretatul A. C. Florescu, cercetător la Institutul de Arheologie din Iași, au rămas în mare parte nepublicate. Devotata sa soție, cercetătoarea Marilena Florescu, arheolog la același Institut, a preluat această moștenire științifică, reușind să salveze rezultatele cercetărilor întreprinse de către A. C. Florescu, vreme de aproape un deceniu (1960–1970), prin redactarea monografiei ce cuprinde în detaliu prezentarea și interpretarea săpăturilor efectuate în cele două cetăți.

În primele capitole sunt redate pe larg istoricul cercetărilor, datele topografice și cadrul geografic în care se situează fortificațiile de la Stâncești. Sunt prezentate apoi în următoarele capitole (II–III), metodele de investigație arheologică și observațiile stratigrafice, precum și sistemul de fortificație, complexe de locuire, gropile menajere, din cele trei etape de locuire, datate în intervalul VI–III a. Chr. Într-un consistent capitol (IV)

sunt analizate materialele arheologice descoperite, ce includ tezaurul de obiecte de aur, piesele de harnașament, uneltele de fier, bronz, os și lut ars, armele de bronz și de fier, ceramica și podoabele. Un alt capitol (V) este consacrat locuirilor de cult, idolilor antropomorfi și zoomorfi. În penultimul capitol (VI) sunt prezentate pe larg sistemul de fortificații ale celor două cetăți cu valuri de pământ și șanțuri, făcându-se judicioase interpretări în privința modului în care au fost construite și trimiteri la cetăți similare din spațiul getic. În capitolul final (VII), interpretările se referă la structura economică a comunităților tribale efectuându-se o analiză a modului în care cetățile de la Stâncești s-au integrat contextului istoric din a doua jumătate a mileniului I a. Chr. Monografia se încheie cu un bogat material ilustrativ – desene și fotografii, cu profiluri, planuri de locuințe, unelte, arme, podoabe, piese de harnașament, ceramică etc. Fiecare capitol se încheie cu un aparat critic, ce denotă utilizarea unei vaste bibliografii.

Desigur publicarea acestei monografii este un succes, atât pentru autori cât și pentru istoriografia românească, cetățile de la Stâncești fiind unele dintre cele mai importante obiective cercetate arheologic, din spațiul cultural traco-getic.

CONSTANTIN ICONOMU

HERMANN PARZINGER, *Die Skythen*, Verlag C. H. Beck, München 2004, 128 Seiten.

Das kleine Bändchen aus der Beck'schen Reihe „Wissen“ stammt aus der Feder eines großen Gelehrten. Der Prähistoriker Hermann Parzinger ist seit 2003 Präsident des DAI und somit – institutionell gesehen – Deutschlands wichtigster Archäologe¹. Offenbar ist die äußerst nützliche und konzise Synthese ein erfreuliches Nebenprodukt von Parzingers tausendseitigem Opus Magnum über die Reitervölker der Steppen, das jüngst erschienen ist². Das Glück des Tüchtigen war Parzinger in den letzten Jahren durchaus hold, womit hier weniger die steile Karriere gemeint ist, die der erst 1959 geborene Forscher bereits hinter sich hat, sondern die spektakulären und internationales Aufsehen erweckenden Entdeckungen, die er zunächst in der Funktion des Direktors der Eurasienabteilung des DAI, dann des Präsidenten des Instituts selbst als leitender Ausgräber in deutsch-russischen Gemeinschaftsprojekten machen konnte. Der erste sensationelle Fund gelang 2001 im Tuva-Gebiet in der sibirischen Steppe, wo ein unberaubtes Fürstengrab zu Tage kam, dessen über 9000 goldene Einzelfundstücke zählende Grabbeigaben, die handwerkliche

Fähigkeiten beweisen, die man den Steppenbewohnern zuvor nicht zugetraut hatte, als geradezu spektakulär zu betrachten sind. 2006 wurde weiter östlich, im mongolischen Teil des Altai-Gebirges, eine durch den Permafrostboden konservierte Mumie eines Kriegers entdeckt, die von der internationalen Presse als eine dem berühmten „Ötzi“ vergleichbare wissenschaftliche Sensation gefeiert wurde und in ähnlicher Weise zu Parzingers Ruhm beigetragen hat, wie zuvor die Entdeckung des Fürstengrabs von Aržan. Das ostsibirische Tuva und das Altai-Gebirge, die Regionen, in denen Parzingers Ausgrabungsteams fündig wurden, finden deshalb ausgiebig Erwähnung in der handlichen Synthese über die Skythen, jene Reiternomaden aus der Steppe, deren seltsame Sitten und Gebräuch uns Herodot ausführlich beschrieben hat (der Mumienfund von 2006 konnte im Gegensatz zum Fürstengrab natürlich nicht mehr in dem 2004 erschienen Bändchen aufgenommen werden). Parzinger beschreibt dabei besonders ausführlich, seiner sibirischen Erfahrungen eingedenk, die Herkunft der sogenannten „Skythen“, deren Ursprung eben an den nordöstlichen Rändern der bekannten Welt zu suchen ist und deren materielle Kultur sich in den Kurganen der eurasischen Steppe wiederfindet. Für Herodot und die nach ihm über die Skythen berichtenden Historiker und Geographen aus der griechischen und römischen Welt ist indes nicht das weite Sibirien das Land der Skythen,

¹ Außerdem ist Prof. Parzinger – und das rangiert in der Bedeutung nur knapp dahinter – auch Ehrenmitglied des Archäologischen Instituts der Rumänischen Akademie in Iași.

² *Die frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum zum Mittelalter*, Verlag C.H.Beck, München 2006.

sondern die nordpontische Region zwischen Dnestr und Donec. Dieses antike Skythien, dessen Zentrum zwischen Bug und Dnepr gelegen haben muss, ist uns aus den antiken Quellen bekannt. Parzinger als ausgewiesenem Kenner der materiellen Kultur des skythischen Raumes gelingt es, anhand der Quellen einerseits und des archäologischen Befundes andererseits die kulturellen Zusammenhänge zwischen den Skythen, mit denen es die Griechen am Nordrand des Schwarzen Meeres zu tun hatten, und den anderen Reiternomadenvölkern mit skythisch geprägter Sachkultur zu beleuchten, wobei er durchgehend deutlich macht, dass der Ursprung der Reitervölker im nördlichen Schwarzmeerraum weiter im Osten zu suchen ist, wo nur der archäologische Befund Auskunft über Kultur und Lebensweise der ehemaligen Bewohner der Steppe geben kann.

Parzinger gelingt es in diesem knappen Überblick, das bereits in den antiken Quellen unübersichtliche Wirrwarr (durch die archäologischen Entdeckungen skythisch geprägter Sachkultur in Sibirien noch verstärkt) unterschiedlicher Skythenstämme und mit diesen verwandten Völkern (Ackerbau-Skythen, Pflüger-Skythen, Königs-Skythen, Nomaden-Skythen, Sauromaten, Arimaspen usw.) aufzudröseln und dem Leser einen Einblick in die vielschichtige Struktur der Völker der nordpontischen Region und der sibirischen Steppe zu geben. Dabei betont er immer wieder, dass man angesichts der geographischen Ausdehnung – verwandte materielle Kulturen lassen sich vom Pruth bis zur Mongolei nachweisen – allenfalls in ihrer Gesamtheit von einer skythisch geprägten Sachkultur sprechen kann, die ethnisch durchaus höchst unterschiedlich gewesen sein wird, wobei der Begriff „Skythen“ im eigentlichen Sinne nur für die Bewohner des Schwarzmeergebietes verwendet werden sollte, für die Völker weiter im Osten wurden bereits in der Antike eine Menge anderer Bezeichnungen verwendet (z.B. Sauromaten, Arimaspen, Argrippäer etc.). Bereits Herodot, der wichtigste Gewährsmann für unsere Kenntnis der Skythen, verweist darauf, dass bestimmte Stämme sich bereits durch ihre Sprache voneinander unterschieden und das weit im Osten Völkerschaften lebten, die mongolide Gesichtszüge aufwiesen, wenn man seine Bemerkungen über Nasen und Kinn der Genannten so deuten kann.

Bereits zu Beginn seiner Schrift verweist der Archäologe Parzinger auf die Bedeutung der schriftlichen Quellen, ohne die wir über die Skythen kaum etwas wissen könnten. Der Befund, der oftmals Herodot und

seine Nachfolger bestätigen kann, ist nur selten dazu geeignet, unabhängig von den literarischen Quellen klare Aussagen über Lebensweise und Sitten der Reitervölker (die übrigens nicht alle eine nomadische Lebensweise pflegten) zu ermöglichen. Diese nicht bei allen Archäologen verbreitete Einsicht führt Parzinger bei aller Klarheit der Darstellung zu vorsichtigen und immer abwägenden Urteilen. Überhaupt ist das Büchlein auf hohem Niveau erfrischend locker geschrieben, Fachtermini (etwa Toreutik) werden kurz erklärt, antike Autoren werden mit den nötigsten Angaben eingeführt, so dass auch Erstsemester und ganz allgemein ein interessiertes Laienpublikum den Ausführungen Parzingers gut folgen können. Darüber hinaus enthält der Band auch mehrere Abbildungen, Kartenmaterial und ein Register. Wie in dieser Reihe üblich, wird am Ende nur die allerwichtigste Literatur zum Thema mit kurzen Kommentaren in Form einer Kurzbibliographie vorgestellt. Auch die logische und übersichtliche Gliederung des Inhalts erweist sich als sehr nützlich. In einem einführenden Kapitel über die schriftlichen Quellen werden die wichtigsten Nachrichten, die wir aus der Antike über die Skythen haben, zusammengefasst und bewertet. Dann erst folgt der eher archäologische Teil unter der Überschrift „Völker und Kulturen der Skythezeit in Sibirien“, in welchem der Autor die Erkenntnisse aus den Fundkomplexen in der Steppe auf die schriftliche Überlieferung überträgt und die eurasischen Ursprünge der skythischen Sachkultur erläutert. Das Kapitel „Die Skythen im Nordschwarzmeerraum“ widmet sich den Sitten und Gebräuchen, der Religion, der Gesellschaftsordnung und dem Grabkult der nordpontischen Völker, die aus Herodot und anderen Autoren bekannt sind, wobei sich bestimmte den Quellen entstammende Einzelheiten der Kulturpraxis und des Totenrituals anhand des archäologischen Befunds bestätigen lassen. Ein abschließendes kurzes Kapitel über „die Skythen vor den Toren Mitteleuropas“ relativiert alte Auffassungen, nach denen die Reiternomaden aus der Steppe um 600 v. Chr. bis weit in die Welt der mitteleuropäischen Hallstattkultur eingedungen seien. Weiter als nach Siebenbürgen sind sie offenbar nicht gelangt. Das liegt heute in Rumänien, und nicht nur deshalb wäre eine rumänische Übersetzung dieses informativen Bändchens von großem Nutzen.

ALEXANDER RUBEL

STEPHAN FICHTL, *La ville celtique (Les oppida de 150 av. J.-C. à 15 ap. J.-C.)*, deuxième édition, Paris, 2005, 238 p.

Termenul folosit curent pentru a denumi o unitate urbană era *oppidum*. Era perceput diferențiat pe cuprinsul Imperiului, dar sensul său inițial era de „obstacol care se ivește la picioare” (*quod ob pedes est*)¹. Romanii

¹ L. Harmand, *L'Occident Romain. Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord (31 av. J.-C. à 235 ap. J.-C.)*, Paris, 1970, p. 292–293.

desemnau cu acest apelativ mai ales așezările autohtone din Gallia, Hispania și Britannia.

Oppida erau, la origine, fortificații ridicate pentru protecția unui trib în fața agresivității vecinilor, fiind constituite din două elemente: o incintă și o clădire centrală (*arx*). Autorii latini au generalizat și au dezvoltat termenul. Astfel, *oppida* desemnau, în general, locurile fortificate care nu beneficiau de un statut municipal

recunoscut. Mai beneficiau de aceeași denumire și unele grupuri de cetățeni romani, diferite de *conventus*, care aveau o formă de organizare cvasimunicipală². Unele dintre ele au fost anexate la *pertica* unei colonii (cum este cazul la Uchi Maius)³ sau, prin aducerea mai multor coloniști (*deductio*), erau mărite și recunoscute ele însele ca și colonii.

Volumul de față se dorește a fi un important instrument de clarificare a noțiunii de *oppidum*, prin urmărirea evoluției procesului de urbanizare din lumea celtică. Este o lucrare în care se îmbină mai ales sursele literare cu cele arheologice, în dorința de a oferi o imagine cât mai completă a acestui aspect foarte interesant și incitant din civilizația celților. A doua editare a cărții, care constituie subiectul analizei de față, este mult îmbunătățită față de prima ediție, publicată în anul 2000.

În capitolul întâi se folosesc toate sursele care ajută la definirea noțiunii de *oppidum*. Caesar, în special, a fost cel care, în lucrarea sa în care comentează războiul cu galii, face dese referiri la aceste structuri de organizare tribală. Totuși, el se ferește să dea o definiție clară.

Treptat, anumite comunități tribale s-au detașat în zonă prin ajustări teritoriale și au căpătat rolul de comunități urbane, asemănătoare cu orașele primitive ale Greciei sau Italiei⁴. Caesar chiar le numește pe unele dintre acestea cu termenul *urbs*, ceea ce denotă seriozitatea cu care erau tratate respectivele comunități⁵. Partea de nord a Galliei a rămas foarte în urmă în ceea ce privește numărul de *oppida*, comparativ cu celelalte regiuni. În opera lui Caesar, apar sub această denumire și simple așezări deschise, mai apropiate de statutul de sat decât de cel de oraș⁶. Este dovada că, uneori, importanța unor astfel de fortificații era mult exagerată. Și arheologii au postulat încă din secolul al XIX-lea o unitate a acestui tip de sit care era întâlnit, în secolele II–I a. Chr., din insulele britanice până către Europa Centrală.

Se fac referiri amănunțite, apoi, la lumea celtică în preajma afirmării stăpânirii romane, dar și după acest moment. Este, practic, un scurt excurs istoric unde sunt expuse elemente care au contribuit la apariția sau dezvoltarea unor comunități de tipul *oppida*. Prezentarea teoretică începută în acest prim capitol continuă cu discutarea originii *oppida* și a cronologiei lor, fără a se lăsa deoparte și alte aspecte ale vieții urbane din zonă, precum coloniile grecești din Galia de sud.

Capitolul al II-lea face referire la arhitectura *oppida*. Încadrarea lor în mediul geografic, cu fortificațiile

aferente, cu elementele principale de construcție a întăriturilor, variantele și excepțiile întâlnite pe cuprinsul Galiei sunt tot atâtea ocazii de a utiliza informațiile survenite mai ales din săpăturile arheologice. Porțile și turnurile acestor fortificații ocupă un loc special. În afară de rolul lor de protecție, erau ridicate cu cel puțin alte două scopuri. Mai întâi, prin stilul de construcție al unor astfel de întărituri aveau un rol de intimidare a adversarilor. Doreau să demonstreze celor din afară puterea cetății. Apoi, este vorba de valoarea simbolică, religioasă și juridică, pe care o căpătau fortificațiile, separând cele două spații virtuale distincte.

În funcție de dispunerea geografică, cu implicații asupra planimetriei urbane, se disting două tipuri de *oppida*: cele de câmpie, în care, datorită terenului plan în care erau situate se putea trasa o tramă urbană regulată, și cele de înălțime, unde nu era posibilă aceeași regularitate, însă, se puneau în valoare alte modele de amenajări. Mai sunt studiate construcțiile private și publice, în special cele care aparțineau elitei locale, dar și organizarea internă a unui *oppidum*.

Funcțiile *oppida* sunt subiectul celui de-al treilea capitol. Rolul economic, în special, cu activitățile desfășurate în astfel de localități, centrele negustorești dezvoltate în strânsă legătură cu drumurile comerciale, ca și circulația monetară sunt aspecte interesante care relevă o vie activitate de profil. Textele antice, și ne referim aici în special la opera lui Caesar și a lui Strabon, înfățișează un dinamism aparte în *oppida*, din punct de vedere al activității economice. Importurile din zona mediteraneană, care însemnau vase de lux din bronz, folosite în special de clasele superioare, ceramica foarte variată, amfore, dar și alte tipuri de obiecte erau transportate mai ales pe căile naturale, fluvii, văi, pasuri etc.

Informațiile necesare pentru desemnarea *oppida* ca și centre politice și religioase, două noțiuni nedisociabile, așa cum însuși autorul precizează, sunt destul de puține, dar nu lipsesc. Adunările galilor, dintre care se detașa *concilium totius Galliae*, erau elementele de bază în politica locală. În afară de marele consiliu, existau *concilia* locale și regionale (cum este cazul *concilium commune Belgarum*). În ceea ce privește instalațiile culturale, respectiv sanctuarele, funcționarea lor este atestată arheologic în majoritatea *oppida*. Un caz aparte îl reprezintă regiunea *Belgium*, prin care Caesar vedea nord-vestul Galiei, în care sunt consemnate monetării în sanctuare.

Capitolul al IV-lea, intitulat *L'oppidum et son environnement*, dezbate tema necropolelor legate de *oppida*. Tot aici sunt luate în discuție alte forme de habitat, cum ar fi *castella*, mici situri fortificate, dar și așezări rurale (*vici* sau *aedificia*).

În ultimul capitol se face referire la cucerirea Galiei și, implicit, la sfârșitul noțiunii de *oppidum*. Romanizarea, care într-o primă fază presupunea și prezența militară romană în aceste așezări, este urmărită prin prisma controlului pe care autoritățile romane îl exercitau în așezările propriu-zise, cât și în teritoriu. În cele mai multe cazuri are loc abandonul *oppida* în favoarea

² G. C. Picard, *Le conventus civium Romanorum de Mactar*, în *Africa*, I, 1966, p. 75–76.

³ *CIL* VIII, 26252.

⁴ L. Harmand, *op. cit.*, p. 293.

⁵ Caes., *BG*, VII, 15.

⁶ Caes., *BG*, I, 5. Se face referire la *oppida* helveților care se afirmă că ar fi fost 12, când, de fapt, s-au identificat, cu indulgență, doar jumătate dintre ele ca fiind întărituri adevărate. În același context, și pentru o perioadă anterioară, Titus Livius vorbește de *oppida* din nordul Italiei ca despre așezări fără o incintă fortificată: *Liv.*, XXII, 11.

orașelor galo-romane, situate, de obicei, la câmpie. O parte dintre membrii elitei au perceput corect avantajele care decurgeau din adoptarea stilului de viață roman, la nivel economic, dar și politic. Exista, fără îndoială, și o altă parte a aristocrației, care nu a fost atât de receptivă la valorile romane și, mai ales, la autoritatea noilor stăpâni.

În concluzie, *oppida* apar ca rezultat al evoluției civilizației La Tène. Discuția despre calitatea de oraș sau doar așezare proto-urbană, pe care așezările în cauză puteau să și le atribuie, este încă de actualitate. Autorul,

bazându-se pe argumente precum planimetria, fortificațiile, ocuparea spațiului interior, construcțiile publice și private, conchide că este vorba, fără îndoială, de orașe în cel mai pur sens. Și asta fără a fi considerate doar copii palide ale siturilor urbane mediteraneene. Cât privește populația, se pare că alături de aristocrație, artizanii și comercianții trebuie să fi constituit un procent consistent din masa urbană a așezărilor celtice.

DAN APARASCHIVEI

VASILE CHIRICA, OCTAVIAN LIVIU ȘOVAN, *Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone de Prut moyen*, Editura PIM, Iași – Botoșani, 2006, 63 p.+ 53 fig.

Organizarea manifestărilor culturale sub egida „*Zilele europene ale patrimoniului*”, a prilejuit publicarea și lansarea lucrării supuse, aici, atenției cititorilor, în cadrul Proiectului CNCIS – 648/2006, completând, cu volumul XVI, seria colecției Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, patronată de Institutul de Arheologie din cadrul Filialei Iași a Academiei Române și DPCCPCN–Botoșani. Scopul scrierii, cu text bilingv – în română și franceză – este de a face cunoscut cititorilor, cu o pregătire culturală diversificată, realitățile culturale pre- și protoistorice din zona hidrografică mijlocie a râului Prut, cuprinsă între Rădăuți–Prut Miorcani, la nord, și Stânca–Ștefănești, la sud.

După un scurt istoric al cercetărilor privind paleoliticul în spațiul est-carpatic, cu referire specială la bazinul Prutului, autorii prezintă, succint, cercetările desfășurate în principalele situri. Respectarea ordinii cronologice permite fixarea reperelor din cadrul evoluției culturale. Astfel, pentru perioada paleolitică, ce corespunde culturilor musteriană, aurignaciană și gravettiană, edificatoare sunt descoperirile din siturile Ripiceni, Mitoc, Cotu Miculinți, Crasnaleuca. Caracteristicile etapei neo-eneolitice sunt ilustrate de piesele din stațiunile arheologice de la Ștefănești, Horodiștea, Liveni–Manoleasa, îndeosebi prin materialul ceramic specific fazei Cucuteni B. Vestigiile de tip *Noua* de la Crasnaleuca și artefactele de tip *Jászládany* și

Monteoru de la Stânca Doamnei–Ștefănești permit translarea prezentării spre perioada antichității târzii, identificată cu siturile Miorcani și Ștefănești, păstrătoare ale unor materiale de factură carpică și romană.

Segmentul cronologic, cuprins între 32 730 ± 220BP (GrA–1357) și secolele III–IV p.C., bine reprezentat de culturile materiale, cu numeroase analogii în arealele culturale limitrofe, conturează o unitate spirituală complexă, integrată ansamblului ideatic propriu spațiului carpato-nistean, cel puțin. Prin expunerea sumară a cercetărilor desfășurate până în prezent, autorii V. Chirica și O. L. Șovan subliniază importanța ce se cuvine a fi acordată așezărilor din zona Prutului mijlociu în cadrul cercetării și elementelor de suprastructură din societățile precizate, fără a avea pretenția unei tratări exhaustive a problematicii.

Spiritul lucid al cititorului ar putea decela, probabil, o serie de erori, inerente unei tehnoredactări și prelucrări grafice precipitate, în condițiile respectării cu strictețe a unui termen impus de programul de cercetare. Acestea nu reduc calitatea informației absolut necesară celor mai puțin inițiați în studiul culturilor pre- și protoistorice, care este și complementară pentru cei interesați de aprofundarea cercetărilor de acest fel.

BOGDAN MINEA

Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat, editat de ALTAY COȘKUN în colaborare cu HEINZ HEINEN și MANUEL TRÖSTER, Göttingen, 2005, 300 p.

În seria „Göttinger Forum für Altertumswissenschaft“, Beihefte, Band 19, a apărut o lucrare interesantă și pentru specialiștii din România, alcătuită din 13 studii, precedate de un Cuvânt înainte și urmate de două categorii de indici. Fiind vorba de o suită de contribuții dedicate unor aspecte diferite – chiar dacă subsumate aceleiași problematici – în cele ce urmează ne vom opri succint asupra fiecărui material în parte, după care vom formula câteva considerații de ansamblu asupra cărții.

În *Cuvânt înainte* (p. VII–IX), editorul atrage atenția asupra scopului urmărit prin publicarea acestei cărți – de a înțelege mai bine, din diferite unghiuri de vedere,

„relațiile de prietenie” transnaționale ale Romei în perioada Republicii târzii și a Principatului timpuriu. Lucrarea însumează rezultatele relevante ale cercetărilor întreprinse pe parcursul primei faze (2002–2004) în cadrul proiectului „Roms auswärtige Freunde”, desfășurat la Universitatea din Trier (Germania).

Altay Coșkun, *Freundschaft und Klientelbindung im Rom auswärtigen Beziehungen. Wege und Perspektiven der Forschung (Prietenie și legătură clientelară în relațiile externe ale Romei. Căi și perspective ale cercetării*, p. 1-30). Pe fondul unei discuții introductive la ansamblul problematicii abordate, sunt enumerate

cuvinte-cheie precum *familiaris, amicus, hospes, cliens, patronus, socius, foederatus* sau termeni abstracți ca *fides, beneficium, officium, gratia, meritum*, toate, mai mult sau mai puțin, relevante pentru tema cărții. Terminologia folosită în contextul relațiilor externe complexe ale Romei oferă un punct de plecare în analiza raporturilor juridice. La aceasta se adaugă alte forme de reprezentare a legăturilor diplomatice și personale cum ar fi cultele, numele de persoană ori statuile ca părți ale unei semantici de includere mai ample. În ceea ce privește căile și perspectivele cercetării, o atenție aparte se acordă următoarelor trei aspecte: 1) prietenii externi ai Romei către sfârșitul Republicii, studiați și pe baza unei cercetări prosopografice sistematice; 2) focalizarea geografică; 3) reprezentarea raporturilor de prietenie externe, mai cu seamă cele reflectate în opera lui Cicero. Prezentarea stadiului cercetării pe diferite regiuni ale lumii antice face dovada buneii familiarizării a autorului cu literatura de specialitate (ne referim la cea vest-europeană). Colaborarea cu Heinz Heinen, un excelent cunoscător al antichităților nord-pontice, i-a permis lui Altay Coşkun să formuleze o observație, pe cât de judicioasă pe atât de importantă, referitoare la raporturile dintre Regatul Bosporan și Roma. Dacă specialiștii ruși, respectiv sovietici au văzut în politica dinastiilor bosporani o continuare a politicii lui Mithradates VI Eupator, orientată spre stăvilirea expansiunii romane în Asia Mică și la nordul Pontului Euxin, aceasta s-ar explica – în opinia celor doi istorici germani (care după părerea noastră au perfectă dreptate) – printr-o anumită ideologizare și promovare de către istoriografia rusă, sovietică și postsovietică a unor tendințe naționaliste, marcate de simpatii față de tot ce este iranian, scitic, est-european sau autohton, ca o contrapondere față de intervenția puterilor occidentale, al căror reprezentat prin excelență ar fi Imperiul Roman. În realitate, a fost subestimat sau chiar neglijat statutul de *amici populi Romani*, reflectat și de titlul de *philoromaioi* și *philokaisar*, purtat de regii bosporani, cu mici intermitențe, între anii '60 ai secolului I a. Chr. și până în secolul IV p. Chr.

Heinz Heinen, *Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I² 402) (Primele contacte ale Romei cu spațiul nord-pontic. Prietenia față de Roma a chersonesitilor [IOSPE I² 402], p. 31–54)*. Cunoașterea profundă a istoriei elenistice, a vastei literaturi de specialitate (inclusiv a celei rusești, sovietice și postsovietice), precum și harul său de istoric și epigrafist îi permit autorului să vină cu noi precizări legate de tratatul dintre Chersones și Pharnakes I. Se insistă asupra ideii că cei doi parteneri erau obligați față de Roma prin anumite legături de amicitie anterior încheierii acordului. Ca paralele, sunt invocate alte trei documente epigrafice asemănătoare, apropiate ca dată, în care partenerii se obligă reciproc să respecte și prietenia față de Roma, ultima condiție apărând ca o garanție a respectării condițiilor impuse de tratatele respective. În continuare, H. Heinen își concentrează atenția asupra datei și asupra

contextului istoric în care a fost încheiată înțelegerea între cetatea taurică și regele Pontului. Invocând redatarea recentă a archontatului ateniianului Tychandros în 196/95 – și nu în 160/59, cum se credea anterior – (ceea ce implică revizuirea anilor de domnie a lui Pharnakes I care, judecând după o informație a lui Polybios 27, 17, ar fi murit în 171/70), autorul demonstrează inconsistența argumentelor formulate de mai mulți cercetători occidentali pentru datarea tratatului amintit în anul 155 a. Chr. El revine, astfel, la anul 179 a. Chr., dată propusă încă din 1912 de primul editor al inscripției *IOSPE I² 402* și susținută ulterior de mai mulți specialiști, în primul rând de cei ruși, respectiv sovietici. Data mai timpurie s-ar înscrie logic în contextul evenimentelor legate de războiul pontic din 183/82–180/79, iar stabilirea unor raporturi de prietenie dintre Roma și Chersones încă de pe acum s-ar explica atât prin ofensiva diplomatică romană în Asia Mică, cât și din perspectiva conflictelor Romei cu Macedonia.

Boris Dreyer, *Rom und die griechischen Polisstaaten an der westkleinasiatischen Küste in der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts v. Chr. Hegemoniale Herrschaft und lokale Eliten im Zeitalter der Gracchen (Roma și orașele-polis grecești de pe coasta de vest a Asiei Mici în a doua jumătate a secolului II a. Chr. Stăpânire hegemonică și elite locale în epoca Gracchilor, p. 55–74)*. Moartea lui Attalos III al Pergamului și testamentul acestuia marchează începutul unei noi etape în politica Romei față de regatele și orașele din Asia Mică. Sub presiunea unei legi inițiate de Tiberius Gracchus, dar și ca o măsură împotriva revoltei lui Aristonikos, Senatul decretează în vara anului 133 libertatea tuturor orașelor grecești de pe teritoriul fostului Regat al Attalizilor. Doar doi ani mai târziu, după înăbușirea răscoalei antiromane, politica Senatului față de polisurile grecești suferă corective majore, în sensul că orientarea proromană a unor centre precum Ephes, Metropolis ș.a. nu mai garantează prin ea însăși obținerea libertății lor. De acum înainte, privilegiile sunt acordate nu după merit, ci în funcție de calitatea contactelor dintre reprezentanții elitelor locale și membrii Senatului, ținându-se cont și de gradul de atractivitate a fiecărei comunități urbane. Începuturile acestei noi orientări în politica senatorială, așa-numita *nova sapientia*, ar data încă de după lupta de la Pydna din anul 168, dacă nu chiar de mai devreme, din jurul anului 180 a. Chr.

Heinz Heinen, *Mithradates VI. Eupator, Chersonesos und die Skythenkönige. Kontroversen um Appian, Mithr. 12f. und Memnon 22,3f. (Mithradates VI Eupator, Chersones și regii sciți. Controverse în jurul lui Appian, Mithr. 12 și urm. și Memnon 22,3 și urm., p. 75–90)*. În pofida scepticismului unor colegi de breaslă a propoz de interesul real al Romei pentru ținuturile nord-pontice odată cu expansiunea lui Mithradates al VI Eupator, anterior primului război din 89–85, autorul – plecând de la două mărturii literare și întemeiat pe informații epigrafice (mai cu seamă *IOSPE I² 352 și 402*) – demonstrează că Chersonesul tauric, Regatul Bosporan, dar și regii sciți și sarmați din împrejurimi reprezentau în

acea vreme subiecte de discuție în politica externă a Senatului. Dacă Paul Goukowsky opina că în Appian, Mithr. 12 și urm. solii bithinieni ar fi avut în vedere Chersonesul tragic, atunci când ei atrăgeau atenția reprezentanților Romei asupra acțiunilor dușmănoase ale regelui Pontului în Europa, H. Heinen arată convingător că, la acea dată, poate fi vorba doar de Chersonesul taúric, intrat sub protecția lui Mithradates încă din ultimul deceniu al secolului II a. Chr., cu prilejul campaniilor din Crimeea ale strategului Diophantos. În aceeași ordine de idei, un alt pasaj literar – Memnon 22,3 și urm. – a provocat o dispută istoriografică intensă. La editarea acestui text (FGRH 434), Felix Jacoby propunea sintagma οἱ τὸν Цсхγ™н вбуйлеϑτ̄ în loc de οἱ τὸν Óēōēēēi τ̄τ̄ вбуйлеϑτ̄, sintagma păstrată de tradiția manuscriselor și pe care editorul a considerat-o o inserțiune a copiștilor. Corectura propusă de Jakoby avea să fie preferată de mai mulți cercetători și, mai cu seamă, de Manfred Janke care socotea că ar fi fost total improbabil ca romanii să se fi interesat de îndepărtata Crimee, câtă vreme ei nu se puteau îngriji, în perioada respectivă, nici măcar de Asia Mică. Împotriva acestei opinii se pronunță McGing, care revine la sintagma οἱ τὸν Óēōēēēi τ̄τ̄ вбуйлеϑτ̄, moștenită prin tradiție, iar H. Heinen dezvoltă această idee în sensul că Memnon s-ar fi referit la regii sciți (copiii lui Palakos?) izgoniți de Diophantos și pe care Roma – la solicitarea acestora – i-ar fi dorit repuși în drepturi. Cele două pasaje literare, discutate de autor cu multă competență, depun mărturie că și pe timpul domniei lui Mithradates al VI-lea Eupator ținuturile de la nordul Pontului Euxin au fost legate în mod nemijlocit de evenimentele istoriei universale a acelor timpuri.

Manuel Tröster, *Lucullus, His Foreign Amici, and the Shadow of Pompey (Lucullus, prietenii externi ai acestuia și umbra lui Pompei)*, p. 91–111). Autorul oferă o discuție amplă asupra vastei rețele de relații de prietenie stabilite între Lucullus, pe de o parte, și regi, orașe grecești sau persoane particulare, pe de altă parte. Toți acești *amici* externi confereau nu doar putere personală și prestigiu, ci constituiau în perioada Republicii târzii un factor decisiv în sistemul competițional al politicii romane interne. Ca guvernator al Asiei și Ciliciei și în calitate de comandant al campaniei împotriva lui Mithradates, proconsulul roman nu numai că stabilește un număr important de relații personale cu diferiți regi locali sau cu prieteni externi, ci inițiază o serie de acțiuni politice și măsuri administrative care, sub diferite forme, le prefigurează pe cele ce aveau să fie adoptate, ulterior, de Pompei, Caesar și de alți protagoniști ai războaielor civile.

Kathrin Christmann, *Ptolemaios XII. von Ägypten, Freund des Pompeius (Ptolemaios XII al Egiptului, prieten al lui Pompei)*, p. 113–126). Un studiu interesant și incitant care aduce în prim plan figura regelui Egiptului Ptolemaios al XII-lea Auletes în perioada exilului său din anii 58–55 a. Chr. Izgonit ca urmare a revoltei egiptenilor, acesta se refugiază la Roma și apelează la ajutorul patronului său Pompei. În acest caz, relațiile personale de amicitie, formate și cultivate prin cheltuirea unor sume uriașe, predestinate mituirii

diferitelor peroane influente în politica romană, s-au dovedit a fi mult mai eficiente decât legăturile oficiale (sub consulatul lui Caesar, Ptolemaios fusese proclamat *socius et amicus populi Romani*, contra sumei fabuloase de 6 000 talanți, neachitată pe deplin până la moartea regelui). În pofida opoziției Senatului, Pompeius a reușit să impună prin forță armată, în perioada consulatului său din 55, readucerea la domnie a prietenului Ptolemaios al XII-lea. Intrigile de la curtea alexandrină, dar mai cu seamă corupția și rivalitatea dintre diferite grupuri de interese care influențau decisiv politica senatorială ne îndeamnă să ne gândim, din perspectiva vremurilor noastre, la dictonul latin *nil novi sub sole*.

Altay Coşkun, *Amicitiae und politische Ambitionen im Kontext der causa Deiotariana (45 v.Chr.) (Prietenii și ambiții politice în contextul procesului regelui Deiotaros [45 a. Chr.]*, p. 127–154). Regele Galatiei Deiotaros Philoromaos s-a dovedit a fi un diplomat extrem de abil care a reușit să-i păstreze tronul mai bine de jumătate de veac (între 100/94 și 41/40 a. Chr.), în pofida situației politice atât de zbuciumate, marcată de războaiele civile, de cele purtate de Mithradates al VI Eupator și de rivalitățile dintre triumviri. Autorul își concentrează atenția asupra unui moment foarte semnificativ – acuzațiile aduse, în anul 45, lui Deiotaros de către rivalii săi din Galatia, în frunte cu cei doi Kastor (ginerile, respectiv fiul acestuia), cum că regele ar unelti împotriva Romei și a lui Caesar personal. Cicero, prieten personal al lui Deiotaros și îndatorat acestuia din perioada proconsulatului în Cilicia, își asumă apărarea celui pe care el îl numește *amicissimus nostrae rei publicae*. Cuvântarea lui Cicero *Pro rege Deiotaro oratio* este analizată din diferite unghiuri de vedere, pentru a se arăta cum relațiile de prietenie personale cu membri influenți ai Senatului depășeau cu mult granițele Romei, determinând în centru evenimentele cu repercusiuni până la cele mai îndepărtate periferii ale Statului roman. Istoria Galatiei în primul secol a. Chr. și regele Deiotaros constituie pentru autor subiecte ale unei lucrări monografice, în curs de apariție.

John Lamberty, *Amicus Caesaris. Der Aufstieg des L. Cornelius Balbus aus Gades (Prieten al lui Caesar. Ascensiunea lui L. Corneliu Balbus din Gades)*, p. 155–173). Un armator bogat din îndepărtatul oraș spaniol Gades ajunge să facă istorie în capitala lumii acelor vremuri, grație prieteniei sale cu stăpânii Romei – Pompei, Caesar, Octavian –, cărora le aduce servicii importante (și cu sprijinul cărora ajunge el însuși una din figurile proeminente ale epocii). Spre deosebire de numeroase contribuții anterioare, în studiul de față se insistă, mai cu seamă, asupra ascensiunii lui L. Cornelius Balbus, ca prieten extern, în structurile statului roman și sunt cercetate atât premisele, cât și consecințele acestui proces. „Includerea” politică și socială a spaniolului este urmărită – convingător și incitant, pe baza surselor literare și a unei bogate literaturi de specialitate – pas cu pas: de la acordarea cetățeniei romane în 72 și până la exercitarea funcției de consul în 40 a. Chr., Balbus fiind primul neitalic onorat cu această magistratură. Influența

deosebită pe care a avut-o asupra lui Caesar se dovedește a fi și în beneficiul Gadesului, acesta fiind primul oraș din afara Italiei căruia i se acordă dreptul de cetățenie colectivă (*civitas Romana*) în 49 a. Chr. Totodată, numele lui Balbus și urmașii acestuia apar în documentele timpului până în secolul III p. Chr. Întregul demers de cercetare poate fi perceput și ca o frumoasă și convingătoare demonstrație a faptului că istoria – atunci ca și acum – era făcută de personalități.

Jürgen Zeidler, *Onomastic Studies on Some Roman Amici in Hispania (Cercetări onomastice asupra unor amici romani din Hispania, p. 175–200)*. Autorul discută 25 de nume (praenomina, nomina gentilia și cognomina) purtate de persoane din Hispania, aflate în secolul I a. Chr. în relații de prietenie cu Roma sau cu personalități politice romane. Deși majoritatea reflectă cu fidelitate sistemul onomastic roman și deși doar în cazul a trei dintre antroponimele analizate avem radicale (*Ind-*, *Vas-*) ori sufix (*-aecus*) care par să reprezinte elemente străine, totuși numai cinci dintre aceste nume nu pot fi considerate ca fiind legate prin asonanță ori semantic de tradițiile onomastice native. Numele proprii discutate – din punct de vedere lingvistic, dar și prosopografic – oferă informații suplimentare (dincolo de mărturiile literare) asupra identității indivizilor, precum și asupra apartenenței lor culturale, sociale etc.

Julia Wilker, *Herodes der Große. Herrschaftslegitimation zwischen jüdischer Identität und römischer Freundschaft (Legitimarea domniei între identitatea iudaică și prietenia romană, p. 201–223)*. Numit de Senat în 40 a. Chr. rege al Iudeii, Herodes I domnește până la moartea sa (4. a. Chr.) ca unul dintre cei mai importanți dinastii dependenți de Roma, putând servi ca exemplu de rege clientelar provenit din afara unei dinastii tradiționale care avea nevoie nu „doar” de confirmarea noii puteri hegemoniale, ci datorită acesteia în totalitate poziția sa de domnitor. În asemenea situații, noii regenți erau vital interesați nu numai în a se asigura, în permanență, de sprijinul roman, ci mai aveau de rezolvat problema legitimării puterii, pentru a-și impune și consolida statutul de stăpânitori față de supușii lor. În ținuturile „păgâne” ale regatului său Herodes își desfășoară activitatea mai degrabă ca un legat al Romei, prin întemeierea unor orașe precum Caesarea Maritima și Sebaste, prin instituirea și întreținerea cultului imperial, prin titulatura sa de *philorómaios* și *philókaisar*. Față de populația iudaică regele încearcă și reușește să se legitimeze prin refacerea templului lui Solomon, în conformitate cu fastul și măreția descrierii biblice, prin asigurarea exercitării nealterate a cultului tradițional, prin înfățișarea sa propagandistică drept prieten apropiat și partener al lui Augustus și Agrippa spre propășirea și securitatea comunităților iudaice, ale căror interese le sprijină și în afara regatului său. O politică de legitimare a puterii pe cât de complexă, pe atât de interesantă, a cărei desfășurare timp de aproape patru decenii este prezentată de autoare sub forma unei lecturi antrenante și convingătoare.

Hartmut Wolff, *Arminius und die Gründung der Provinz Germanien (Arminius și întemeierea provinciei*

Germania, p. 225–252). „Provincializarea” ținuturilor dintre Rin și Elba are loc pe fondul unei politici de atragere a elitelor locale în sistemul de relații clientelare romane. Ca și în Spania sau Asia Mică, regi sau nobili autohtoni devin *amici* ai Romei sau ai unor aristocrați romani, luptă în armata romană, sunt onorați cu diverse distincții și exercită magistraturi romane. Pentru Germania, celebru în acest sens rămâne exemplul lui Arminius (cca 20/19 a. Chr.–19 p. Chr.), conducător al cheruscilor, dar – în același timp – *civis* și *eques Romanus*, aflat în relații cu mulți reprezentanți ai păturii suprapuse de la Roma, cum ar fi Velleius Paterculus ori Quinctilius Varus. Calitatea de ofițer roman nu-l împiedică pe Arminius să se plaseze în anul 9 p. Chr. în fruntea unei răscoale antiromane, în încercarea de a-și impune domnia în fața diverselor triburi germane. Chiar dacă provoacă trupelor romane o înfrângere zdrobitoare (*clades Variana*), planurile lui Arminius de a-și impune domnia în fața triburilor germane eșuează. În virtutea acțiunilor sale antiromane, istoriografia germană modernă avea să facă din Arminius un adevărat erou național, generând o literatură pe cât de vastă, pe atât de inutilă deseori. Autorul abordează doar tangențial acest aspect, concentrându-și atenția asupra carierei lui Arminius privit ca prieten extern al Romei.

David Braund, *Polemo, Pythodoris and Strabo. Friends of Rome in the Black Sea Region (Polemon, Pythodoris și Strabon. Prieteni ai Romei în regiunea Mării Negre, 253–270)*. Subiectul principal al discuției îl constituie relația dintre Pythodoris, soție și mamă de regi, ea însăși regină a Bosporului și Colhidei, strâns legată de familia imperială, și Strabon, care – în *Geographia* – îi acordă un loc și un rol disproporționat de mare, ținând cont de statutul periferic al teritoriilor în care aceasta domnește. Natura raporturilor dintre Geograf și Regină mai constituie subiectul unei discuții controversate, dar acestea – fără îndoială – au contribuit nu doar la o prezentare mai amănunțită a lui Polemon I (ca soț al lui Pythodoris), cu o eventuală exagerare a faptelor acestuia, ci l-au determinat pe Strabon să ne lase o serie de informații istorice prețioase legate de ținuturile și populațiile dintre Caucaz, Maeotis și Bosporul Cimmerian. În contextul discuției apare bine reliefat statutul de prieteni externi ai Romei asumat de dinastia bosporani ai vremii și dovedit prin întreținerea cultului imperial, prin titulatura de *philorómaios* și *philókaisar* sau prin redenumirea unor orașe: Agrippea (= Phanagoria), respectiv Caesarea (= Pantikapaion).

Gustav Adolf Lehmann, *Bilanzierende Betrachtungen zur Entwicklung der 'Romfreundschaft' im zweiten und ersten Jahrhundert v.Chr. (Considerații finale asupra evoluției „prieteniei față de Roma” în al doilea și în primul secol a. Chr., p. 271–277)*. În câteva pagini finale, autorul face o scurtă trecere în revistă a contribuțiilor prezente în volum, acestea reprezentând mai multe faze și etape evolutive a procesului de stabilire de relații de prietenie între Republica Romană, Senat ori anumite personalități de la Roma cu emisari politici și „oameni de încredere” din statele și teritoriile dependente. Cronologic, procesul urmărit se desfășoară între sfârșitul războiului

cu Antiochus (192–189 a. Chr.) și perioada timpurie a Principatului, pe un teritoriu cuprins între nordul Mării Negre, prin Anatolia Centrală și Egipt, până la Gades, la Oceanul Atlantic.

De la sfârșitul celui de-al doilea război punic și până la moartea Cleopatrei a VII-a a Egiptului, Mediterana se transformă, treptat, din marea cea mare (care unea regatele elenistice și numeroasele orașe din bazinul oriental cu diversitatea etnică a celui occidental) în *mare nostrum*. Pe cât de bine știută este creșterea neconținută a puterii și a hotarelor Statului roman prin forța armelor, pe atât de importantă a fost ascensiunea Romei datorată relațiilor diplomatice. De universul acestora se leagă și contribuțiile prezentate mai sus, ansamblul cărora oferă o bună idee asupra stadiului cercetării unui aspect mai puțin studiat până acum – stabilirea și perpetuarea unei

rețele de relații personale între persoane influente din viața politică romană și numeroși „prieteni externi” *extra fines*. Raporturile stabilite au relevanță nu doar pentru evoluțiile din plan extern, ci joacă un rol însemnat în lupta internă dintre diferitele grupări ale Senatului. O politică și o diplomație nu mai puțin complexe ca cele de astăzi și, de aici, actualitatea perenă a unor asemenea studii. Pentru specialiștii români materialele prezentate ar putea fi interesante ca orizont de informații și metodă de cercetare, dar și din perspectiva extinderii fruntariilor Imperiului roman la nordul Dunării într-o perioadă când promovarea relațiilor clientelare continua să fie un factor definitoriu al politicii diplomatice romane. Folosirea acestei interesante și instructive lucrări ca instrument de lucru este înlesnită de cele două categorii de indici: unul al surselor literare și inscripțiilor citate și altul de nume și lucruri.

VICTOR COJOCARU

JAVIER ANDREU PINTADO, *Edictum, Municipium y Lex: Hispania en época Flavia (69–96 d. C.)*, BAR International Series 1293, Oxford, 2004, 300 p.

Controversatul subiect al acordării dreptului latin comunităților provinciale s-a bucurat de o atenție deosebită din partea istoriografiei. Nu trebuie decât să amintim disputele declanșate de teoria lui Ch. Saumagne¹, din anii '60, contracarată de J. Gascou², P. Le Roux³ și alții. Parte a acestei discuții științifice, care încă persistă, sunt și alte nume de marcă ale istoriei juridice a Imperiului Roman, precum A. Chastagnol⁴, H. Galsterer⁵ sau Fr. Vittinghoff⁶.

¹ Ch. Saumagne, *Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire*, Paris, 1965.

² J. Gascou, *Municipium civium Romanorum*, în *Latomus*, XXX, 1971, 1, p. 133–141; idem, *Hadrien et le droit latin*, în *ZPE*, 127, 1999, p. 294–300.

³ P. Le Roux, *Municipe et droit latin en Hispania sous l'Empire*, în *RHDFE*, 64, 1986, 3, p. 325–350; idem, «*Municipium latinum*» et «*Municipium Italiae*»: à propos de la «*Lex Irnitana*», în *Epigrafia. Actes du Colloque d'épigraphie latine en mémoire d' Attilio Degrassi pour le centenaire de sa naissance, Rome, 27–28 mai 1988*, Roma, 1991, p. 565–582; idem, *La questione municipale nel I secolo d. C.: l'esempio spagnolo*, în *Epigrafia e territorio. Politica e società. Temi di antichità romane*, Bari, 1994, p. 159–173.

⁴ A. Chastagnol, *Considérations sur les municipes latins du premier siècle apr. J.-C.*, în *L'Afrique dans l'Occident Romain (I^{er} siècle av. J.-C. – IV^e siècle ap. J.-C.)*, Actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome sous le patronage de l'Institut national d'archéologie et d'art de Tunis (Rome, 3–5 décembre 1987), Roma, 1990, p. 351–365; idem, *L'empereur Hadrien et la destinée du droit latin provincial au second siècle après Jésus-Christ*, în *RH*, 592, 1994, p. 217–227; idem, *Le problème de la diffusion du droit latin dans les Trois Gaules*, în *La Gaule romaine et le droit latin. Recherches sur l'histoire administrative et sur la romanisation des habitats*, Lyon,

Privilegiul *jus Latii* a fost unul dintre mijloacele juridice prin care Roma a facilitat integrarea comunităților străine în statul roman. Asta a determinat-o să extindă aria de acordare a acestui drept de la Italia în provincii. A fost scopul lui Pompei în 89 a. Chr., când a atribuit Galiei Transpadane *jus Latii*, urmat de Caesar, cel care a continuat această acțiune în Galia Narbonensis, Sicilia și Hispania. Augustus, de asemenea, a fost darnic cu anumite comunități din Hispania. Ultima provincie a beneficiat pe scară largă de acest privilegiu în secolul I p. Chr., în timpul lui Vespasian. Înainte de *Constitutio Antoniniana*, din 212 p. Chr., când au primit cetățenia romană toți locuitorii Imperiului, în afară de *dediții*, această concesie făcută de primul împărat din dinastia Flavia a fost cea mai importantă acțiune juridică de masă.

Cartea care face obiectul acestei prezentări se referă tocmai la acest aspect, cu mai multe probleme colaterale inseparabile. *Universae Hispaniae Vespasianus Imperator Augustus iactatum proceltis rei publicae Latium tribuit* reprezintă textul prin care Plinius (*NH*, III, 30) ne înștiințează despre acordarea *jus Latii*, de către Vespasian, tuturor provinciilor spaniole.

1995, p. 181–190; idem, *A propos de droit latin provincial*, în *La Gaule romaine et le droit latin. Recherches sur l'histoire administrative et sur la romanisation des habitats*, Lyon, 1995, p. 89–112.

⁵ H. Galsterer, *La loi municipale des Romains: chimère ou réalité?*, în *RHDFE*, 65, 1987, 2, p. 181–203; idem, *Municipium Flavium Irnitatum*, în *JRS*, LXXVIII, 1988, p. 78–90; idem, *La trasformazione delle antiche colonie latine e il nuovo ius Latii*, în *Pro Poplo Arimense*, A. Calbi, G. Susini (ed.), Faenza, 1995, p. 79–94.

⁶ F. Vittinghoff, *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodische Bemerkungen*, în *ANRW II*, 6, 1977, p. 3–51; idem, *Civitas Romana. Stadt und politisch-soziale Integration im Imperium Romanum der Kaiserzeit*, Stuttgart, 1994.

Lucrarea a fost gândită ca o istorie a municipalizării Hispaniei prin prisma acordării *ius Latii* de la Vespasian. Cauzele care l-au determinat pe împăratul din dinastia Flavia să acorde această concesie generală, aplicarea sa și consecințele absolut spectaculoase pentru provinciile spaniole sunt marile teme de discuție cuprinse în cele trei capitole. *La concesión del ius Latii a Hispania por Vespasiano* este primul capitol și face referiri, în primul rând, la aspecte generale legate de originea și difuzarea *ius Latii* pe cuprinsul stăpânirii romane, înainte de dinastia Flavia. Urmează o argumentație variată, cu toate că, uneori, după părerea noastră, nu foarte fundamentată, asupra cauzelor ce l-au determinat pe Vespasian să recurgă la gestul său. Împărțite în motive conjuncturale, generale, particulare și globale, viabile rămân, mai ales, cele economice și spirituale. Interesul crescând pentru resursele care puteau fi exploatate și care ar fi suplinit deficitul financiar moștenit de la Nero, atragerea aristocrației locale către valorile romane prin acordarea *civitas Romana*, reorganizarea cultului imperial prin nevoia de creare a unei imagini puternice a dinastiei în ochii supușilor reprezintă tot atâtea elemente care au cântărit decisiv în acțiunea juridică inițiată de Vespasian. Interesante sunt toate aceste aspecte, mai ales datorită posibilității aplicării criteriilor menționate în cazul altor provincii, unde *ius Latii* este posibil să fi fost acordat. Bineînțeles că trebuie ținut cont de specificul local și de motivațiile personale ale împăraților într-o perioadă anume, dar, în general, acestea au fost considerentele care au dus la concesia dreptului latin comunităților provinciale, fie *in corpore*, fie separat.

Capitolul al doilea, *Proceso de municipalización de Hispania por los Flavios*, începe cu câteva aspecte teoretice legate de structura juridică și socială a municipiilor spaniole. Se accentuează criteriile de denumire și definire a *municipia Flavia*. Se au în vedere elemente precum titlul comunităților în denumirea oficială, tribul în care sunt înscrși cetățenii, existența unei *lex* speciale unde să se precizeze clar condiția autonomă și privilegiată a unei comunități, onomastica locuitorilor, instituțiile locale, dar și informații bazate pe descoperirile arheologice și epigrafice relativ la evoluția urbanistică. Comunitățile privilegiate din Hispania Citerior, Hispania Ulterior Baetica și Hispania Ulterior Lusitania au parte de un tratament special, de vreme ce au devenit, multe dintre ele, *municipia Flavia*.

Același capitol însumează și informații despre consecințele interne și externe ale municipalizării. Referiri speciale se fac la modificările din atitudinea elitelor, dar și la construcțiile publice care au modificat planimetria urbană internă. De asemenea, variația limitelor teritoriale și a celor juridice (prin *atributio*, *contributio* sau reorganizarea *conventus*) a urmat municipalizării pe scară largă, consecință a aplicării dreptului latin.

Cel de-al treilea capitol, *La uniformización legislativa de las comunidades privilegiadas por los Flavios: las leges municipales*, este axat pe cronologia, elaborarea, obiectivele și extensia *leges municipales* descoperite în Hispania. Cele redactate în timpul lui Domitian, studiate în detaliu de către cercetători, se constituie într-un lot special, și sunt o confirmare a argumentelor aduse pe

parcursul volumului de față. În afară de considerațiile finale și bibliografie, mai sunt 20 de tabele care prezintă statistici interesante legate de organizarea municipală din provinciile hispanice.

Pornind de la motivația împăratului în extinderea la scară provincială a *ius Latii* și până la consecințele acordării dreptului, autorul se bazează pe legile municipale descoperite în Baetica în marea majoritate, dar și pe mărturia literară conexe alături de rezultatele săpăturilor arheologice. Câteva concluzii interesante se pot extrage din volumul de față, cu posibilitatea extinderii lor și la alte comunități provinciale din Imperiu.

1. Știută fiind criza financiară în care Nero a lăsat Imperiul, este posibil ca Vespasian să fi încercat să modifice sistemul de taxare în Hispanii prin creșterea exponențială a numărului de *cives Romani*. Îmbogățirea claselor superioare însemna automat și o revigorare a lor, care permitea o nouă politică fiscală din partea autorităților centrale. Așadar, motivațiile de ordin economic par să fi fost decisive în această direcție.

2. Este recunoscut, în general, faptul că doar Baetica a fost regiunea în care acest proces a cunoscut o expansiune deosebită. Și totuși, rămășițele unei noi legi municipale, a unui *municipium ignotum*, din Hispania Citerior, în actuala localitate Duraton, arată că *municipia Flavia* au existat și în afara teritoriului provinciei Baetica. Asta este o dovadă a faptului că a fost acordat *ius Latium universae Hispaniae*. Cele trei provincii spaniole nu au beneficiat, totuși, de același fond latin, dat fiind faptul că existau diferențe între Baetica și partea de est a Hispaniei Citerior (nelatinizată în timpul lui Caesar și Augustus), dar și între nordul Lusitaniei și nord-estul Hispaniei Citerior.

3. Cultul imperial este un alt aspect care a determinat introducerea *ius Latii* în Hispanii. Situații analoge se pot identifica în aceeași epocă în Africa Proconsularis și Galia Narbonensis. Motivată de Augustus și de preocupările sale, Vespasian dorea revigorarea loialității provinciilor occidentale față de împărat, concomitent cu restructurarea riturilor, astfel încât *Augusti* să aibă un rol mai important în cadrul acestora, în raport cu *divi*. Conform autorului, Vespasian a fondat un cult provincial în *Baetica*. Toate acestea au avut menirea de a crește prestigiul dinastiei Flavia și de a prezenta familia într-o lumină pozitivă. De altfel, aceste măsuri au avut efecte benefice mai ales pentru clasele sociale superioare, care puteau aspira la intrarea în *ordo equester* și, apoi, în *ordo senatorius*. Atât Vespasian, cât și Titus, dar și Domițian au permis mai multor *homines novi* să intre în Senat, mai întâi prin *adlectio* și apoi prin *latus clavus*.

4. Concesia a atras automat și municipalizarea masivă a întregii Hispanii. Acest *edictum iuris Latii*, asociat cu o *lex Latii*, care reglementa procedurile de aplicare, era legat, conform autorului, de promovarea în *municipia* a comunităților privilegiate cu această ocazie. Nu numai că împăratul anticipase această schimbare la nivelul promovărilor municipale, dar chiar a încurajat procesul, făcând din *municipia* centre economice prin care se puteau exploata resursele de orice natură. Lipsa unor inscripții pe scară largă datând de la sfârșitul secolului I

p. Chr., care să vorbească de *municipia Flavia*, ca o consecință a modificării de statut a *civitates peregrinae*, este argumentată prin aceea că originea flaviană prezentată în era dinastiei flaviene nu avea o valoare deosebită în cadrul comunităților. În schimb, din secolul al II-lea, amintirea acestei origini onorabile este justificabilă, motiv pentru care apar și mai multe monumente epigrafice.

Nici neapartenența la tribul *Quirina* nu este văzută ca un impediment de către autor în a califica un *municipium* ca fiind rezultatul măsurilor Flaviilor. Alte triburi, precum *Galeria*, puteau încorpora noii cetățeni care rezultau în urma aplicării *jus Latii*.

5. Arheologia este invocată în sprijinul ideii unui adevărat boom urban, cum îl numește chiar autorul. Noi clădiri sunt ridicate în orașe cu statut municipal mai vechi, cum este cazul Baetulo, Segrobiga, Valentia, Eborax Iulia sau în capitalele Corduba, Tarraco, Augusta Emerita, fapt care ar confirma această explozie. În același timp, au loc modificări de planuri urbane autorizate de Roma. Având aceste elemente clarificate, se face un catalog al *municipia Flavia* din Hispania create sub influența *jus Latii*. Sunt prezentate atât orașele cu statut cert, dar și cele bănuite a fi devenit municipii în epoca Flaviană, imediat după atribuirea dreptului latin.

Pe baza pietrelor de hotar sunt prezentate și cele două etape de construcție a drumurilor din Hispania, respectiv de la Vespasian și de la Domițian. Căile de comerț și de

circulație a informației reprezintă un element inseparabil de evoluția urbană a oricărei provincii. În prima fază, a fost refăcută rețeaua stradală din nord-vest, pentru ca apoi să se construiască așa-zisa *via Domitiana Augusta*.

Municipalizarea a dus și la dezvoltarea spectaculoasă a noi centre. Acordarea dreptului latin nu a fost un eveniment separat, ci a pregătit terenul pentru ceea ce avea să devină Hispania, în timpul lui Traian și Hadrian, respectiv una dintre cele mai importante provincii din lumea romană.

Cu o bibliografie de calitate și de actualitate, volumul de față se înscrie printre contribuțiile importante relativ la aplicabilitatea dreptului latin provincial. Avem, totuși, câteva rețineri referitoare la anumite concluzii care, fără a beneficia de o susținere argumentativă suficientă, tind să devină simple speculații. Este vorba, în special, de municipalizarea *in corpore* a celor trei provincii spaniole, ca o consecință a acordării *jus Latii*. Reamintim faptul că pe cuprinsul Imperiului întâlnim destule cazuri în care comunități rămase la stadiul de *civitates* beneficiau de dreptul latin⁷. Prin urmare, concesiile în sine nu presupunea automat și ridicarea în rang a respectivei așezări. Nu negăm că au existat condiții suplimentare pentru o accelerare a ritmului municipalizării, dar o absolutizare a acestui proces ni se pare forțată.

DAN APARASCHIVEI

Classica et Christiana 1 (2006), *Orient și Occident în antichitate: contacte și interferențe. Actele celui de-al V-lea Colocviu româno-italian (Iași, 23–27 aprilie 2005)*, ed. NELU ZUGRAVU și MARIO GIRARDI, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2006, 227 p.

Această culegere de studii, apărută într-o tinută grafică elegantă – datorită, în primul rând, strădaniilor depuse de colegul Nelu Zugravu – însumează un număr de 14 comunicări, precedate de un Argument, de Programul colocviului amintit în subtitlu, de o listă a abrevierilor și urmate de o suită de note bibliografice, de cronică activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine al Facultății de istorie din Iași pe anii 2004–2006 și de o listă a publicațiilor intrate în biblioteca Centrului respectiv. Totodată, volumul se dorește a fi „un punct de reper în revuistica dedicată studierii Antichității din România prin publicarea atât a unor contribuții dedicate domeniilor tradiționale de cercetare a clasicismului greco-roman (istorie antică, filologie clasică, epigrafie greco-latină etc.), cât și prin promovarea unor direcții mai puțin abordate în cultura română – istoriografia Antichității târzii, patristica, viața cotidiană în Antichitatea greco-latină și creștină, antropologia culturală a lumii clasice și creștine timpurii etc.” (p. 7).

⁷ M. Humbert, *Le droit latin impérial : cités latines ou citoyenneté latine?*, în *Ktema*, 6, 1981, p. 207–226; A. Chastagnol, *A propos de droit latin provincial, în La Gaule romaine et le droit latin. Recherches sur l'histoire administrative et sur la romanisation des habitats*, Lyon, 1995, p. 94.

Idea înființării unei reviste prin intermediul căreia să-și poată găsi o reflecție mai adecvată rezultatele cercetărilor clasicistilor ieșeni – tot mai prezenți în ultimii ani în câmpul istoriografic național și internațional – nu este nouă, dar prin apariția primului număr din „Classica et Christiana” am putea asista la punerea ei în practică. Totodată, ne exprimăm speranța că noua publicație se va bucura de interesul scontat și va avea o viață cât mai lungă. Șansele, în acest sens, ar putea fi sporite printr-o bună colaborare a Centrului de Studii Clasice și Creștine cu Institutul de Arheologie și cu Societatea de Studii Clasice din România – Filiala Iași.

Revenind la comunicările publicate în volum, remarcăm de la bun început că este vorba de contribuții ale unor colegi din Iași, Bari, Foggia și Würzburg, redactate în franceză, italiană și engleză și întemeiate pe analiza surselor literare sau epigrafice, cu excepția a două articole în care sunt discutate teme iconografice. Valoarea materialelor prezentate este sensibil inegală, ținând cont de gradul de originalitate, de elementele de noutate, precum și de complexitatea analizei întreprinse de fiecare autor. În continuare, propunem o discuție, mai mult sau mai puțin amplă (în funcție de orizontul de interes și de limitele competenței noastre), pe marginea fiecărei contribuții, respectând ordinea în care acestea au fost inserate în volum.

Mihail Vasilescu, *Ricerche recenti sulle colonie achee della Magna Graecia e sugli Achei del Peloponneso: certezze e alcuni punti interrogativi* (p. 17–38). Prima problemă abordată se referă la data întemeierii coloniilor aheene din Magna Graecia și la specificul acestei colonizări. Sunt avute în vedere mai multe *apoikiai* din Italia meridională, desemnate de sursele literare antice prin numele generic de „aheene”, precum: Sibaris, Crotona, Metapont, Skyllition, Caulonia și, posibil, Pandosia pe litoralul Mării Ionice; de asemenea, Skidros, Kerilloi, Laos, Clamptia, Pyxous, Terina și, poate, Poseidonia pe coasta Mării Tirenene. Conform tradiției antice, s-ar adăuga și alte menționări, mai puțin sigure, ale prezenței „aheene” în Magna Graecia¹.

Dintre datele literare ajunse până la noi, autorul vede o semnificație deosebită în cele legate de Sibaris, Crotona, Metapont și Caulonia, celelalte așezări menționate fiind rezultatul colonizării secundare desfășurate de primele. În continuare (p. 19 și urm.), autorul discută cele două tradiții legate de întemeierea *apoikiilor* „aheene” din sudul Italiei, dintre care prima plasează apariția aheilor în timpurile eroice, iar cea de a doua datează sosirea coloniștilor ahei în perioada arhaică (sfârșitul secolului VIII – începutul secolului VII).

Pe baza informațiilor literare invocate, se ajunge la o primă concluzie: în pofida diferitelor variante ale legendelor de întemeiere, originea aheeană a coloniilor din sudul Italiei este acceptată cvasiunanim de autorii antici (p. 24). Faptul că am avea a face cu o tradiție istorică autentică ar constitui o certitudine care, coroborată cu date de natură lingvistică, ar permite formularea unor alte concluzii importante. Originea coloniștilor ar fi de căutat, cu siguranță, în Achaia din Pelopones, unde aheii, înainte de invazia doriană, ar fi populat regiunile neocupate de arcadieni și ionieni, cum ar fi Argolida, Laconia, Messenia, Trifilia în Elida. Întemeind *apoikiai* din Magna Graecia, acești ahei ar fi lăsat moștenire urmașilor și ura față de dorienii care i-au constrâns să-și părăsească patria antică. Autorul consideră drept straniu faptul că această schemă istorică a colonizării a fost acceptată de mulți specialiști de prestigiu cu o lejeritate criticabilă, făcându-se abstracție de mitul doric și de argumentele lingvistice (p. 28).

După o succintă expunere a motivației spartanilor de a interveni – prin Stesichoros, urmat de Simonide – asupra unor subiecte mitice tradiționale², autorul conchide că aheii din nordul Peloponesului nu erau originari din Laconia și nici măcar din Argolida. În plus, inscripțiile aheene, ca și cele descoperite în Magna Graecia (datate încă din secolul VII a. Chr.), sunt scrise în dialect doric și nu arcado-cipriot.

Discuția propusă și întrebările ridicate pe parcurs, permit autorului formularea câtorva deducții logice: 1) în momentul întemeierii coloniilor „aheene” din Magna Graecia – către sfârșitul secolului VIII –, locuitorii Achaiei istorice purtau numele de ahei; 2) aceștia vorbeau un

dialect grec, numit „de nord-vest” sau „doric”, iar dorismul limbii lor nu s-ar explica prin influența exercitată de dorienii propriu-ziși din Argolida, Laconia, Messenia ori Corint; 3) în epoca istorică, atât aheii, cât și dorienii, judecând după limba pe care o vorbeau, constituiau același etnos. Astfel, chiar dacă numele de „ahei” era în acel moment foarte difuz, aheii doric ar fi reprezentat un *ethnos* bine definit. În perioada când *Iliada* și *Odiseea* se cristalizau sub forma reținută de tradiție, perioadă care corespunde *grosso modo* cu data întemeierii coloniilor aheene din Magna Graecia, singurii ahei care aveau consistență istorică ar fi fost cei din nordul Peloponesului și din Tessalia meridională.

Ca o observație finală, remarcăm complexitatea și interesul major al problemelor discutate. Cu atât mai mult, regretăm absența aparatului critic, deoarece bibliografia selectivă citată la sfârșit nu ne permite să urmărim cu destulă claritate argumentarea ideilor formulate de autor și nici să discernem mai exact gradul de nouitate al acestora. Sperăm ca această contribuție să rețină și atenția specialiștilor preocupați de coloniile grecești din Magna Graecia.

Marius Alexianu, *Imagine et propagande: Virgile et Horace sur les Gètes et les Daces* (39–50). Primul scop urmărit de articol – cum declară explicit autorul (p. 39) – este de a defini elementele esențiale ale receptării geților și dacilor de către poeții care au locuit la Roma sub Augustus. Dintre aceștia, doar Vergilius și Horatius oferă destule referințe pentru a ne permite schițarea caracteristicilor percepției celor două etnonime la Roma. Ca atare, numai cei doi poeți intră sub incidența cercetării, iar din multitudinea de referințe analizate autorul desprinde cinci sfere tematice: 1) natura și clima; 2) animalele domestice și sălbatice; 3) habitatul; 4) caracteristici de ordin moral și comportamental; 5) raporturi militare.

Legat de „natura și clima”, reținem imaginea apocaliptică asupra ținuturilor cuprinse între fluviul Istros, lacul Maeotic și munții Rhodopi, imagine desprinsă dintr-un pasaj din *Georgice*. Tot acolo, sunt surprinse câteva aluzii la „animale domestice și sălbatice”, a căror relevanță, din punct de vedere istoric, este la fel de nulă. În aceeași ordine de idei, se continuă cu „habitatul” și, mai cu seamă aici, ar fi fost util, în opinia noastră, să se arate că descrierea oferită de Vergilius pleacă de la o seamă de *topos*-uri literare preluate de la autori greci³. Referitor la „caracteristicile de ordin moral și comportamental”, sunt reliefate trăsături precum spiritul războinic, nesupunerea la nici o constrângere, dar și sentimente mai umane, cum ar fi jalea și pietatea. Portretul femeii gete, cum observă just autorul, este o imagine răsturnată a femeii romane, imagine invocată din rațiuni moralizatoare. În ceea ce privește schimbul anual de terenuri cultivabile, credem că acesta denotă mai curând o confuzie între geți și germani,

¹ În acest sens, mai multe informații literare sunt invocate la p. 18.

² De exemplu, plasând reședința lui Agamemnon în la Micene, ci la Sparta.

³ Astfel de *topos*-uri ar fi, în primul rând, „pustiul getic” (*deserta Getarum*), precum și traversarea cu ajutorul carelor a cursurilor de apă înghețate. Ne gândim astfel, mai cu seamă, la Strabon (tributar el însuși unei tradiții anterioare) și la cartea a IV-a din „Istoriile” lui Herodot.

ultimii fiind, fără îndoială, mai bine cunoscuți la Roma în perioada lui Augustus. În fine, privitor la „raporturile militare”, ideea centrală – prezentă la Horatius – ar fi că geții nu vor ajunge să amenințe vreodată pacea Statului roman câtă vreme va dura domnia lui Augustus. Această aserțiune, alăturată celorlalte clișee invocate, arată că faptele istorice sau elementele cu aparență de realitate sunt amestecate cu imaginarul și propaganda.

Imaginea transmisă cititorului de referințele făcute la geți și daci de cei doi poeți romani este una evident negativă. Analiza informațiilor literare invocate oferă, în mod paradoxal, nu informații istorice despre cele două etnii, ci despre romani. Intensitatea demonizării dacilor și geților, conchide autorul, ar fi direct proporțională cu frica romanilor față de populațiile respective.

Tema propusă ar constitui, în opinia noastră, un început promițător care merită să fie continuat prin aprofundarea analizei critice a pasajelor literare, pe fondul cercetării exhaustive a contribuțiilor anterioare (și nu numai în spațiul istoriografiei române). În felul acesta s-ar face saltul de la un registru descriptiv la un nivel științific în concordanță cu stadiul actual al cercetării.

Aldo Luisi, *Ovidio a Tomi – la più bella città della Dobrugia* (p. 51–72). Chiar în titlu observăm o primă inadvertență. Plinius (*nat.*, 4, 44), la care autorul face trimitere pentru a ne convinge că Tomisul era cel mai frumos oraș al Dobrogei, este cât se poate de explicit în acest sens: „... *vel pulcherrimas in ea parte urbes habet, Histropolin, Tomos, Callatim...*”. De aici nu reiese defel că Tomis ar fi mai frumos ca Histria sau Callatis. La aceeași pagină (51), mai reținem afirmația falsă prin care Tomisul este numit „... città, collocata sul delta del Danubio”. E ca și cum am afirma că Roma a fost întemeiată la poalele Alpiilor.

Dar n-am vrea să părem excesiv de critici, legându-ne de niște expresii care, la rigoare, ar putea fi explicate ca figuri de stil. Mai ales că, după ce propune atenției data plecării lui Ovidius în exil și itinerariul urmat – reconstituit după *Tristia* (p. 53 și urm.) – odată cu „prima zi a lui Ovidius la Tomis”, inexactitățile autorului devin cu adevărat agasante. Astfel, aflăm la p. 58 că numele orașului Tomis ar putea fi grec sau geto-dac (sic!)⁴, iar promontoriul pe care acesta avea să fie întemeiat ar fi fost locuit de geto-daci (sic!) cu mult înainte de sosirea grecilor. Aceștia ar fi sosit din Milet cândva în secolele VII-VI, aflând pe locul unde urma să-și petreacă exilul Ovidius un mic sat getic (de dragul consecvenței ar fi trebuit să scrie geto-dacic). S-au așezat aici și ar fi coabitat în continuare cu autohtonii. Din trimiterile bibliografice înțelegem că tabloul ușor idilic al Tomisului, pe fondul unor interpretări depășite – sau de la bun început eronate – s-ar datora unei lucrări a lui A. Rădulescu (scris și Rădulescu, la p. 56)⁵.

⁴ Despre numele Ôüüë, vezi acum A. Falileyev, *Vostochnye Balkany na karte Ptolemeja. Kritiko-bibliografičeskie izyskanija*, München, 2006, p. 70–71 și concluzia de la p. 71: „... etimologia toponimului rămâne neclară”.

⁵ *Ovidio nel Ponto Eusino*, Sulmona, 1990. Personal n-am consultat această lucrare, dar am reținut modul simplist în care, ulterior, A. Rădulescu înțelegea să

Revenind la articolul discutat, aflăm din n. 36 că cele mai recente săpături arheologice au permis reconstituirea civilizației existente pe litoralul românesc al Mării Negre și au stabilit preexistența geților pe teritoriul actualiei Constanța în epoca anterioară grecilor. Deoarece nu se face nici o referință bibliografică, ne rămâne să deducem că informațiile referitoare la „più recenti scavi archeologici” au fost preluate dintr-un articol al lui S. Lambrino, publicat în 1958 și citat în nota următoare⁶. Ceva mai departe (p. 60), aflăm cu surprindere că trebuie să fi fost numeroși și geto-dacii care încă nu trecuseră de la nomadism la viața sedentară și care încercau să reintre în posesia teritoriului pierdut, după ce Dobrogea a fost inclusă în Imperiul roman sub domnia lui Augustus. Asupra nomadismului geto-dacilor se revine la p. 68, iar o pagină mai departe apar ca populații autohtone atât geții cât și sarmații.

Pentru a nu abuza de răbdarea eventualilor cititori, mai semnalăm doar o singură banalitate, în n. 109, unde autorul afirmă că la Tomis limba greacă trebuie să mai fi fost vorbită și înțeleasă pe timpul lui Ovidius, deoarece scrisorile și decretele guvernatorilor Moesiei Inferior, destinate tuturor orașelor de la Marea Neagră, erau redactate în greacă, iar la Tomis au fost găsite inscripții grecești. Bineînțeles, nu se face nici o trimitere bibliografică, nici măcar la *ISM II*. În pofida temei abordate și a celor 22 de pagini, câte numără materialul, literatura română de specialitate este cvasiabsentă. În afara celor două contribuții deja amintite, celelalte câteva trimiteri la D.M. Pippidi, R. Vulpe, N. Lascu și A. Aricescu par mai degrabă accidentale și sunt prea puțin relevante în contextul discuției.

Ni s-ar putea reproșa că nu ne-am referit decât la „golul paharului”. Am fi fost bucuroși să putem surprinde măcar o singură idee clară și originală. Din păcate, dincolo de amplele citate din *Tristia*, n-am putut reține nici un element de noutate.

Roxana Gabriela Curcă, *L'anthroponymie non-romaine dans les inscriptions latines de la Mésie Inférieure (entre les rivières Oescus et Iatrus)* (p. 73–80). Articolul ar face parte dintr-un program de cercetare mai amplu privitor la demografia Moesiei Inferior din punct de vedere al componenței etnice, program care s-ar întemeia pe texte istorice, surse epigrafice și izvoare arheologice. Cercetarea propusă aici pleacă doar de la analiza unor inscripții latine⁷.

interpreteze unele pasaje din Ovidius; vezi *Istoria Românilor*, I: *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, coordonatori M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe, București, 2001, p. 658 și urm. (*Ovidiu la Tomis*).

⁶ *Tomis, cité gréco-gète, chez Ovide*, în: N.I. Herescu (ed.), *Ovidiana. Recherches sur Ovide*, Paris, 1958, p. 379–390.

⁷ A celor publicate în corpusul lui B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae)*, G. Mihailov (ed.), Sofia, 1989. Atragem atenția că B. Gerov este autorul și nu editorul, cum apare în lista abrevierilor (p. 15); editor este G. Mihailov care în lista abrevierilor nu apare menționat.

Autoarea își propune un scop modest, dar precis, „de a urmări apartenența etnică tradițională a antroponimelor neromane, de a identifica numele de persoană respective și de a stabili apartenența lor etnică pe baza datelor onomastice” (p. 74). Ca atare, a întocmit un catalog alcătuit din antroponime grecești, tracice, celtice, germanice, micro-asiatice, semitice, cu diferite posibilități de atribuire etnică, *varia et incerta*, nedeterminate. Ultima categorie o considerăm superfluă, numele respective putând fi trecute tot la *varia et incerta*. Predomină numele grecești, urmate de cele tracice; celelalte se întâlnesc mai degrabă accidental.

Concluzia că prezența antroponimelor romane în inscripții latine reprezintă un indiciu important privitor la bilingvismul purtătorilor lor și asupra romanizării persoanelor respective (p. 80) nu ni se pare suficient argumentată, deoarece antroponimele enumerate sunt rupte de contextul epigrafic și istoric în care apar menționate. Totodată, nu ne apare cu claritate relevanța acestei concluzii pentru regiunea dintre Oescus și Iatrus. Poate că ar fi fost potrivit ca autoarea să precizeze cumva, în ce măsură contribuția ei diferă de cercetările întreprinse de M. Minkova⁸, pe care de altfel o citează de peste 150 ori.

Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Étude démographique des militaires en Dobroudja romaine* (p. 81–88). Dintre mai multe probleme pe care le-ar ridica tema abordată, autorul își propune să cerceteze doar două aspecte: vârsta de deces și vârsta de recrutare. Comparațiile cu situația din Dacia sunt utile și binevenite, dar la un moment dat (p. 82) nu mai înțelegem dacă autorul și-a propus să se ocupe mai mult de Dacia sau de Dobrogea, așa cum apare în titlu. În aceeași ordine de idei, considerăm irelevantă inserarea subcapitolului 3. *Les conditions de vie chez les militaires*, deoarece, în acest sens, informațiile pentru Dobrogea lipsesc aproape în întregime, cum arată, pe bună dreptate, chiar autorul⁹.

În urma cercetării efectuate, se ajunge la concluzia că structura de vârstă a militarilor și veteranilor din Dobrogea romană în secolele I–III, nu corespunde cu statisticile întocmite pentru aceeași categorie socială din Dacia romană. Principala explicație a acestei neconcordanțe ar consta în irelevanța surselor referitoare la Dobrogea.

Nelu Zugravu, *De nouveau sur les provinciales. À partir d'une idée de Demetrio S. Marin* (p. 89–98). Autorul pleacă de la ideea lui D. Marin care a redus termenul de *provinciales*, întâlnit într-un pasaj din *Historia Augusta*¹⁰ (Aurel., XXXIX, 7), la aspectul său tehnic, înțelegând prin acesta doar magistrați și funcționari civili sau, altfel spus, romani cu domiciliul temporar în Dacia. Numai aceștia ar fi fost retrași de Aurelian, odată cu „părăsirea Daciei”, opinie acceptată

ulterior de mai mulți istorici, inclusiv de N. Zugravu¹¹. Ultimul, la o reluare mai atentă a problemei, își revizuieste acum poziția, atrăgând atenția asupra mai multor aspecte care fac ideea lui D. Marin vulnerabilă: 1) în epoca imperială, deosebirea dintre un *Romanus* originar din Roma și un altul din Italia sau dintr-o provincie, indiferent care, ridică deseori greutăți insurmontabile; 2) ținând cont de complexitatea fenomenului juridic și social roman, n-ar trebui să se forțeze interpretarea termenului de *Romani*, întâlnit în sursele istoriografice, din dorința de a-l pune de acord cu sursele juridice, deoarece pentru istoricii din secolul IV p. Chr. *Romani* erau toți provincialii, indiferent de *domicilium* și de *origo*; 3) pentru a interpreta corect termenul de *provinciales* din *SHA* (Aurel., XXXIX, 7), trebuie să fie luate ca punct de referință sursele juridice din secolul IV, perioadă când autorul anonim a redactat culegerea de biografii imperiale; 4) D. Marin analizează informația referitoare la *provinciales*, amintită mai sus, făcând abstracție de menționările asemănătoare ale termenului din alte capitole ale aceleiași lucrări; or, dacă se ține cont de toate aceste menționări, termenul de *provinciales* capătă sensul de locuitori ai provinciei; 5) D. Marin face abstracție și de celelalte izvoare istoriografice din secolul IV care permit să se urmărească, comparativ, sensul cuvântului *provinciales*. Iar dacă lărgim astfel contextul menționărilor, sensul termenului ar fi, din nou, de locuitori ai provinciei/respectiv ai provinciilor.

În concluzie, avem a face cu o contribuție reală, pe linia altor cercetători români (Vl. Iliescu, T. Diaconescu ș.a.), importantă în contextul interminabilei dispute legate de „părăsirea Daciei” sub Aurelian. Autorul vine cu o argumentație temeinică, făcând chiar exces de zel în acest sens (a se vedea nota 14 care ocupă o pagină și jumătate din cele nouă, cât însumează articolul). Fără îndoială, materialul face parte dintre „piesele de rezistență” ale culegerii de studii analizate aici.

Domenico Lassandro, *L'imperator invictus in alcuni testi tardoantici* (p. 99–110). Studiul începe cu unele reflecții ale lui Ed. Gibbon¹² legate de *Panegyrici Latini*¹³. În continuare, sunt amintite câteva elogii celebre, începând cu *Gratiarum actio*, rostită la Roma în anul 100 de Plinius cel Tânăr pentru Traian. După părerea autorului, în *Panegyrici* sunt prezente nu doar însemnări istorice, ci apare clar reprezentată și concepția imperială de putere și suveranitate. Urmând o schemă conceptuală a acestor elogii, desprindem, mai întâi, mitul lui *imperator invictus*, însumând toate virtuțile (militare, civile, religioase etc.) la cel mai înalt grad, în opoziție cu

¹¹ *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II–VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994, p. 112.

¹² *Storia della decadenza e caduta dell'impero romano*, Torino, 1967.

¹³ D. Lassandro este editor al panegiricilor latini și autor al unei lucrări intitulate *Sacratissimus Imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000. Mulțumim pentru această informație colegului Nelu Zugravu.

⁸ *The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria*, Frankfurt, 2000.

⁹ P. 88: „Pour la Dobroudja romaine, les informations manquent presque complètement...”.

¹⁰ Chiar dacă presupunem că prescurtarea *SHA* este arhicunoscută, credem că ar fi fost util ca aceasta să se regăsească în lista abrevierilor.

adversarii săi, caracterizați prin toate viciile posibile, de asemenea la superlativ absolut. În acest context, ar ieși în relief sacralitatea împăratului, opusă monstruoasă adversarilor. În ceea ce privește invincibilitatea împăratului, aceasta reiese mai ales din confruntarea lui și a armatei sale cu lumea barbară.

Mario Girardi, *Gli «Sciti» fra mito e storia nei Capadoci* (p. 111–126). În contextul acestui studiu sunt discutate ecouri ale aceleiași lumi barbare, reflectate în literatura patristică. Cercetarea întreprinsă îl determină pe autor să conchidă că influența gândirii Sf. Pavel referitor la frăția creștină și la mântuirea universală este surprinzător de mică în cazul tradiției patristice. Metafora scitului „barbar”, preluată din literatura antică păgână (mai ales, sub influența lui Herodot), păstrează conotațiile generice în desemnarea etniilor nord-pontice și a celor de la Dunărea de Jos, dar ajunge să defînească – în viziunea Sf. Vasile din Caesarea și a Sf. Grigore din Nyssa – tot ce este mai ostil creștinismului. O asemenea percepție s-ar explica prin actualitatea dramatică din a doua jumătate a secolului IV p. Chr., când goții (asimilați „scitilor”, ca etnie nord-pontică) întreprind incursiuni de jaf până în Cappadocia, pe fondul răspândirii arianismului la nordul Dunării de Jos (deci, tot la „sciti”). Dorința bisericii mitropolitane din Cappadocia de a continua misiunea de evanghelizare în regiunile de la marginea Imperiului explică interesul Părinților Bisericii față de etniile cunoscute sub numele generic de „sciti”. Deși problematica discutată se leagă, în bună măsură, de sciti și de Scythia/respectiv Scythia Minor, remarcăm cu surprindere ignorarea cu desăvârșire a literaturii ruse și române de specialitate, chiar și a celei traduse în limbi vest-europene de largă circulație.

Mario Girardi, *«L'amore carattere proprio del cristiano»: le origini della spiritualità identitaria di S. Basilio* (p. 127–144). Conform discuției propuse de autor¹⁴, tradiția monastică occidentală în formularea Sf. Benedict și-ar avea originea în experiența ascetică a Sf. Vasile și a discipolilor săi din Cappadocia și Pont în a doua jumătate a secolului IV p. Chr. *Fraternitatea* Sf. Vasile ar fi caracterizată de o dragoste dublă: pe verticală (față de Dumnezeu) și pe orizontală (față de aproapele/fratele), regăsindu-se ca model în comunitatea primordială din Ierusalim. Spiritualitatea Sf. Vasile ar pleca de la experiența discipolilor săi, determinată pentru monahismul antic – orientat și occidental –, pentru care idealul de viață creștină constă în respectarea „literei” Evangheliei și a preceptului ei fundamental și definitoriu de dragoste creștină.

Mihaela Paraschiv, *L'éloge de Rome chez Ammien Marcellin* (p. 145–152). În pofida atacurilor furibunde ale autorilor creștini la adresa Romei ca simbol al păcatului ancestral, la autorii păgâni din secolul IV p. Chr.

reapare, cu o vigoare pe măsura furiei detractorilor, ideea eternității și sacralității acesteia. În atenția autoarei se află unul dintre acești *laudatores urbis aeternae*, istoricul Ammianus Marcellinus. Este analizat, cu competență, elogiul Romei pe baza unui fragment din *Res Gestae* (XVI, 10, 1–17), în care se află descrisă vizita la Roma, în anul 356, a împăratului Constantius II (9 septembrie 337–3 noiembrie 361). Este surprinsă foarte bine intenția lui Ammianus de a reda – gradat – seducția totală a împăratului creștin față de eternitatea și măreția Orașului păgân. Prin intermediul accesoriilor teatrale și al artificiilor retorice, autorul latin construiește un elogiul al Romei mai sincer și mai convingător decât tiradele patetice ale literaturii oficiale. Considerăm că autoarea ar fi răspuns și mai bine orizontului de așteptare al specialiștilor dacă ar fi disociat mai ferm contribuția sa față de stadiul cercetării acestui *topos* literar.

Pietro Ressa, *Niceta di Remesiana e l'eresia* (p. 153–172). Demersul urmărește să ofere o verificare cât mai completă, în conformitate cu stadiul actual al cercetării, a referințelor la erezie reperabile în opera lui Niceta de Remesiana (330/40–414). Episcopul cărturar este preocupat să întărească și să fundamenteze doctrina creștină, confruntată în acea perioadă cu deviațiuni doctrinale eretice periculoase. Relevanța temei contestării ereziei în gândirea sa este confirmată și de faptul că Niceta, dincolo de observațiile tributare literaturii antieretice, își asumă combaterea unor aspecte mai deranjante din comportamentul adversarilor credinței, ceea ce pare să fie una dintre temele principale ale mesajului său pastoral. Idealul credinței sale simple s-ar întemeia pe mărturia Scripturii pe care o contrapune, ca pe un zid (*murus fidei*) tuturor elucubrațiilor eretice.

Luigi Piacente, *Peregrini ac superbi vehiculi* (Symm. Rel. 4,1) (p. 173–186). După unele considerații de ordin general referitoare la rolul căilor de comunicație în perioada Imperiului roman, autorul discută – pe baza informațiilor literare și iconografice – câteva tipuri de mijloace de transport, devenite în antichitatea târzie vehicule de lux: *carpentum*, *carruca* și *tensa*. De o atenție aparte se bucură un pasaj din Q. Aurelius Symmachus (*IV relatio*, § 1) care condamnă luxul excesiv, în acest sens, ca pe un semn al decăderii unor instituții consacrate: *falso creditum est, quod urbanae fastigium potestatis peregrinis ac superbi vehiculi usus attolleret*.

Ovidiu Albert, „Political Orthodoxy” Reflected in *Two of Justinian's and Peter the Great's Laws* (p. 187–191). Departate de a fi originală, ideea unei comparații dintre administrația lui Iustinian I (527–565) și Petru cel Mare (1682–1725) – ca două epoci distincte în istoria Bisericii Ortodoxe – continuă să se bucure de interesul unor cercetători mai mult sau mai puțin avizați. Așa cum declară O. Albert de la bun început, scopul contribuției sale este „to investigate some paradigms of emergence of contextual Orthodox identity, comparing two religious writings – *Novella VI* (535) and *Manifesto Creating the Holy Synod* (1721) – which contain important issues for the future development of the Church from Justinian's time until Peter the Great's” (p. 187). Din cele aproape cinci pagini n-am reușit să ne dăm seama care este

¹⁴ Recunoscut ca specialist cu autoritate în Sf. Vasile de *Caesarea Cappadociae*, căruia i-a dedicat două monografii – *Basilio di Cesarea e il culto dei martiri nel IV secolo. Scrittura e tradizione*, Bari, 1990, și *Basilio di Cesarea interprete della Scrittura. Lessico, principi ermeneutici, prassi*, Bari, 1998. Această informație o datorăm tot colegului Nelu Zugaru.

contribuția autorului la investigarea paradigmelor amintite. Regretăm și faptul că, pe lângă cele câteva lucrări în germană și engleză citate, se face abstracție în totalitate de istoriografia rusă. Și dacă tot este amintit rolul reformelor lui Petru cel Mare în istoria Bisericii Ortodoxe, credem că ar fi fost cazul să fie menționată și cartea recentă a lui Robert Stupperich, *Peter der Große und die russische Kirche* (Bellerophon 1. Studien zur antiken und christlichen Kultur- und Religionsgeschichte), hrsg. von Harm Kluebing, Peter Lampe, Gustav Adolf Lehmann und Reinhard Stupperich, Möhnese, 2004 (mai cu seamă, capitolele *Ursprung, Motive und Beurteilung der Kirchenreform unter Peter d. Gr.* [p. 93–104]) și *Staatsgedanke und Religionspolitik Peters des Große* [p. 105–158]).

Anna Maria Tripputi, *Le forme senza età: modelli iconografici a confronto* (p. 193–206). Prin „forme fără vârstă” ne este propus un eseu pe marginea funcționalității triple a ornamentului: de a împodobi, de a distinge, de a apăra. Sunt menționate unele motive întâlnite din preistorie (Precucuteni) și până în zilele

noastre, pe o arie vastă – din Italia și până în ținuturile carpat-balcanice. Surprinde faptul că simboluri precum steaua, cercul, roata, calul, șarpele etc. – pe cât de răspândite, pe atât de complexe ca semnificație – sunt discutate (pe cât de dezinvolt, pe atât de simplist) fără nici o trimitere bibliografică. Totodată, cele opt figuri, care ar avea menirea de suport ilustrativ, dar la care nu se face nici o trimitere în text, apar oarecum paralele și nu complementare la discuția purtată.

Volumul se încheie cu o recenzie și șase note bibliografice, dintre care se distinge ca întindere cea prin care este semnalată apariția valoroasei cărți a Mihaelei Paraschiv, *Documentele latine de cancelarie din Moldova (sec. XIV–XVIII)*, Editura Junimea, Iași, 2004¹⁵. Cât privește *Cronica activității științifice...* (p. 221–224) și *Publicații intrate în biblioteca Centrului...* (p. 225–227), despre care aminteam și la început, acestea au scop pur informativ, nu științific. În perspectivă (poate chiar începând cu numărul 2 al revistei), credem că spațiul afectat ar putea fi alocat, cu mai mult folos, tot unor recenzii sau note bibliografice.

VICTOR COJOCARU

GÉRARD CHOUQUER, FRANÇOIS FAVORY, *Dicționar de termeni și expresii gramatice*. Traducere și cuvânt înainte de MARIUS ALEXIANU, Iași, Casa Editorială *Demiurg*, 2006, 221 p.

Marius Alexianu a avut o idee excelentă în a traduce și a face să apară în română (cu un cuvânt înainte al său) acest *DTEG* alcătuit de doi reputați specialiști francezi, Gérard Chouquer (CNRS France) și François Favory (Université de Franche Comté, Besançon). După cum remarcă traducătorul, „gramatica romană a suscitat un remarcabil interes în cercetarea europeană în domeniu din ultimul secol” (p. 5). Dovadă în acea privință este și lista bibliografică a dicționarului, listă care cuprinde, pe lângă opere clasice de referință (precum cele concepute de Agennius Urbicus, Iulius Frontinus, sau Siculus Flaccus), lucrări foarte recente în domeniul abordat (Guillaumain 1996, Campbell 2001, Peyras 2006, Roth Congès 2006 etc.). Simpla parcurgere a acelei bogate liste (care include și corpora) ne arată că avem de-a face cu un demers academic de înaltă calitate.

În introducere (p. 7), autorii își prezintă dicționarul ca rezultat al unor strădanii de trei decenii. Intenția primară a fost de a se alcătui „un instrument comod de acces spre universul arpentajului roman”, având în vedere că „apelul la dicționarele de latină clasică nu este suficient pentru precizarea sensurilor vocabulelor și enunțurilor” din domeniul strict specializat al gramaticii. (Este adevărat, nu doar domeniul, ci și denumirea sa nu sunt familiare decât unui număr foarte restrâns de specialiști dintre cei preocupați de istorie antică și/sau de filologie clasică.) O a doua intenție a fost aceea de a se diminua „dezordinea cea mai jenantă” care domnea în cercetarea modernă, având în vedere că unii cercetători din domeniul în discuție „uitaseră formalizarea limitărilor romane, ba chiar ignorau acest termen generic” (p. 8).

O a treia „idee” (cum o prezintă autorii – p. 8) a fost cea privitoare la scoaterea în evidență a unei strânse legături între domeniul gramatic și cel juridic, știut fiind că arpentatorii romani puteau deveni, „în anumite condiții, judecători agrari” (p. 8). În sfârșit, tot o intenție a autorilor a fost de a oferi “o viziune mai largă asupra arpentajului”. Putem spune că acea deschidere trebuie salutată nu doar de gramaticienii de strictă specialitate, ci și de toți cei interesați de rădăcini culturale și de științe umane în general.

Desigur, pentru un specialist în probleme cadastrale, dicționarul este mult mai „grăitor” în dezvăluirea unor aspecte originare privitoare la „tehnica arpentajului”, „bornaj”, sau „cultelație”. Dar acest dicționar poate deveni sursă de inspirație și în terenul problemelor generale ale limbajului sau în cel al procesului „eurolingvistic” de plămădire a uriașului fond noțional-terminologic, de sorginte clasică, pe care toate limbile europene “literare” au ajuns să-l aibă în comun. Cei doi gramaticieni francezi ne ghidează (fără vreo intenție evidentă) spre sensuri inițiale foarte concrete ale unor termeni pe care europenii educați îi cunosc doar cu sensuri figurate și/sau abstracte. Iată, de exemplu, unii termeni familiari nouă, dar cu sensuri specifice gramaticii romane:

- *accepta* ‘lot atribuit unui colonist’;
- *actus* ‘drept de circulație, drum’ (dar și *actus* ‘măsură de 120 picioare’);

¹⁵ Amintim aici că lucrarea are 488 p., amănunt care i-a scăpat autoarei notei bibliografice.

- *arbiter* ‘arponentor chemat să-și dea avizul în caz de conflict pentru fixarea de limită sau de bornaj’;
- *cultus* ‘cultivat: termen ce desemnează tipul de pământ deja pus în cultură și care se opune lui *incultus*’;
- *forma* ‘plan cadastral’;
- *inspector* ‘arponentor expert trimis pe teren de un judecător’; etc.

Mai sunt însă și alte implicații pan-europene ale termenilor prezentați de cei doi autori, iar acele implicații nu sunt doar gramatice, și nici doar filologice. Este semnificativ, de exemplu, faptul că în acest dicționar este inclusă și formula *disciplina etrusca*, cu denotația: ‘învățătură etruscă; după unii autori [...] desemnează teoria haruspiciilor etrusce de împărțire a lumii din care s-ar fi născut arta arpentajului; referință obligatorie la începutul unui tratat despre limită’. Așadar, chiar dacă spiritul pragmatic roman a dus arpentajul spre un statut de știință exactă, romanii au păstrat tradiția acelei „referințe obligatorii”, probabil în amintirea perioadei în care dascălii lor etrusci măsurau pământul nu doar practic, ci și ritual. De altfel, chiar și despre instrumentul cunoscut romanilor ca *groma* (de unde și termenul *gromatică*) se spune că ar avea o denumire de origine grecească, dar că a ajuns la romani prin “intermediar etrusc”, potrivit dicționarului Ernout/ Meillet al limbii latine (ed. 1985, s.v. *grōma*). Același dicționar, s.v. *arepennis*, ne dezvăluie și originea galică a termenului pe care se bazează termenul modern *arpentaj* (< fr. *arpent* ‘unitate de suprafață, pogon’). Pe aceeași linie a pan-europenismului este de remarcat că *DTEG* îl include și pe *chōra* – ‘în vechea Grecia, teritoriu al unei *civitas* (*polis*) prin opoziție cu orașul (*asty*)’. Este vorba chiar de termenul vechi grecesc *χώρα* (‘spațiu, teritoriu, zonă rurală’), cel probabil preluat din greacă de strămoși ai vorbitorilor de aromână, idiom în care *hoară* înseamnă ‘sat’.

Pentru cei interesați de facerea limbii române, o importanță deosebită au termenii latini moșteniți de română din latină, dar nu (sau nu și) cu sensurile pe care le aveau în gramatica romană. Un exemplu îndeobște cunoscut din istoria ale limbii române este cel al lat. *monumentum* (dat în *DTEG* cu sensul general de ‘monument’, dar și cu cel gramatic de ‘monument funerar servind ca martor de bornaj’), din care provine rom. *mormânt*, cu un câmp semantic mai modest decât cel din latină. Ca reflectări ale unui fenomen de rusticizare (foarte probabil cea din secolele de după “retragerea aureliană” din Dacia) pot fi considerate și diferențele semantice dintre lat. *area* (dat în *DTEG* cu sensul ‘spațiu urban ce înconjoară templele, zidurile și turnurile’) și rom. *arie* (cu sensul vechi, eminent rural, de ‘loc bătătorit și neted pe care se treieră cerealele’), sau dintre lat. *cippus* (‘coloană funerară’) și moștenitorul direct, rom. *cep* (‘ramură ciuntită, cui de lemn, dop de lemn’).

Există destule alte cazuri în care cuvinte latinești, dintre cele păstrate în română cu sensuri mai generale, dovedesc a fi avut în gramatica romană sensuri cu totul speciale. Dintre acelea, dicționarul ne prezintă, printre altele: *carbones* ‘cărbuni: semn (*signum*) sau martor ce se

plasează uneori sub o bornă pentru a proba amplasamentul său’; *comprehendere* ‘a cuprinde mai multe jaloane în aceeași vizare’; *corona* ‘coroană de tufişuri servind de limită’; *fundus* ‘domeniu rural’ (de unde și *lati fundi*, formulă referitoare la ‘marile domenii’). Pe lângă acestea, sunt de remarcat și denumiri (tot dintre cele moștenite și în română) de arbori care puteau servi și ca indicatori de bornaj: *cotoneus* (> rom. *gutui*), *fraxinus* (> rom. *frasin*), *juniperus* (> rom. *ienupăr*). Bineînțeles, trebuie observat că anume termeni latinești au ajuns în română și cu un sens gramatic. Dar, pe când lat. *cubitus* (‘cot, partea exterioară a articulației care unește brațul cu antebrațul’, dar și ‘veche unitate de măsură a lungimii’) s-a perpetuat direct în rom. *cot* (cu ambele sensuri), nu același lucru se poate spune despre lat. *iugerum*, care a început să fie folosit în Transilvania, sub forma neologismului *iugăr*, abia din secolul XVIII. O surpriză, cel puțin pentru unii dintre noi, este să descoperim că însuși termenul din care a derivat *iugerum*, anume *iugum*, avea deja în latină nu doar sensul de bază moștenit de rom. *jug*, dar și un sens gramatic, dat în *DTEG* ca ‘jug: unitate de măsură reprezentând o zi de arat’. Și este chiar emoționant să aflăm că acel sens rustic-roman se arată a fi fost perpetuat în unul dintre sensurile secundare ale lui *jug* din română, anume sensul (învechit-regional) ‘suprafață de pământ care se poate ara într-o zi cu o pereche de boi’ (vezi *Micul dicționar academic*, 2003, s.v. *jug*).

Mai sunt și alți termeni latinești ale căror sensuri date în dicționarul recenzat aici ar putea arunca ceva lumină asupra unor aspecte încă neclarificate pe deplin din istoria românilor. Printre altele, să pornim de la observația că, pentru noțiunea de „sat”, românii n-au moștenit din latină nici *uīcus*, nici pe vreun derivat de la *uīlla* (cf. fr. *village*), ci l-au moștenit pe *fossatum*. Acela a fost atestat cu forma *fsat* în româna veche (cf. arom. *fsat* ‘șanț’ și alb. *fshat* ‘sat’, tot din *fossatum*), ajungând apoi, în dacoromână, la o formă prescurtată radical, *sat*. Derivarea *fossatum* > *sat* nu a fost acceptată cu ușurință de etimologi, iar cei care au pus-o sub semnul întrebării au considerat, printre altele, că *fossatum* era un termen „pur militar” și că păstrarea termenului respectiv ar fi greu de explicat „într-o regiune caracterizată prin absența totală a fortificațiilor medievale” (vezi A. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, 2001, s.v. *sat*).

Dar iată că dicționarul Chouquer/ Favory ne oferă (tot fără intenție) o soluție care ar face inutilă referirea la vreun sens militar al lat. *fossatum*. Dicționarul gramatic în discuție dă o întreagă familie terminologică, în care intră *fossa* ‘șanț’, *fossatus* ‘șanț: element de bornaj’, *fossatus Augusteus* ‘șanț numit augusteic, stabilit pe linii de arpentaj’, *fossula* ‘șanțuleț: unul din semnele bornelor’ etc. Această familie nu arată vreo referire directă la lucrări de fortificație cu scopuri militare. Mai degrabă putem vorbi în acest caz de o reflectare a ceea ce se întâmpla după acțiuni militare romane, având în vedere că, sub *fossa*, *DTEG* dă următoarea lămurire suplimentară: ‘element de bornaj în *ager occupatorius*’. Iar dacă mergem la *ager occupatorius*, în același dicționar,

descoperim foarte edificatoare precizare: ‘pământ ai cărui ocupanți au fost alungați, care a fost declarat *ager publicus* și lăsat spre liberă ocupare de către învingători pentru a fi cultivat’. Așadar, atât istoricii cât și etimologii ar trebui să pornească de aici, pentru a exploata posibilitatea ca acel *fossatum* din care provine alb. *fshat* și rom. *sat* să nu se fi referit inițial la nici un fel de șanțuri de apărare, ci la însuși statutul de așezare marcată prin *fossae* în teritorii cucerite de romani și transformate în *ager publicus*.

În rândurile de mai sus nu am putut scoate în evidență decât un număr cu totul limitat de aspecte care fac din dicționarul Chouquer/ Favory o operă deosebit de utilă nu doar celor interesați de arpentaj. Să sperăm că, în anii următori, materialul prezentat în *DTEG* va fi exploatat cu folos la noi, atât de istorici, cât și de filologi.

ADRIAN PORUCIUC

DOREL PARASCHIV, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I–VII p.Chr.)*, Editura Fundației Axis, Iași, 2006, 256 p. (cu XVI tabele, 11 grafice, 35 planșe și o hartă).

Ceramica, materialul cel mai bine reprezentat în cadrul săpăturilor arheologice, prezintă o importanță deosebită pentru cunoașterea vieții economice dar și culturale a teritoriului dobrogean în Antichitate¹. Varietatea tipologică a ceramicii structurată atât funcțional cât și cronologic, a impus încă de timpuriu întocmirea unor clasificări ce se mai nuanțează și astăzi prin descoperirea și identificarea unor noi tipuri de vase ceramice. Între acestea, amforele dețin un loc de frunte în siturile arheologice prin numărul lor însemnat. Folosite ca recipiente pentru stocare și transport, amforele prezintă o gamă variată de caracteristici determinate atât de locul de fabricație cât și de utilitatea lor.

Cartea lui Dorel Paraschiv, cercetător la ICEM Tulcea, propune o nouă și interesantă abordare a clasificării amforelor romane și romano-bizantine de la Dunărea de Jos, în funcție de zona de producție, identificând în acest sens, patru mari areale: zona pontică, zona occidentală, zona orientală și cea nord-africană, fiecare dintre ele destul de bine reprezentată în teritoriu.

Beneficiind de un însemnat material de studiu din depozitele muzeale de la Tulcea și Constanța, dar și de experiența acumulată pe șantierele dobrogene, domnul Paraschiv ne oferă o expunere extrem de concisă a caracteristicilor principalelor tipuri de amfore, clasificate, așa cum am mai spus, pe zone de producție.

Astfel, autorul identifică nu mai puțin de 70 de tipuri de amfore (18 pontice, 14 occidentale, 21 orientale și 17 nord-africane) ce au circulat în zona istro-pontică între secolele I–VII d.Hr. Pentru fiecare tip de amforă în parte, sunt precizate clasificările în care a fost încadrat, caracteristicile tehnice, siturile arheologice în care a fost atestat, cronologia aproximativă, proveniența și chiar eventualele variații și transformări pe care le-a suferit de-a lungul timpului.

Această prezentare structurală și extrem de detaliată este însoțită la sfârșitul lucrării și de o anexă considerabilă constând în numeroase tabele explicative, grafice și ilustrații pentru fiecare tip de amforă în parte. Fiecare ilustrație se corelează cu un catalog al pieselor reproduse, întocmit și plasat la sfârșitul fiecăruia dintre cele patru capitole ale lucrării.

¹ Radu Vulpe, Ion Barnea *Din Istoria Dobrogei*, vol. II, *Romanii la Dunărea de Jos*, Editura Academiei RSR, București, 1968. p.488.

Contabilizând toate aceste date, autorul are posibilitatea în încheiere, să formuleze o serie de aprecieri asupra circulației și provenienței amforelor de pe teritoriul dobrogean între secolele I–VII d.Hr. Ponderea cea mai mare este deținută de produsele orientale evidențiindu-se în funcție de perioadă, tipuri precum *Dressel 2–5* pentru perioada romană timpurie, *Kapitan II* și *Berenice MR 5* pentru „perioada de mijloc” sau *Berenice LR 1* și *2* pentru perioada romano-bizantină.

Transportând în principal vin dar și ulei, oțet, *salsamenta*, și chiar diverse substanțe organice, cuie, minereu de fier aceste amfore provenind din jumătatea orientală a Imperiului, dovedesc lenta deplasare a axului comercial dobrogean spre Est, în special începând cu perioada Dominatului. Aproape la fel de importante sunt amforele pontice, atât prin numărul cât și prin varietatea lor. Există chiar și anumite modele de origine mediteraneeană ce au fost preluate de atelierele pontice, fapt ce subliniază încă odată dacă mai era nevoie, strânsurile legături existente între spațiul pontic și cel mediteraneean.

În ceea ce privește amforele nord-africane, majoritatea lor sunt de proveniență tunisiană, evidențiindu-se vasele de tip *Spathaia*, în special între secolele IV–VII d.Hr. Aceste amfore, începând cu epoca Dominatului, au substituit produsele occidentale, în transportul uleiului și al produselor din pește. Astfel, amforele occidentale de proveniență în special hispanică, dar și italică și germană, au avut o pondere ridicată în special în vremea Principatului (secolele I–III d.Hr.) fiind întâlnite cu precădere în centrele de pe limesul danubian- *Novae*, *Carsium*, *Beroe*, *Aegyssus* sau *Halmyris*. Acest fapt confirmă ipoteza conform căreia orașele de pe litoralul pontic au rămas și după cucerirea romană, în sfera de influență orientală.

Lucrarea lui Dorel Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I–VII p.Chr.)* reprezintă o contribuție însemnată în conturarea peisajului economico-social al Dobrogei ca provincie romană și romano-bizantină. Studiul amforelor, ca principal instrument de transport al unor produse indispensabile și aflate la mare căutare, reprezintă un important indicator al studiului vieții economice și comerciale, dar nu numai.

SEVER–PETRU BOȚAN

OCTAVIAN BOUNEGRU, *Trafiqants et navigateurs sur le Bas-Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romaine*, Harrassowitz-Verlag, Wiesbaden, 2006, 197 Seiten, 9 Abbildungen (sw).

Die Publikation von Octavian Bounegrus Dissertation in einem renommierten Verlag und in einer Verkehrssprache ist in mehrerlei Hinsicht äußerst begrüßenswert¹. Einerseits – soviel kann bereits hier vorweggenommen werden – handelt es sich bei der Arbeit um eine ausgezeichnete Fallstudie, die spannende Aspekte der römischen Wirtschaftsgeschichte für den Bereich des westlichen Pontos und der unteren Donau beleuchtet. Andererseits rückt sie ein Gebiet in den Mittelpunkt, dem in den Altertumswissenschaften bislang nur geringe Aufmerksamkeit zuteil wurde. Dadurch wird diesem Raum, der in den einschlägigen Synthesen zur Wirtschaftsgeschichte des römischen Reiches kaum vorkommt, hoffentlich in der internationalen Altertumswissenschaft mehr Aufmerksamkeit zuteil. Der Autor verweist zurecht darauf, dass das Gebiet der unteren Donau innerhalb des römischen Reiches wohl nicht zu den politisch und ökonomisch bedeutendsten zählt. Dennoch ist es gerade der Reiz des Peripheren, der diese Fallstudie interessant werden läßt, hat man doch auf überschaubarem Gebiet einen Wirtschaftsraum des Imperiums, den man unter dem Gesichtspunkt der neueren Erkenntnisse aus der antiken Wirtschaftsgeschichte analysieren und diese aufs Grundsätzliche zielenden Erkenntnisse der Wirtschaftsgeschichte am Einzelfall überprüfen kann. Vor diesem Hintergrund erweist sich Bounegru als moderater „Modernist“. Besonders die Kapitel, die den Zöllen und dem Steuersystem gewidmet sind, zeigen, dass auch am Rande des Reiches, dort wo Ovid so sehr unter den unzivilisierten Bedingungen eines Exils im Barbaricum gelitten haben will, eine offenbar gut durchorganisierte Verwaltung die fiskalpolitischen Interessen des Reiches wahrnahm und zur friedlichen Entwicklung des Handels beitrug. Überhaupt zeugt auch die Internationalität der Händler (vor allem der Fernhändler in den griechischen Küstenstädten) von weitreichenden, offenbar lange andauernden Handelskontakten. So befand sich in Tomis etwa das Kontor einer Kaufmannsgilde aus Alexandria, die offenbar in großem Stile Fernhandel betrieb.

Einige Kapitel der Arbeit widmen sich grundlegenden Fragen und dienen der allgemeinen Information über die Handelsschifffahrt sowie über die Kategorisierung der unterschiedlichen in den Quellen überlieferten Bezeichnungen für Händler, Großkaufleute und Reeder. Auch ein Anfangskapitel, das der politischen Situation der Epoche und der administrativen Gliederung der Provinzen an der unteren Donau gewidmet ist, hat nur einleitenden und informativen Charakter. In diesen Abschnitten kann der Verfasser natürlich nicht originell sein, sondern fasst sehr bündig und präzise den Forschungsstand zusammen, hier und da ergänzt er eine Meinung zu einer strittigen Frage (etwa bei den

Bezeichnungen für die unterschiedlichen Händlerkategorien plädiert er für eine nicht zu enge Linienziehung zwischen den Betätigungsfeldern von Großkaufleuten und solchen, die auch in den Klein- und Zwischenhandel involviert waren, die Grenzen waren offenbar fließend). Diese generellen Bemerkungen machen das Buch auch für Studenten interessant, die sich in den Kontext der antiken Wirtschaftsgeschichte einarbeiten wollen.

Die eigentliche Leistung der Arbeit liegt darin, alle Kenntnisse über die Wirtschaftsgeschichte dieser Region zu analysieren und ein Gesamtbild der peripheren Provinzen im Kontext der Ökonomie des Imperiums zu präsentieren. Besonders wichtig erweist sich dabei der epigraphische Befund, den Bounegru in seiner ganzen Breite vorstellt und mit immer klaren Urteilen analysiert. Über die Namen der inschriftlich bekannten Kaufleute gelangt Bounegru auf den Spuren Vasile Pârvans² zu interessanten prosopographischen Erkenntnissen, etwa dass die Mehrzahl der im Bereich der unteren Donau und den angrenzenden Provinzen tätigen Händler einen griechisch-orientalischen ethnischen Hintergrund aufwiesen, was auf gewachsene Handelsbeziehungen bereits in hellenistischer Zeit hinweisen könnte. Mit Hilfe ergänzender Hinweise aus anderen Provinzen, in denen die Quellenlage besser ist, bzw. der archäologische Befund mehr über verhandelte Waren und Transportmittel (etwa Schiffsfunde im Rhein) aussagen kann, dienen Bounegru, der ein ausgezeichnete Kenner der deutschsprachigen Literatur ist, zur Komplettierung seiner einsichtigen Thesen über den Handel und Wandel in den Donauprovinzen.

Neben den bereits erwähnten Kaufmannsgilden aus den Küstenstädten sind uns aber aus dem Donaoraum auch einige Einzelpersonen aus Inschriften bekannt, die sich mit Handel beschäftigt haben und in deren Lebensweise Bounegru einen Einblick gibt. Abgesehen vom eminent wichtigen Hafen Tomis, von wo uns mehrere Händler oder sogar Händlerfamilien bekannt sind³, gibt es den interessanten Fall des Aurelius Martialis, der seiner Frau in Viminacium (heute Kostolac, ca 100km östlich von Belgrad) ein Grabmonument errichten ließ⁴. Er stammte eigentlich aus einer der bedeutendsten italienischen Hafenstädte, nämlich aus Misenum, und hatte sich offenbar aus geschäftlichen Motiven in den Donaoraum begeben. Die Inschrift bezeichnet ihn als *naucerus*, also als Großreeder im Seehandel. Dies zeigt zusammen mit archäologischen Erkenntnissen, die belegen, dass bisweilen auch kleinere

² *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau 1909.

³ *ISM*, II, 186, 291 u. 375. Hermogenes aus der letztgenannten Inschrift stammte aus Ankyra, was einmal mehr auf die internationale Verzweigung des Handels in der Region hindeutet.

⁴ *Inscr. Pann. Sup.*, 38.

¹ In rumänischer Sprache erschien die Arbeit bereits 2002: *Comerț și navigatori la Pontul stîng și Dunărea de jos (Sec. I–III p. Chr.)*, Casa editorială Demiurg, Iași.

und mittlere Seeschiffe zur Flussschifffahrt benutzt wurden, dass offenbar auch auf Seehandel spezialisierte Kaufleute an und auf der Donau aktiv waren. Allerdings wäre in diesem Zusammenhang eine kleine Notiz nötig gewesen, die erläutert, warum dieser natürlich sehr interessante Fall in dieser Arbeit Aufnahme gefunden hat, da Viminacium durch das Eiserne Tor vom Flusshandel auf der unteren Donau abgeschnitten war und somit eigentlich einem anderen Wirtschaftsraum angehört, bzw. nur über den Landweg mit dem unteren Donaunraum verbunden war.

Bekannter sind uns indessen die kleineren Händler, die, *nautae* genannt, oft mit kleineren Schiffen die Flüsse befuhren und sich ganz offensichtlich auch zu Interessenverbänden zusammenschlossen. Ebenfalls aus Viminacium erwähnt Bounegru einen C. Valerius Vibianus, der ein Amt innerhalb eines *collegium nautarum* bekleidete. Aus Axiopolis (Cernavoda) ist inschriftlich ein Kollegium der *nautae universi Danuvii* bekannt, also ein Art „Verein der Donauschiffer“⁶.

Darüber hinaus erhalten wir auch einige Informationen über *negotiatores*, die sich mit dem Binnenhandel in

Thrakien, Moesien und Dakien beschäftigten. So kennen wir einen bedeutenden Weinhändler mit Namen Aurelius Sabinus, der zu Beginn des 3. Jahrhunderts möglicherweise sogar ein Monopol für den Weinexport aus den Provinzen an der unteren Donau besaß, wie Bounegru überzeugend darlegt⁷. Aus Apulum sind uns die *negotiatores* Aurelius Alexander und Aurelius Flacus bekannt, aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa die Herren Gaius Gaianus und Proclus Apollofanus⁸.

Insgesamt zeigt Bounegru anhand des epigraphischen Befunds aber auch durch eine sorgfältige Analyse der übrigen Quellen, dass der Wirtschaftsraum untere Donau durch viele Scharniere und gewachsene Handelsbeziehungen in den Gesamtwirtschaftsraum des Imperiums eingebunden war. Der Band enthält neben einigen Abbildungen von Handelsschiffen auch ein Register und einen sehr nützlichen epigraphischen Anhang, der die wichtigsten von Bounegru in der Arbeit verwendeten Inschriften versammelt.

ALEXANDER RUBEL

ALEXANDRU POPA, *Romains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*, Research series of Cartdidact Publisher, Basarabica 3, Chişinău, 2001, 180 p. text, 182 p. exhibits.

In his monograph, *Romains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*, the archaeologist Alexandru Popa tackles the difficult and controversial issue of reconstructing the realities of late antiquity. More specifically, the difficulty concerns the examination of stone structures in the Sântana de Mureş-Černjahov settlements (3rd–4th centuries AD). We therefore find the title of the study quite appropriate, since it grips the issue at hand from the very outset – Romans or Barbarians? By analyzing the stone structures located in the area north-west of the Black Sea, the author has attempted to make a contribution to the study of human settlements in the south-east Europe of the late Roman period.

The study is structured into eight parts and closes with the author's conclusions concerning the subject under study and a summary in Romanian. The monograph comes with a rich bibliography (composed in accordance with internationally-accepted criteria, as is the study's entire analytical framework), an index of settlement names, and illustrations; the latter are commendable not only for their diversity but also for their quality. This underlines the author's high level of competence and professionalism in archaeological research.

In *Introduction* (p. 7–15), the author describes the current level of knowledge of the Sântana de Mureş-Černjahov culture and reviews the history of stone

structures research conducted in the area of this culture. This ancient civilization, stretching over a geographic territory which today is located within three countries - Romania, Moldova and Ukraine - represents a cultural unity which is exceptional for such a wide area. The first remains of this culture were discovered in 1899, and more and more new discoveries have been made of Sântana de Mureş-Černjahov-type settlements and necropolises, although the historical and cultural profile of this civilization is still quite blurry. Concerning archaeology in the Prut-Nistru space, the study of this ancient civilization is the more important since Sântana de Mureş-Černjahov-type settlements are many and representative, e.g. the archaeological complex at Sobari, district of Soroca, which is a unique monument of its kind. This is part of Moldova's historical heritage, which awaits to be uncovered and made known to the entire world.

The study rests on the foundation of the *Catalogue des découvertes* (p. 16–103), which was compiled primarily due to the lack of a full and concise database, which could supply information for further analyses. The Catalogue thus represents an analytical and detailed review of existing information, which incorporates numerous older or small print-run publications, or publications containing gaps or contradictions; most of these sources are not accessible to foreign specialists who might be interested in this issue. The composition of the

⁵ *IMS*, II, 61.

⁶ *CIL*, III, 7485.

⁷ *IGB*, III, 2, 1590.

⁸ *CIL*, III, 7761; *IDR*, III, 2, 203.

Catalogue required a significant amount of tenacity in research, selection and classification, and it seems that all the pieces of information – even the faintest references – have been included. The discoveries made within the settlements have been grouped in alphabetical order, with brief descriptions. The archaeological material has been catalogued and divided by settlements. An exhaustive bibliography and numerous illustrations crown this presentation. Each reference in the Catalogue is accompanied by the author's view on the method of publication, dating and interpretation of each monument found in the literature. All these details make the Catalogue of discoveries into a true working instrument, which is indispensable both for experienced specialists and students.

The third part of the study, *A propos du problème de l'apparition des constructions de pierre dans la région nord-ouest-pontique* (p. 104–119), focuses on the issue of the emergence of stone structures in the region north-west of the Black Sea. This part is divided into three sections, each covering a specific time period, which makes it easier to discern the qualitative leap of this “phenomenon” from the Bronze Age to the Greek and finally Roman periods.

The fourth part, *Caractéristique générale des sites avec constructions de pierre* (p. 120–123), focuses both on the area over which the sites are spread and their topography, as well as on the shape and size of the settlements featuring stone structures; all this contributes to a better understanding of how complex the issue under study is. Thus, moving from the general to the particular, the author found that the settlements which have stone structures are situated primarily on the north-western coast of Pontus Euxinus. However, some stone structures were found outside of this area, e.g. on the right bank of the Nistru – this shows the scope of the area over which this phenomenon was spread in territories adjacent to the Roman Empire in the 3rd and 4th centuries. The presence of stone structures in the immediate vicinity and within settlements with different types of dwellings points to the degree to which provincial Roman culture penetrated into the Barbarian world.

As a natural continuation of the issues discussed here, in the following part, *Le problème des sites fortifiés de l'aire de la Culture Sântana de Mureș-Černjahov* (p. 124–128), the author uses factual material to propose a typology of stone structures, developed in relation to the buildings' layout, which revises the traditional classification based on whether or not stone was used as a construction material. The typology that Al. Popa proposes considers the layout, which includes the shape of the structures and their interior organization, to be the defining structural-typological criterion. A strong argument in favor of this classification is the traditional, conservative nature of the architectural layout. In terms of importance, it could be compared to the funerary ritual of a community – both elements last in time and are among the few relatively stable factors in archaeological research.

In the sixth part of the study, *La typologie des constructions de pierre* (p. 129–141), the author establishes

a typology of the structures under analysis based on their size and interior organization. The author thus distinguishes between structures with a single room (few in number), structures with two or more rooms, *villa rustica* type structures, and the Sobari complex as a distinct type of stone structures. The analysis of these types of stone buildings and their comparison to similar structures found in other regions of the provincial and extra-imperial space enables the author to demonstrate the existence of a direct link between them, or rather the fact that Roman techniques were used by the populations living in the Empire as well as in regions in the Empire's proximity.

Another chapter, *L'inventaire des sites avec constructions de pierre* (p. 142–148), deals with agricultural tools, household implements, objects of dress and jewelry, coins, weapons, and bronze and ceramic vessels. The study of the finds discovered at sites with stone structures, and their comparison with similar objects discovered in other regions, allows the author to establish not only the level of economic development of the settlements' inhabitants but also their contacts with Roman centers. The proof that there were such contacts is the high proportion of ceramics originating on Roman territory or made according to Roman patterns that have been discovered in the cultural strata of the sites and within the settlements under study.

In the seventh part of the paper, *Constructions de pierre du Moyen Danube au-delà des frontières de L'Empire Roman* (p. 149–150), the author tries to analyze the archaeological relations in the Middle Danube region, in order to focus in more detail on the features of stone structures. He notices from the very outset the provincial Roman character of the stone structures known in this area, which is a salient feature of all the stone buildings known in the north-west Black Sea area. Thus, the identification of analogies in the details of stone structures in these two areas shows the common features of this phenomenon and, in all probability, the fact that it belonged to a common cultural area - provincial Rome.

The final part (p. 151–155) of the study features a series of conclusions and their summary in Romanian (p. 156–159) concerning the emergence and development of stone structures in the area populated by the Sântana de Mureș-Černjahov culture. Besides identifying the location of their geographical area and establishing the typology of such structures, the author's conclusions support the idea that “these constructions do not reflect a local phenomenon, but rather the influence of the provincial Roman civilization on the populations inhabiting the immediate vicinity of the Empire” (p. 154, 159). That is, the author's final answer is that the Barbarian populations which bordered the Roman Empire assimilated a series of elements from Roman material culture, including the technique of erecting stone buildings. The author hopes that subsequent research will bring more clarity to the issue of identifying the purpose and ethnic affiliation of the structures, which indicates the topicality and future prospects of the subject.

The following section is *Bibliographie* (p. 160–176), which contains most of the works on this subject known

to the author at the time of publication. The complexity of the bibliography enhances the quality of the study by directing readers interested in the Sântana de Mureș-Černjachov culture to the relevant literature.

The last section is *Annexes*, containing an index of settlement names (p. 177–180) and illustrations (p. 181–362). The illustrations include 171 figures, 11 maps and 9 charts. The settlement index, composed by transliterating place names from Russian and Ukrainian, helps one locate rapidly a site mentioned in the body of the study. The illustrations, which are of high quality and accurate, offer graphic information which enriches and diversifies the study by A. Popa. Thus, the layout of some sites and stone structures, and the presentation of the inventories discovered there, help the reader compare the descriptions and conclusions drawn by the author with specific archaeological pictures.

The book is strongly comparative. Being convinced of the advantages of a comprehensive approach, A. Popa places the issue under study in a very diverse context of historical and typological relations. The cultural traditions and cross-over displayed by the stone structures found in the north-west Black Sea area are studied diachronically, starting in the Bronze Age. In terms of synchronous study, the comparative analysis allows the author to expand the horizon significantly: he studies similar archaeological sites from the entire European *barbaricum*, both outside of the Roman Empire, especially in the Middle Danube area and Scandinavia, as well as in the Roman provinces in Europe and North Africa. This method allows the author to present a synoptic picture of the phenomenon under study and emphasize special structural elements.

An unstated purpose of the author is to smoothly introduce in this archaeological context the recent discoveries made in Sobari, district of Soroca, and thus propel them onto the international research stage. That site, given its originality, does deserve special attention. The author suggests hypotheses concerning the affiliation, purpose and fate of one building in particular, which has pronounced provincial Roman features. The structural-typological analogies with other buildings found in various areas of Europe and in Algeria allow for an interpretation of this stone structure as an early

Christian church. The discovery of a lamp featuring the Holy Cross incised on the bottom suggests that at least some of the Sobari inhabitants might have been Christians.

The modern scientific process is characterized by rapid and intense information exchanges (congresses and symposia, traditional and electronic publications, translations, international projects). In order to catch up with the rest of Europe, East European researchers should take a more active attitude, and ideas should move in *both directions*: not only from West to East but in the other direction too. We believe that the publication of studies by Moldovan authors in international languages (English, French, German, etc.) is an effective way to achieve European integration and promote our own values. These circumstances grant legitimacy to A. Popa's choice to publish his study in French. This will help disseminate the information and hypotheses contained in the study to the foreign research community; in the future this could engender practical outcomes, e.g. the possibility that European institutions would fund archaeological research conducted in Moldova, or perhaps international archaeological excavations could break new ground. While the publication of this study in French provides a wider access to this study for researchers interested in the topic, this will not diminish the dissemination of the study in Moldova since French is widely used in Moldovan academia.

A. Popa's study is the first comprehensive work which tackles the problem of the emergence and development of stone structures in the settlements of the Sântana de Mureș-Černjachov culture. The author has managed not only to collect and make full use of the archaeological data available as of 1998, but also to promote recent archaeological discoveries made in Moldova and integrate them into the international research circuit. Thus, this study is not only a working instrument that can be used by researchers, students and members of the public interested in ancient history, but also a reference work in the study of the Sântana de Mureș-Černjachov culture.

SERGIU MUSTEAȚĂ

VLAD VORNIC, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, Editura Pontos, Chișinău, 2006, 471 p., 153 figuri, 1 tabel, ISBN 978–9975–72–218–6

Lucrarea elaborată de Vlad Vornic, intitulată *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, a constituit inițial teza de doctorat susținută la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, în anul 2000 (conducător științific Ion Ioniță). Ea a apărut ca al treilea număr al colecției de monografii *Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Moldova – ANTIM, Societatea de studii sud-est europene din Moldova, Monografii*¹.

¹ În această serie au mai apărut următoarele două volume: Sergiu Musteață, *Populația spațiului pruto-*

Autorul este cunoscut deja prin câteva articole publicate anterior privitoare la așezarea și necropola de la Budești².

nistrean în secolele VIII–IX (Chișinău 2005); Virgil Pâslariuc, *Raporturile politice dintre marea boierime și domnie în Țara Moldovei în secolul al XVI-lea* (Chișinău 2005).

² V. Vornic, *Unele considerații privind descoperirile arheologice din așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș de la Budești*, în *Materialele Conferinței Științifice „Restitutio in integrum”*, Chișinău 2000, p. 15–18; idem, *Rituri funerare în necropola de tip Sântana de Mureș-*

Lucrarea a fost structurată în șapte capitole (I – *Introducere*, p. 18–22; II – *Așezarea de la Budești*, p. 23–71; III – *Necropola de la Budești*, p. 72–185; IV – *Tipologia inventarului*, p. 186–236; V – *Cronologie*, p. 237–241; VI – *Activități economice*, p. 242–247 și VII – *Considerații finale*, p. 248–253). Ar mai fi de menționat rezumatul în limba engleză (p. 254–282), bibliografia (p. 283–297), lista figurilor (p. 299–308), materialul ilustrativ (p. 309–461) și indice de localități (p. 463–466) și de autori (p. 466–469).

Așa după cum menționează autorul în *Introducere* (p. 18–22), lucrarea reprezintă o nouă monografie asupra așezării și necropolei de la Budești, în care au fost incluse toate datele și materialele, atât publicate, cât și inedite, rezultate din cercetările arheologice din așezare și necropolă, efectuate de E. Rikman³ și de G. Čebotarenko și T. Ščerbakova în 1973⁴. Descoperirea întâmplătoare în 1954 în apropierea satului Budești a trei morminte de înhumare și cercetările ulterioare au scos la lumina zilei necropola cu 372 de morminte (132 de incinerare și 240 de înhumare, 29 de gropi, 15 îngropări de vase, precum și patru înhumări de animale) și așezarea cercetată parțial, din care s-au cercetat 12 locuințe de suprafață, o locuință adâncită în sol, un cuptor de ars ceramică, două cuptoare metalurgice, patru vetre de foc și peste 59 de gropi menajere și cu altă destinație.

Capitolul II (*Așezarea de la Budești*, p. 23–71) este compus din trei subcapitole. În *Descrierea săpăturilor* (p. 23–64) autorul face o prezentare amănunțită a

Černjachov de la Budești (mun. Chișinău), în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău 2003, p. 313–335; idem, *Obiceiuri de port în necropola de tip Sântana de Mureș de la Budești*, în *Studii de istorie veche și medievală. Omagiu Profesorului Gheorghe Postică*, Chișinău 2004, p. 168–173; idem, *Despre apartenența etnică a așezării și necropolei de tip Sântana de Mureș de la Budești*, în *Karpatika*, 30, Ușgorod 2004; idem, *Obiceiuri privitoare la ofrande funerare practicate în necropola de tip Sântana de Mureș de la Budești*, în *Analele ANTIM*, 6, 2005, p. 41–44; idem, *Ceramica lucrată cu mâna din așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, în *Revista Arheologică*, Serie nouă, 1, 1, Chișinău 2005, p. 331–339; idem, *Recipiente de sticlă descoperite în complexul arheologic de la Budești (mun. Chișinău)*, în *Tyragetia*, 15, 2006, p. 48–59; idem, L. Ciobanu, *Căni-oenochoe romane de lut în complexele culturii Sântana de Mureș-Černjachov din spațiul pruto-nistrean*, în *Analele ANTIM*, 6, 2005, p. 25–40; idem, *Ceramica romană de import din așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, în *Revista Arheologică*, Serie nouă, 1/2, Chișinău 2005, p. 295–311.

³ E. A. Rikman, *Pamjatnik epochi velikogo pereselenija narodov. Po raskopkam poselenija i mogil'nika černjachovskoj kul'tury u sela Budešty*, Kișinev 1967.

⁴ T. A. Ščerbakova/G. F. Čebotarenko, *Usad'ba na poselenij pervych vekov n.e. u s. Budešty*, în *Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii*, 1973 g., Kișinev, 1974, p. 93–104.

săpăturilor întreprinse în așezare, prin care s-a cercetat o suprafață de circa 1 312 m² și s-au descoperit următoarele tipuri de locuințe și construcții: nouă locuințe de suprafață, un cuptor de olărie, un cuptor de redus minereul de fier, două vetre în aer liber, 27 gropi menajere și de păstrat provizii, precum și un bogat material arheologic. Săpăturile arheologice de salvare din vara anului 1973 însumând 1 132 m² au avut ca rezultat descoperirea următoarelor vestigii: trei locuințe de suprafață și una adâncită în sol, un cuptor de redus minereul de fier, 32 gropi de provizii, și o cantitate mare de ceramică, obiecte de metal, sticlă, os și piatră. Suprafața de 2444 m² investigată în urma celor patru campanii arheologice reprezintă doar 0,7% din suprafața totală a așezării (35 ha)⁵. Acest lucru nu-l împiedică însă pe autor să facă unele considerații stratigrafice a așezării (p. 64–65).

Un alt subcapitol tratează *Locuințele și anexele gospodărești* (p. 65–71). Conform criteriului funcționalității și modului de construcție au putut fi stabilite următoarele tipuri de construcții: 1. locuințe (adâncite și de suprafață); 2. anexe gospodărești (instalații pentru foc – vetre, dependințe, gropi de provizii); 3. ateliere pentru prelucrarea metalelor și ateliere de olărie. Vlad Vornic înregistrează în așezare 13 locuințe (12 locuințe de suprafață și una adâncită în sol), pe când autorii săpăturilor menționează doar 11 locuințe (10 de suprafață și una adâncită în sol), două locuințe de suprafață fiind trecute în categoria anexelor gospodărești. După formă, ca și în marea majoritatea a așezărilor de tip Sântana de Mureș-Černjachov, predomină locuințele de suprafață dreptunghiulare. În ceea ce privește orientarea locuințelor se poate spune, că, de regulă, acestea erau orientate cu una din laturile mai lungi spre sud, unde după toate probabilitățile erau amenajate intrarea și ferestrele. Autorul stabilește însă și unele excepții, cum ar fi locuința 10, orientată cu axul lung pe direcția nord-sud și intrarea pe latura estică. În general, sunt întâlnite atât locuințe mici (20 m²) și medii (36–45 m²), cât și mari (locuința 1 de 66 m², locuința 2–100 m² și locuința 10–144 m²). Autorul oferă informații amănunțite privind modul de amenajare, tehnica de construcție a locuințelor și unele încercări de reconstituire a așezării. Acest tablou este completat de descrierea anexelor gospodărești.

Partea cea mai mare a lucrării este dedicată necropolei de la Budești (Capitolul III – p. 72–185), corpusul descoperirilor (p. 72–158) cuprinzând cinci compartimente: catalogul mormintelor și a inventarului (p. 72–139), gropile rituale (p. 140), îngropările de vase (p. 141–142), înhumările de animale (p. 142) și obiectele descoperite *passim* (p. 142–158). Prezentarea celor 362 de morminte⁶ este făcută după o schemă prestabilită, care

⁵ Spre deosebire de așezare, necropola de la Budești a fost investigată mai intens, suprafața dezvelită pe parcursul celor patru campanii arheologice (1954–1957) însumând 2830 m² (întreaga arie a necropolei a fost estimată la 5 200 m²).

⁶ Autorul descrie în catalog doar cele 362 de morminte menționate în toate publicațiile lui E. Rikman (vezi lucrarea de la nota 3, p. 43–83), cu toate că în lucrare stabilește numărul de 370 (374 ?) (p. 160–161).

cuprinde informații privind ritul funerar (înhumăție sau incinerăție), forma și adâncimea gropilor, orientarea defuncțiilor și enumerarea inventarului. Mai sunt menționate 18 gropi rituale, 15 îngropări de vase, patru înhumări de animale și descrierea celor 589 de piese descoperite în aria necropolei, recuperate din depozitele Muzeului de Arheologie și Etnografie din Chișinău.

În continuare au fost prezentate riturile (p. 158–174) și ritualurile funerare (p. 174–178). *Necropola de la Budești, ca și majoritatea covârșitoare a necropolelor de tip Sântana de Mureș-Černjachov, este birituală* (p. 161).

Din 372 de morminte înregistrate, 240 de morminte sunt de înhumăție (64,5%) și 132 de incinerăție (35,5%). După cum se vede, mormintele de înhumăție predomină, reprezentând aproximativ două treimi din numărul total de morminte descoperite. Din categoria celor 132 de morminte de incinerăție, autorul distinge două categorii de morminte: morminte de incinerăție în urnă și morminte de incinerăție fără urnă. După orientarea scheletelor, cele 240 de morminte de înhumăție au fost incluse în trei grupe: pe axa N–S, VE și NV–SE. Descrierea celor două rituri funerare practicate în necropola de la Budești este completată cu date privind forma și dimensiunea gropilor, poziția urnelor în mormintele de incinerăție, respectiv a oaselor în cele fără urnă, și poziția defuncțiilor în groapă etc. Observațiile detaliate asupra practicilor și riturilor funerare (p. 174–178) creează cititorului un tablou complex privind manifestările magico-rituale și de cult din perioada secolelor III–IV d.Hr. Abundența și varietatea inventarului funerar permit autorului o analiză a obiceiurilor de port de la Budești (p. 179–185).

Cultura materială a comunității de la Budești este oglindită în capitolul IV *Tipologia inventarului* (p. 186–236). Analiza materialului descoperit s-a realizat pe criterii funcționale și tipologice. Lotul analizat este compus din 10 categorii de obiecte: 1. unelte (p. 186–188); 2. ustensile casnice și de uz gospodăresc (p. 188–193); 3. arme și piese de harnașament (p. 193–195); 4. accesorii vestimentare (p. 195–200); 5. obiecte de toaletă (p. 201–204); 6. obiecte de podoabă (p. 204–210); 7. monede (p. 210); 8. obiecte diverse (p. 210–211); 9. recipiente de sticlă (p. 211–216); 10. recipiente de lut (p. 216–236).

Mărturie a practicării agriculturii și activităților meșteșugărești servesc atât descoperirile de unelte (o coasă și peste 10 fragmente de rășniță, p. 186–187) și unelte de dulgherie-tâmplărie (un topor, o daltă, un burghiu, o cuțitoaie și patru dornuri, p. 187–188), cât și ustensilele casnice și de uz gospodăresc (un amnar, 44 cuțite, 20 ace de cusut, trei ace de os pentru împletit, fragmente de la patru împungătoare de fier, patru tuburi de os, patru „patine” de os, o scoabă, patru cuie de fier, 71 fusaiole, 15 greutateți de lut pentru războiul de țesut, două greutateți pentru plasa de pescuit și 17 pietre de ascuțit, p. 188–193).

Descoperirile de arme și piesele de harnașament sunt rare atât în așezare, cât și în necropolă. Pot fi menționate doar 1 sabie, 2 pumnale, 1 vârf de suliță, 1 vârf de săgeată, 1 pinten și 1 zăbală, toate de fier (p. 193–195).

În continuare este descrisă categoria accesoriilor vestimentare cu diferite tipuri de fibule și cataramă. Lotul analizat de fibule este compus din peste 100 de exemplare. Se remarcă numărul mare de fibule descoperite în necropolă (doar șapte în așezare) și materialul din care au fost confecționate (două de argint, restul de bronz). În funcție de forma lor, fibulele au fost incluse în cinci tipuri, respectiv variante (p. 195–199). La Budești au fost descoperite și 35 de cataramă, majoritatea de bronz, doar câteva exemplare de fier. Potrivit sistemului de prindere pe curea, ele sunt împărțite în două grupe: 1. cataramă cu garnitură pentru curea și 2. cataramă cu veriga simplă, fără armătură (p. 199–200).

Pieptenii de os (19 exemplare, împărțite în patru tipuri, respectiv variante), două cuțitașe de bronz, o pensetă de bronz, un ac de păr (?) de bronz, resturile de la casete și de la sistemele de încuietori ale acestora sunt încadrate în categoria obiectelor de toaletă (p. 201–204).

Categoria obiectelor de podoabă cuprinde două inele, o brățară (?), verigi de bronz și fier, pandantive – amulete și un număr mare de mărgele de sticlă colorată, cornalină, chihlimbar, os, scoică marină, calcar și ardezic (p. 204–210).

Ar mai fi de menționat o monedă de bronz, perforată, descoperită într-un mormânt (p. 210) și cea a diverselor obiecte (p. 210–211).

Din multitudinea de descoperiri publicate se detașează și categoria recipientelor de sticlă (p. 211–216). Din aceasta fac parte un pahar de sticlă întregibil și peste 180 de fragmente de recipiente de sticlă, majoritatea de pahare (grupate în nouă tipuri), câteva fragmente de cupe și un fragment de la un vas cu torți.

Prin frecvența sa, inventarul cel mai numeros îl constituie ceramica, căreia îi este consacrat subcapitolul *Recipiente de lut* (p. 216–236). În funcție de tehnica de execuție, textura pastei, arderea și decorul, materialul ceramic este prezentat în patru grupe: 1. ceramica lucrată cu mâna; 2. ceramica lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă; 3. ceramica lucrată la roată din pastă fină; 4. ceramica romană de import.

Cronologia complexului de la Budești este tratată în capitolul V – *Cronologie* (p. 237–241). În funcție de reprezentativitatea lor, au fost stabilite 52 tipuri de inventar, care ulterior au fost înserate într-un tabel combinatoriu (tabelul 1). La înseriere au putut fi luate în considerație 79 de morminte (35 de incinerăție, 42 de înhumăție și două „cenotafe”), reprezentând aproximativ 20% din totalul de 362 de morminte. Se pot recunoaște trei etape de asocieri destul de clar conturate, considerate faze ale necropolei. Disponerea pe planul necropolei a mormintelor aparținând celor trei faze întărește rezultatul înserării (Fig. 150). Analiza materialului arheologic a permis autorului încadrarea cronologică a așezării și a necropolei de la Budești în perioada de la sfârșitul secolului al III-lea și până la sfârșitul secolului al IV-lea, eventual și în primele două decenii ale veacului următor.

Capitolul VI (p. 242–247) cuprinde descrierea ocupațiilor economice practicate de comunitatea de la Budești, cum ar fi: agricultura, creșterea animalelor, vânatul și pescuitul, meșteșugurile și îndeletnicirile casnice (olăritul, prelucrarea metalelor și a lemnului,

torsul, țesutul, împletitul și croitoria). Referitor la alte activități meșteșugărești, cum ar fi prelucrarea osului, a cornului și a pietrei, nu dispunem decât de unele date cu totul sumare (p. 247). Credem că prezentarea acestor activități economice atestată de descoperirea celor 19 piepteni de os, trei ace de os, 10 fragmente de râșniță și a altor obiecte, chiar și succintă, ar fi fost apreciată de cititorul interesat.

După toate probabilitățile, un rol important în dezvoltarea economică a așezării de la Budești l-a avut și schimbul de mărfuri cu alte regiuni. Din motive necunoscute, autorul pomenește despre acesta doar câteva propoziții în capitolul următor *Considerații finale* (p. 249). Descrierea legăturilor comerciale era binevenită într-un subcapitol aparte în cadrul activităților economice. Relațiile comerciale ale populației de la Budești, după cum deduce și autorul, sunt dovedite prin prezența articolelor de import (amfore, vase de sticlă, mărgel, fibule, catarama etc.).

În *Considerații finale* (p. 248–253) se reiau concluziile expuse în capitolele anterioare, aducându-se unele nuanțări, cum ar fi de exemplu problema apartenenței etnice a populației de la Budești etc.

Studiul se încheie cu un util rezumat în limba engleză

(p. 254–282), lucru ce asigură accesibilitatea la informație nu numai a cunoscătorilor de limbă română.

Volumul este însoțit de o bibliografie (p. 283–297), cuprinzând articole, studii și volume de specialitate, utilizate de autor.

În continuare mai urmează: *Abrevieri* (p. 298), *Lista figurilor* (p. 299–308), *Indice de localități* (p. 463–466), respectiv *Indice de autori* (p. 466–469). Textul este însoțit de 153 figuri și un tabel care oferă cititorului, în condiții grafice și de tipar deosebite, materialele descoperite, poziția complexului de la Budești și planul săpăturilor.

Autorul a făcut un serios efort de recuperare a unei cantități de date arheologice, a rediscutat suficient de pertinent interpretările descoperirilor de la Budești, punându-le complet și eficient în circuitul științific.

Lucrarea lui Vlad Vornic, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, alături de studiile monografice pentru siturile arheologice de la Lunca⁷, Bârlad – *Valea Seacă*⁸, Kosanovo și Gavrilovka⁹ și Mihălășeni¹⁰, prezintă un important pas în procesul studierii monumentelor de tip Sântana de Mureș-Černjachov.

ION MUNTEANU

ISTVÁN BÓNA, *Les Huns. Le grand empire barbare d'Europe IV^e–V^e siècles*, Edition Errance, Paris, 2002, 240 p.

Născut în anul 1930, István Bóna s-a remarcat timp de aproximativ o jumătate de secol ca un important arheolog nu numai în Ungaria, ci și pe plan internațional. Foarte bun cunoscător al perioadei marilor migrații, a publicat numeroase lucrări științifice, dintre cele în legătură cu subiectul acestei lucrări putându-se aminti: *A népvándorlás (Migrația popoarelor)* în primul din cele zece volume ale lucrării *Magyarország története (Istoria Ungariei)*, Budapesta, 1971, p. 297–342, *Die archäologischen Denkmäler der Hunnen und der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung*, în *Ausstellungskatalog Nibelungenlied*, 1979, *Hunok (Hunii)*, p. 1–24 și 104–110 în *Magyarország története. Előzmenyek és magyar története 1245-ig (Istoria Ungariei. Originile și istoria ungară până la 1245)*, Budapesta, 1984 (ediția a 2-a, 1987, p. 265–288 și 1588–1590). În anii următori a mai publicat: *Die Hunnen in Noricum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung* în catalogul *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Linz, 1982, p. 179–200. Lui Bóna i se mai datorează și vocile: *Hunnen*, în *Lexikon des Mittelalters* V, München, 1990, p. 222–224 și *The Huns* în *History of Humanity*, III. *From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD*, Paris, 1995, p. 242–243. Autorul a fost profesor la Facultatea de Arheologie a Universității de Științe Umaniste din Budapesta și membru al Academiei de Științe din Ungaria, încetând din viață la 4 iunie 2001.

Volumul prezentat în aceste rânduri reprezintă versiunea franceză a lucrării publicată în Ungaria în anul 1993 sub titlul *A Hunok és nagykirályaik (Hunii și marii lor regi)*. O ediție germană a apărut anterior la Stuttgart în anul 1991, sub titlul *Das Hunnenreich (Imperiul hunilor)*. Inițiativa traducerii acestei cărți în limba franceză se datorează unei cercetătoare de origine maghiară, Katalin Escher. Studiind pentru teza de doctorat la Universitatea din Paris mărturiile arheologice ale celui de-al doilea regat burgund (443–534), ea s-a documentat și asupra hunilor. Interesul sporit al istoricilor pentru această lucrare justifică realizarea unei traduceri complete a acesteia. Iaroslav Lebedynsky a verificat traducerea și s-a ocupat de editare. Lucrarea beneficiază de ultimele

⁷ I. T. Dragomir, *Necropola birituală Sântana de Mureș-Cerneahov (sec. III–IV e.n.), de la Lunca, regiunea de sud a Moldovei*, în *Danubius*, 19, Galați, 2001.

⁸ V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea- a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București, 2004.

⁹ V. Petrauskas, *Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten*, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84 (2003), Mainz am Rhein, 2004, p. 223–351.

¹⁰ O. L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, Târgoviște, 2005.

corecturi și adăugări ale lui István Bóna, trimise cu câteva zile înainte de a deceda.

După cum afirmă în prefața lucrării, scopul pe care și-l propune autorul este acela de a reda o imagine cât mai realistă asupra hunilor, a civilizației lor și a rolului pe care aceștia l-au avut în desfășurarea evenimentelor din Europa în secolele IV–V. Pentru aceasta, Bóna încearcă să combine și să apropie sursele scrise și dovezile materiale. Ca manieră de lucru, István Bóna și-a concentrat atenția mai ales asupra descoperirilor arheologice, fără a neglija investigarea surselor narrative.

Considerăm necesar să facem o precizare asupra folosirii termenului de „huni” în istoriografia modernă. Acesta a fost atribuit în epocă mai multor triburi diferite, dar treptat, el a devenit un termen arhaizant, folosit la fel ca cel de „sciți” pentru a desemna diverse populații nomade venite din răsărit în stepele pontice și dunărene și utilizat până târziu în istoriografia bizantină și latină medievală. Ceea ce istoricii moderni înțeleg prin „huni” sunt de fapt acei huni „attilanici” sau „regali”, care s-au stabilit în Câmpia Pannoniei și au format puternica confederație de triburi ce a atins apogeul sub Attila și s-a prăbușit sub fiii acestuia, numită de István Bóna „Imperiul hunilor”, termen ce pare însă cam forțat. După prăbușirea puterii hunilor attilanici, în stepele ponto-caspice devin active o serie de triburi „hunice”: kutriguri, utiguri, oguri, onoguri, sabiri, akatiri/akatziri (aceștia din urmă erau amintiți și în vremea lui Attila) etc. O parte dintre aceste triburi au migrat în stepele ponto-caspice mai târziu și probabil au avut origini diferite, însă o parte a lor se stabilise deja în acele teritorii din timpul lui Balamber, sub conducerea căruia i-au înfrânt și subordonat pe ostrogoți. Hunii attilanici erau o parte a acestor „huni”, care nu au reprezentat niciodată o unitate, totdeauna existând mai multe centre de putere. Nici Attila, în perioada sa de apogeu, nu a stăpânit asupra tuturor triburilor hunice. Majoritatea specialiștilor, când vorbesc despre „huni”, îi tratează doar pe cei attilanici. Aceste triburi nomade sunt destul de greu de clasificat pe criterii strict etnice.

Lucrarea profesorului budapestan este structurată în două părți: una dedicată reconstrucției evenimentelor de la pătrunderea hunilor în stepele nord-pontice și intrarea lor în vizorul istoricilor din Imperiul Roman, până la prăbușirea puterii hunilor în centrul și estul Europei (p. 15–77), și o a doua parte, dedicată prezentării și comentării rezultatelor arheologice (p. 79–156).

Prima parte este precedată de un tabel cronologic (p. 12–13), care rezumă evenimentele istorice petrecute între anul 375, când hunii distrug Regatul ostrogoților, și anul 469, când Dengitzic, fiul lui Attila, este ucis în timpul unei campanii împotriva Imperiului Roman de Răsărit și puterea hunilor se prăbușește.

Intervalul tratat este de aproximativ o sută de ani. Autorul se bazează în special pe scrierile lui Priscus din Panion, care în anul 448 a luat parte la o solie trimisă de împăratul Theodosius al II-lea la curtea lui Attila, unde l-a cunoscut personal pe rege și a avut contacte cu elita hunilor și cu populațiile din cadrul confederației lor.

Priscus redă foarte amănunțit ceea ce a văzut în timpul călătoriei și a șederii sale în reședința lui Attila, fiind cea mai credibilă sursă de informații pentru istoria hunilor. Autorul s-a rupt de imaginea demonizată pe care Ammianus Marcellinus a promovat-o în opera sa, imagine preluată de numeroși istorici. Ammianus, foarte probabil, nu a văzut niciodată un hun, iar informațiile i-au venit, direct sau indirect, de la goții refugiați în Imperiu.

În această primă parte a lucrării sunt abordate mai multe probleme. Pentru început sunt prezentate evenimentele din anul 375, când hunii își fac tumultuoasa apariție în stepele est-europene, distrugând cele două regate ale goților. Relațiile stabilite între noii veniți și Imperiul Roman au alternat între amiabilitate și divergențe, în unele cazuri hunii oferindu-și serviciile militare Imperiului în schimbul unor sume de bani, altelei întreprinzând acțiuni de jaf în anumite provincii. Imaginea pe care ne-au lăsat-o cronicarii din Imperiul târziu, care au scris despre înfățișarea hunilor (Ammianus Marcellinus, Sidonius Apollinarius, Iordanes, Priscus), este analizată comparativ cu dovezile arheologice. Autorul dezbate problema „sărăciei nomade”, susținută de unii istorici, din nou apelând la sursele scrise și mai ales la cele arheologice. Analiza amănunțită a mărturiilor cronicarilor și mai ales a vestigiilor descoperite demonstrează că această teorie nu este plauzibilă. Fiind nomazi, se ocupau cu creșterea animalelor, dar își completeau resursele de hrană și prin vânătoare. Confecționau arme și podoabe și făceau comerț cu Imperiul, iar pentru a-și spori veniturile, organizau expediții de jaf în teritoriile învecinate sau chiar mai îndepărtate.

În continuare este prezentată stabilirea și evoluția puterii hunice în Câmpia Pannoniei. În epoca lui Ruga, apoi a lui Bleda, puterea hunilor se stabilizează și se întărește, atingând apogeul în timpul lui Attila. Perioada în care a condus Attila este tratată mai amănunțit, datorită informațiilor mai abundente. Autorul prezintă modul în care Attila preia puterea, se face o caracterizare a regelui hun bazată pe lucrarea lui Priscus, apoi sunt dezbătute evenimentele politice din timpul domniei acestuia (445–453). De asemenea, sunt prezentate unele personaje ce au jucat un rol important în epocă. În finalul acestei părți a volumului sunt prezentate circumstanțele morții lui Attila și prăbușirea construcției politice creată de acesta, în vremea fiilor săi.

A doua parte a lucrării începe cu o prezentare generală a vestigiilor hunice, răspândite între Kazahstanul oriental și centrul Europei. Acestea sunt clasificate și se analizează fiecare tip în parte, prezentându-se modul în care au fost descoperite și rolul pe care fiecare dintre acestea le îndeplinea. Din categoriile de descoperiri tratate amintim cazanele, diademele, veșmintele, fibulele, armele (arcuri, săgeți, săbii), piesele de harnașament și ofrandele funerare.

Datorită noilor descoperiri, cunoștințele asupra perioadei hunice s-au amplificat, impunând reexaminarea izvoarelor scrise în lumina rezultatelor arheologice. Vestigiile provin în cea mai mare parte de la elita conducătoare a hunilor. Rădăcinile culturii lor materiale

sunt dificil de sesizate în Asia Orientală, însă în Asia Centrală ea se manifestă destul de clar. Dacă această "nobilime nomadă" a lăsat numeroase urme, nu același lucru este valabil și pentru populația obișnuită, de la care provin câteva morminte și obiecte dispersate. Tezaurile îngropate dovedesc retragerea autohtonilor din calea năvălitorilor. Odată cu noii veniți apar și elemente aparținând unei culturi diferite, de origine orientală, iar altele dispar definitiv din teritoriile afectate de migrații.

Mult timp vestigiile atribuite hunilor au fost cunoscute doar pe teritoriul Europei. Pe baza lucrărilor din a doua jumătate a secolului XX, urmele hunilor au fost semnalate de pe malurile Volgăi și din nordul Caucazului, până în Asia Centrală, pe Obi și Tianșan. Hunii aveau deja, înaintea venirii în Europa, aproape toate elementele culturii materiale și spirituale specifice. Descoperirile atribuite hunilor sunt mai numeroase și mai concentrate în Europa decât în Asia. La est de Volga, în vastele teritorii dintre Ural și Obi, vestigiile se află la distanțe mai mari între ele, de până la sute de kilometri. În Europa se disting anumite zone în care descoperirile sunt concentrate: pe Volga, în zona orașelor Saratov și Volgograd, în regiunea centrală a Caucazului de nord, în

Daghestan, pe cursul inferior al Niprului, în peninsula Crimeea, pe Nistru și Prut, pe valea Buzăului și în Bărăgan, în Oltenia și în pusta ungară, pe văile Tisei și Dunării Mijlocii.

Lucrarea conține 129 de figuri comentate fiecare în parte, detaliat (p. 159–222). Aici figurează toate datele utile despre vestigiile din imagini, împreună cu observațiile critice ale autorului. Volumul este prevăzut și cu șase hărți (p. 14, 84, 89, 134, 157), în care sunt înfățișate deplasările hunilor (p. 14), răspândirea diverselor categorii de artefacte (p. 84, 89, 134) și siturile arheologice de epocă hunică aflate în Câmpia Pannonică (p. 157).

Lucrarea mai conține o lista de abbrevieri (p. 9–11) și o bibliografie generală foarte consistentă (p. 223–238). În schimb, sesizăm lipsa indicelui și a notelor. Citatele din cronicile antice sunt redactate fără referințe complete, fiind menționate numai numele autorilor.

Datorită complexității subiectului și a metodei de cercetare adoptată de autor, însumând calitățile unei reale lucrări științifice, volumul prezentat constituie o sinteză esențială pentru oricine studiază epoca hunică.

CORNEL BALLA

AUREL DRAGOTĂ, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și în Europa centrală și de sud-est (sec. IX–XI)*, [Bibliotheca Septemcastrensis, XXIII], Editura Altip, Alba Iulia, 2006, 278 p. (LXVIII planșe).

Această lucrare reprezintă teza de doctorat susținută la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu sub coordonarea dr. Thomas Nägler, în anul 2003, ea fiind publicată în seria *Bibliotheca Septemcastrensis*, cu finanțare de la Departamentul pentru Relații Interetnice din cadrul Secretariatului General al Guvernului României.

Cuprinsul volumului este structurat în opt capitole care ar putea fi grupate, în opinia noastră, în două părți: partea I-a (cap. I–IV) referitoare la datele istorice generale privind orizontul cronologic al secolelor IX–XI; partea a II-a (cap. V–VIII) referitoare la ritul și ritualul funerar, inventarul mormintelor și repertoriul necropolelor.

Capitolul I (p. 7–19) reprezintă un binevenit excurs asupra bibliografiei și istoricului cercetării necropolelor, oferind în manieră sintetică informații privind mare parte din publicațiile dedicate arheologiei necropolelor apărute între anii 1865–2005. Fără a avea pretenția că este o analiză exhaustivă a bibliografiei, acest istoric al cercetărilor, reușește să ofere o imagine bună asupra modului în care au evoluat cercetările necropolelor aparținând secolelor IX–XI din Transilvania, Banat și Crișana.

Deși autorul inserează câteva date legate de cercetările arheologice în necropole din Croația (p.7), Ungaria (p.8) și Slovacia (p.9) acestea sunt extrem de lapidare și se naște întrebarea: de ce au fost omise numeroasele cercetări arheologice din Ungaria sau Bulgaria? Cele din Ungaria ar fi meritat o tratare mai aprofundată și numai prin prisma analizării opiniilor exprimate de Csanad Balint în lucrarea dedicată secolului al X-lea¹.

¹ *Südungarn im 10 Jahrhundert*, Budapesta, 1991.

Aceste trimiteri sporadice ar putea să lipsească, istoricul cercetărilor fiind, în opinia noastră, necesar în special pentru segmentul transilvan, care nu s-a bucurat până în prezent de o tratare sintetică a problematicii necropolelor medievale timpurii.

Referitor la unii termeni utilizați în acest capitol, ar fi trebuit o mai mare atenție pentru a nu se strecura denumiri precum *forma deltoidă* (p. 11), când corect ar fi fost *formă de dăltiță*. Trimiterile la tabelele cronologice aparținând lui J. Hampel, J. Giesler sau Al. Ruttkay sunt extrem de importante, dar, având în vedere puțina cunoaștere a acestora în istoriografia de limbă română, ar fi fost necesară preluarea lor și publicarea ca anexe.

Capitolul al II-lea – *Maghiarii și spațiul european în sec. IX–XI* (p. 21–26) – este dedicat prezentării succinte a migrării ungarilor dinspre stepele nord-pontice spre vest până la stabilirea în Pannonia. Din enumerarea opiniilor cu privire la căile de pătrundere a ungarilor în Transilvania a fost omisă una relativ recentă² ce „recalibreză” etapizarea propusă de K. Horedt, așa cum

² A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a Regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *Revista Istorică*, 5, 1994, 3–4, p. 273–281; A. Ioniță, D. Căpățână, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara / Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, p. 57–59.

este omisă și cea exprimată de I. Bona³. Pe de altă parte, prezentarea opiniilor exprimate până în prezent ar fi meritat un comentariu mai amplu și chiar o luare de poziție.

Substanța primei părți este dată de capitolele III – *Orizonturi culturale în Transilvania* (p. 27–38) – și IV – *Bălgradul în jurul anului 1000. Repere istorice și arheologice* (p. 39–46). Primul este dedicat prezentării succinte a orizonturilor culturale din Transilvania din secolele IX–XII, iar celălalt, mult mai important, aduce în discuție unul dintre cele mai nebuloase subiecte ale evului mediu timpuriu – Alba Iulia la cumpăna dintre milenii.

Prezentarea succintă cu evidențierea unor trăsături specifice fiecărei etape culturale este unul din atuurile lucrării. Încercarea de sintetizare a unui volum mare de informații a generat și unele omisiuni bibliografice cum este cazul în prezentarea *grupului Cluj* (p. 33) unde, din nou, simțim lipsa unei analize și a bibliografiei maghiare⁴ sau a celei bulgare⁵ cu privire la atribuiri etnice pe baza materialelor arheologice.

Capitolul IV, dedicat Albei Iulia, este punctul de rezistență al primei părți. Una dintre informațiile cu caracter de noutate puse la dispoziție de autor este o hartă a orașului cu marcarea necropolelor cercetate arheologic. Această hartă (p. 211) este prima de acest fel pentru Alba Iulia, lămurind în mare parte amplasarea topografică a „legendarelor” necropole ale Bălgradului. Autorul, pornind de la analiza izvoarelor documentare (Anonymus, Simon de Keza, *Cronicon Pictum Vindobonense*) și coroborând informațiile acestea cu cele oferite de arheologie, argumentează teza cu privire la legătura dintre Gyula *major* și Hierotheus.

Analizând genealogia celor doi Gyla/Geula/Jula de la Alba Iulia trece în revistă teoriile existente (p. 41–42), dar este omisă una de dată mai recentă⁶, care îl identifică pe Gyla *minor* cu un anume Prokuj ce avea rang de *gylas* și care a fost luat prizonier de Ștefan I și apoi eliberat.

³ István Bóna, *Histoire de la Transylvanie depuis la conquête hongroise jusqu'à l'époque du premier établissement de colons allemands (895–1172)*, în B. Köpeczi (ed.), *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1991, p. 131–145 cu bibliografia.

⁴ B. Köpeczi (ed.), *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1991; Cs. Balint, *Südungarn im 10 Jahrhundert*, Budapest, 1991; M. Schulze-Dörlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz*, 35, 1988, 2, p. 373–477.

⁵ V. Pletnjov, V. Pavlova, *Frühmittelalterliche Riemenbeschläge im Archäologischen Museum von Varna*, în *Bulletin du Musée National de Varna*, 30–31 (45–46), 1994–1995, p. 24–239; V. Jotov, *Über den S.G. Ungarischen Säbel*, în *Bulletin du Musée National de Varna*, 34–35 (49–50), 1998–1999, p. 183–191.

⁶ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 274: ... *Geula, pe care cronicarul Thietmar îl cunoaște sub numele de Prokuj...*

Ne declarăm în totalitate de acord cu argumentația oferită de autor pentru susținerea importanței centrului politic de la Alba Iulia la cumpăna dintre milenii (p. 43). Diversitatea funerară, așa cum spune autorul, sesizată arheologic prin cercetările recente de la Alba Iulia (*str. Arh. Iuliu Hossu, str. Brândușei, Izvorul Împăratului*), pledează pentru impunerea Albei Iulia ca un centru politic de prim rang încă de la mijlocul secolului al X-lea. Totuși, nu suntem convingși de legătura directă a lui Hierotheus cu Alba Iulia, mai ales că datarea – singura de altfel – oferită de R. R. Heitel⁷ pentru rotonda de sub Catedrala Romano-Catolică, cum că ar aparține *momentului Hierotheus*, nu este una care să ne ofere argumente solide. Argumentația oferită de A. M. Velter⁸ și A. Madgearu⁹, bazată pe analiza emisiunilor monetare bizantine, coroborată cu informațiile documentare referitoare la Cenad, pledează pentru localizarea sediului lui Hierotheus în zona de confluență a Mureșului cu Tisa. A. Dragotă subliniază foarte bine faptul că unele carențe în publicarea rezultatelor de la Alba Iulia generează întârzieri nejustificate în ceea ce privește clarificarea unor momente importante din istoria voievodatului transilvan (p. 46).

Capitolul al V-lea – *Rit și ritual funerar* (p. 47–59) – deschide, ceea ce în viziunea noastră ar reprezenta, partea a doua a lucrării. Autorul face o trecere în revistă a caracteristicilor asemănătoare sau diferențiate ale necropolelor din Transilvania. Elementele de noutate aduse de acest capitol se referă la discutarea foarte lapidar a problemei trepanației (p. 58–59) și la menționarea posibilelor sacrificii rituale sau ceremonii funerare (p. 50). Ambele subiecte aproape că nu sunt menționate în studiile de până în prezent referitoare la secolele IX–XI în Transilvania. Este de remarcat faptul că autorul se ferește să discute problematica creștinării comunităților care au utilizat necropolele de la Alba Iulia, dar admite existența unor comunități creștine în secolul al X-lea, cărora le sunt atribuite mormintele de la *Izvorul Împăratului*¹⁰.

Capitolul al VI-lea – *Materialul arheologic* (p. 61–132) – este dedicat prezentării pe tipuri de materiale a pieselor ce au compus inventarele funerare descoperite în necropolele din Transilvania. Cronologia oferită pentru aceste materiale este cea realizată de J. Hampel și J. Giesler

⁷ *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1971)*, I, în: *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 215–232; *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977)*, II, *Piese de metal în SCIVA*, 37, 1986, p. 233–248;

⁸ A. M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII*, București, Editura Paidea, 2002, p. 78–81.

⁹ A. Madgearu, *România în cronică Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 132–134.

¹⁰ Printre rânduri se desprinde ipoteza creștinării lor de către misiunea lui Hierotheus, A. Dragotă chiar legând această necropolă direct de persoanele care l-au însoțit pe episcopul bizantin. Într-adevăr în ultimii ani au fost descoperite o serie de morminte ce aveau ca inventar cruci pectorale – inf. M. Blăjan.

și din nou am simțit lipsa preluării tabelor cronologice ale celor doi și publicarea lor în cadrul anexelor.

Concluzionând, autorul ne oferă câteva opinii interesante privind legăturile dintre necropole și posibilele așezări de care au fost legate. O astfel de conexiune este făcută între necropola de pe *str. Brândușei* și așezarea de pe *Dealul Furcilor* (p. 133). Cele mai importante informații ale *Considerațiilor finale* sunt legate de interpretarea cercetărilor arheologice de la Alba Iulia, autorul lansând ideea existenței unui orizont cultural numit *Alba Iulia*, orizont cultural ce are trei faze circumscrie secolelor IX–XI.

Repertoriul necropolelor de inhumație din secolele IX–XI. Transilvania, Croația, Ungaria și sud-vestul Slovaciei (p. 137–155), ce încheie partea a doua a volumului, cuprinde un număr de 25 de descoperiri din Transilvania¹¹, șapte necropole din Ungaria¹², în timp ce pentru Slovacia sunt menționate peste 30, iar în Croația alte nouă necropole. Considerăm că repertoriul necropolelor

este realist doar în ceea ce privește teritoriul Transilvaniei, unde au fost cartate toate necropolele publicate aparținând intervalului cuprins între secolele IX–XI.

Rezumatul în limba franceză, tradus de Andrei-Paul Corescu și anexele (bibliografie, hărți, planuri, desene, diagrame) completează volumul, contribuind în mare măsură la creșterea calității lui. Din punct de vedere al tehnoredactării ar fi câteva observații de făcut în legătură cu unele supărătoare scăpări gramaticale (p. 5, 37, 49 etc). În ceea ce privește planșele, trebuie menționată calitatea foarte bună a lor și acuratețea cu care au fost realizate.

Lucrarea lui Aurel Dragotă deschide un drum nou în arheologia medievală timpurie din Transilvania, fiind prima monografie dedicată arheologiei necropolelor din Transilvania, ea alăturându-se lucrării lui P. Iambor, ce tratează problematica așezărilor fortificate din Transilvania¹³.

IOAN MARIAN ȚIPLIC

VICTOR SPINEI, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, I, *Hungarian, Pechenegs and Uzes*; II, *Cumans and Mongols*, The Second English Edition, with Substantial Additions, Translated by Dana Bădulescu, Adolf M. Hakkert – Publisher – Amsterdam, 2006, 835 p.

După ce – în 1999 – profesorul Victor Spinei a publicat la Editura Institutul European din Iași volumul *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, însumând 513 pagini, acesta a fost tradus în limba engleză de Dana Bădulescu și tipărit în anul 2003 la Cluj-Napoca sub titlul *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, prin cooperarea dintre Institutul Cultural Român din capitala Ardealului și Casa editorială Istros din Brăila, nu înainte ca autorul să facă mici rectificări și, mai ales, consistente completări, astfel că în această formă monografia a atins 546 pagini. Dacă textul propriu-zis a sporit, numărul ilustrației s-a diminuat de la 82 de figuri la numai 62.

Traducerea engleză a avut o difuzare mai eficientă în străinătate decât în țară, bucurându-se de o bună receptare în lumea științifică. Între cei ce s-au pronunțat

¹¹ Rămâne un semn de întrebare de ce nu au fost cuprinse și cele din actualele județe Sălaj și Bihor, ce sunt legate indisolubil de problematica cuceririi Transilvaniei de maghiari. La fel ar fi meritat menționate cele din Banatul de câmpie – județele Arad și Timiș (pentru un repertoriu al necropolelor de inhumație din Transilvania, Banat și Crișana, unde sunt catalogate peste 50 de descoperiri certe, vezi I. M. Țiplic, *Necropolele medievale timpurii din Transilvania (sfârșitul secolului al IX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea)*, în Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. E. Țiplic (coord.), *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI–XIII)*, p. 133–156.

¹² Ar fi suficient să menționăm lucrarea lui Csanad Balint referitoare la Ungaria de sud în secolul al X-lea (*Südungarn im 10. Jahrhundert*) pentru a face referire la un număr mai mare de necropole datate doar în secolul al X-lea.

în mod pozitiv despre ea s-a numărat reputatul medievalist american Charles J. Halperin, într-o recenzie inclusă în prestigiosul periodic *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 2005, p. 299–302, în care încheia: "It deserves the widest possible circulation".

Permanent preocupat să-și lărgască sfera investigațiilor și să confere o analiză mai profundă temelor abordate, în anii scurși de la publicarea lucrării la Cluj-Napoca, profesorul Victor Spinei s-a preocupat de realizarea unei noi ediții ale sale, prevăzută cu masive completări, astfel că de la 546 de pagini s-a ajuns la 835 de pagini, dispuse în două volume, numerotate în continuare și păstrând vechea structurare. În cel dintâi au fost inserate capitolele despre unguri, pecenegi și uzi (p. 1–314), iar în cel de-al doilea capitolele asupra cumanilor și mongolilor, precum și un alt capitol, cu caracter concluziv, privind nomadismul ecvestru în vestul Eurasiei (p. 315–835), ce nu apare în ediția din 2003. Traducerea părților adăugate și-a asumat-o, de asemenea, Dana Bădulescu, cadru didactic la Facultatea de Litere a Universității „Al. I. Cuza” din Iași.

Nu numai textul cuprinde extinse adaosuri, ci și ilustrația, care însumează 130 de figuri, ce prezintă, pe lângă hărți, planuri, imagini din iconografia medievală, și un material arheologic foarte relevant.

În cadrul prospectării trecutului popoarelor nomade – unguri, pecenegi, uzi, cumani și mongoli –, pătrunse în estul și sud-estul Europei la sfârșitul mileniului I și în primele trei veacuri ale mileniului al II-lea, s-a avut în vedere numele și structura etnică, economia și modul de viață, organizarea socială și politică, credințele și practicile religioase și evoluția lor politică, doar în cazul mongolilor, pentru care există o documentație mult mai

¹³ P. Iambor, *op.cit.*, *passim*.

amplă, adăugându-se un subcapitol dedicat sistemului legislativ și organizării armatei.

De un mare interes este capitolul VI al volumului al II-lea, dedicat, precum am specificat, caracteristicilor nomadismului ecvestru din arealul vestic al Eurasiei, noțiune care este aferentă zonei meridionale a Europei Răsăritene. Făcând apel atât la surse narative, cât și la izvoare arheologice și etnografice, autorul a schițat elocvent elementele determinante ale modului de viață al triburilor de stepă, ca și specificul raporturilor dintre migratori și autohtoni.

Din păcate, cu toată reputația internațională a Editurii olandeze Adolf M. Hakkert, care de mai multe decenii tipărește autori clasici, periodice și colecții de largă audiență în lumea științifică, în cel de-al doilea volum al monografiei s-au strecurat neașteptate erori de imprimare a termenilor grecești (p. 312, 324, 422, 452 etc.) și a unor semne diacritice. De asemenea, numele unor autori se regăsesc în indice cu o eroare de o pagină sau chiar două, probabil datorită faptului că, după predarea lucrării în formă finită la tipar, inclusiv a indicelui, editorii au comis regrupări ale aparatului critic între paginile 685 și 697, precum și între paginile 736 și 750, fără să-l mai

prevină pe autor, pentru a opera modificările necesare. *Errata* atașată volumului a semnalat aceste neajunsuri. Totodată, am ține să relevăm că, dacă în privința substanței textului, ediția din 2006 o depășește net pe cea din 2003, în schimb, sub aspect grafic, aceasta din urmă îi este mult superioară celeia de la Amsterdam.

Dincolo de aceste inconveniente, datorate în totalitate editorilor de la Adolf M. Hakkert, noua lucrare capitală a profesorului Victor Spinei rămâne o realizare de calibrul, onorând istoriografia românească contemporană. Volumul face dovada marilor disponibilități de documentare ale cercetătorului ieșean, care a utilizat adesea izvoare cvasiignorante de alți istorici medievali și a oferit interpretări noi asupra a numeroase chestiuni dezbătute îndelung de specialiști, pe baza unui material documentar uriaș, preluat din cronistica bizantină, rusă, germană, italiană, maghiară, orientală etc., analizat în conexiune cu textele diplomatice, beletristice, cartografice, numismatice, sfragistice, lingvistice și, mai cu seamă, cu vestigiile arheologice. Dat fiind circulația limitată a ediției de la Amsterdam, realizarea unei ediții în limba română a monumentalei monografii ar fi extrem de binevenită.

D. MICU

ADRIAN IONIȚĂ, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, Editura Academiei Române, București, 2005, 228 p.

Sintagma „mileniul întunecat”, prin care se desemnează prelungita epocă a marilor migrații din spațiul carpatodunărean, își păstrează în mare parte accepțiunea inițială, în pofida eforturilor persuasive de sporire a arsenalului informațional asumate în ultimele decenii de istoricii și arheologii români, secondați aleatoriu și de cercetători de pe alte meridiane. Cele mai multe aspecte ale devenirii istorice a românilor din primele secole ale mileniului II continuă să rămână insuficient cunoscute, generând controverse insolubile și menținerea unor concepte lipsite de contururi limpezi și stabile. Din păcate izvoarele narative și diplomatice sunt puțin numeroase și nu întotdeauna explicite, iar posibilitatea detectării unor surse noi de reală consistență rămâne în mare parte iluzorie.

În aceste circumstanțe, singurul domeniu ce este în măsură să furnizeze informații bogate și substanțiale rămâne cel al arheologiei, de la care se așteaptă un plus de rigoare metodologică și o implicare mai complexă, dar și mai dinamică, în sfera valorificării materialelor colectate. Până în prezent arheologia medievală românească nu s-a ridicat în ceea ce privește performanțele la nivelul preistoriei, cu toate progresele notabile făcute în ultimele decenii, în consonanță parțială cu acelea de pe plan european.

Pe de altă parte, nu toate regiunile românești s-au bucurat până în prezent de prospectări similare în privința anvergurii, după cum nici valorificarea rezultatelor săpăturilor nu a purtat pecetea uniformizării. Din acest punct de vedere teritoriul cuprins între versanții Carpaților Meridionali și Dunăre nu se află într-o postură privilegiată comparativ cu celelalte regiuni românești, care au

beneficiat de săpături mai ample, de cercetări de suprafață mai intensive, de studii exegetice mai numeroase.

Sesizând această carență, Adrian Ioniță, cercetător științific la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, și-a asumat responsabilitatea de a răspunde unei reale cerințe istoriografice printr-o lucrare monografică dedicată teritoriului delimitat de hotarele viitorului stat al Țării Românești, prospectând analitic principalele aspecte legate de evoluția societății locale în veacurile ce au premers momentului creării organismului statal de sine stătător, demers al cărui nucleu primar a îmbrăcat forma unei teze de doctorat, finalizată în anul 2001 sub competența îndrumare a profesorului Șerban Papacostea, membru corespondent al Academiei Române, fără îndoială specialistul cel mai autorizat al perioadei. Domnia sa este, de altfel, semnatarul *prefetei* volumului, în care se evidențiază tenacitatea autorului de a-și spori zestrea documentară (p. 7). Experiența de șantier destul de vastă a lui Adrian Ioniță, ca și colaborarea fructuoasă cu regretatul Radu Popa, au contribuit la familiarizarea sa cu o problematică de indubitabilă dificultate, ce reclamă în egală măsură cunoașterea surselor narative și a celor arheologice.

Pe lângă colecționarea acestor izvoare, autorul a investigat în amănunțime o bogată și diversă literatură de specialitate aferentă perioadei, fiind receptiv nu numai la reperele bibliografice românești, ci și la acelea din țările învecinate. A rezultat o lucrare densă atât în ceea ce privește documentația, cât și a interpretărilor.

Structura sumarului ni se pare în general adecvată, dar anumite mici restructurări poate ar fi fost totuși oportune în privința conținutului și al denumirii subcapitolelor. Întrucât monografia nu s-a limitat numai la o retrospectivă din perspectiva săpăturilor, subcapitolul dedicat istoriografiei (p. 12–13) considerăm că ar fi trebuit să trateze în amănunțime nu doar raportul arheologilor, ci și acela al istoricilor, atât al autorilor care au elaborat sinteze de anvergură, precum A. D. Xenopol, N. Iorga și C. C. Giurescu, cât și al celor cărora le datorăm studii speciale: D. Onciul, Șt. Ștefănescu, S. Iosipescu, I. Căndea etc.

Din utila expunere asupra istoriografiei rezultă cât de păgubitoare pentru știință au fost săpăturile întreprinse de nespecialiști, care au distrus iremediabil vestigii de valoare unică, dar și nevalorificarea operativă a rezultatelor săpăturilor de amploare, ceea ce a condus la pierderea observațiilor stratigrafice și de altă natură, cu cortegiul de consecințe de rigoare. Aceste realități incalificabile, din păcate proliferate la scară largă, în lipsa unei legislații ferme, dar și a responsabilității profesionale, l-au frustrat adesea pe autor de posibilitatea de a dispune de date concludente asupra unor monumente de referință. Fără să se lase descurajat și descumpănit de asemenea anomaliile, autorul s-a străduit să se edifice în privința problemelor controversate, adoptând, atunci când s-a impus, atitudini circumstanțiate sau prudente.

Pentru înțelegerea specificului evoluției societății locale din arealul geografic delimitat de Carpații Meridionali și cursul Dunării s-a întreprins un amplu excurs asupra evoluției politice a zonei, evenimentele fiind prezentate în derularea lor la scară continentală, ceea ce le potențează relevanța. În această perspectivă s-a urmărit implicarea în disputele militare din zonă a Imperiului bizantin, a Regatului Arpadian și Angevin, a Țaratului bulgar și a triburilor turcice și mongole, creionându-se un tablou complex al regiunii de la Dunărea de Jos, spațiu de interferențe culturale, confesionale și politice diverse.

Recompunerea ambiantei politice s-a realizat apelându-se cu prioritate la mărturiile cronicărești, supuse unor analize nuanțate. Față de câteva aprecieri de amănunt avem însă anumite rezerve: nordul Peninsulei Balcanice nu a fost pierdut de Bizanț în 681, când pătrund protobulgarii (p. 21), ci încă în primii ani ai secolului al VII-lea, ca urmare a revărsării slavilor; „istoria politică nord-dunăreană a pecenegilor” nu ia sfârșit în 1086 (p. 30), căci ei continuă să fie menționați îndeosebi în letopisețele vechi rusești și după această dată; printre cei ce au invadat Imperiul bizantin în anul 1122 s-au numărat cu siguranță și pecenegii, participarea la expediție a triburilor cumane (p. 27) fiind incertă; pretinsul caracter itinerant al „pseudoepiscopilor” atestați în 1234 (p. 33) nu ni se pare suficient de motivată etc. Asemenea mici inadvertențe nu perturbă din fericire reconstituirea de ansamblu, care este realizată cu competență și discernământ critic.

Partea cea mai extinsă a volumului își are eșafodajul informativ în materialul arheologic, supus unei amănunțite și pertinente prospectări, pe baza sa schițându-se considerații de substanță privind caracteristicile așezărilor, construcțiilor

de cult, dar și ale riturilor și ritualurilor funerare, autorul înfățișând propriile argumente privind încadrarea cronologică și etnico-culturală a necropolelor și a mormintelor izolate, având drept reper analogiile cu complexe arheologice bine datate din arealul înconjurător.

Capitolul intitulat „Analiza informației arheologice” ar fi fost mai potrivit să conțină în partea sa incipientă referirile asupra uneltelor și armelor, care sunt obiecte ce definesc preocupările primordiale ale societății, și nu cele asupra ceramicii, care, chiar dacă are ponderea cea mai mare în inventarul arheologic, deținea un rol subsidiar pentru evoluția comunităților umane. În ceea ce privește tratarea diferitelor categorii de obiecte, aceasta s-a realizat în mod corespunzător, apelându-se la numeroase și diverse analogii, recoltate dintr-un areal extins, ceea ce sporește credibilitatea precizărilor asupra originii și răspândirii lor.

Cuantificarea amănunțită a întregului material numismatic a permis considerații de cert interes relativ la direcționarea raporturilor comerciale, înrăurite pregnant și de factorii politici ai epocii. Lucrarea este prevăzută cu un consistent catalog al tuturor descoperirilor arheologice și numismatice (p. 117–146), realizat după criterii metodologice specifice, acesta permițând verificarea operativă a aprecierilor formulate în capitolele anterioare. Catalogul face dovada marilor eforturi depuse de autor pentru adunarea și clasarea tuturor vestigiilor arheologice din Muntenia și Oltenia. Inventarierea lor detaliată este în măsură să confere greutate considerațiilor privind viața materială și spirituală din secolele XI–XIII.

Volumul este însoțit și de un bogat material ilustrativ, menit, de asemenea să sprijine aprecierile din textul propriu-zis (fig. 1–56, p. 173–228). O parte a acestui material a fost preluat de la cei ce l-au precedat în preocupări, iar o altă parte valorifică propriile cercetări de la Dridu-„Metereze”, punct de o deosebită însemnătate pentru realitățile arheologice din Câmpia Munteană. De asemenea, monografia beneficiază de un rezumat în limba engleză, tradus de arheologul berlinez Nikolaus Boroffka.

În ansamblu, se poate aprecia că Adrian Ioniță a întocmit o lucrare de reală utilitate pentru clarificarea evoluției societății locale și pentru raporturile ei cu migratorii într-o perioadă de acută instabilitate demografică și politică. Bazată pe o amplă documentație arheologică, reunită în integralitatea ei și încadrată în mod corespunzător din punct de vedere cronologic, opus-ul are și meritul de a fi încercat o coroborare coerentă a sa cu sursele narrative, diplomatice și de altă natură.

Lucrarea încununează eforturile tenace ale autorului ei din ultimii ani, eforturi materializate în mai multe studii de valoare, inserate în diverse periodice de profil, care au probat valențele sale de cercetător, ce și-a dobândit, de altfel, recunoașterea colegilor de breaslă, profilându-l printre cei mai hăruiți reprezentanți ai tinerei generații de arheologi, descătușată de precepte desuete și receptivă la metodologiile noi de cercetare, la investigațiile cu un spectru interdisciplinar cuprinzător, cu propensiune spre analize plurifațetate, cu larg orizont pe plan sincron și diacronic.

VICTOR SPINEI

ADRIAN ANDREI RUSU, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005, 653 p. + CD.

Autorul lucrării nu mai are nevoie de prezentări. Este, fără îndoială, principalul specialist în domeniul fortificațiilor medievale transilvane, temă care, după cum mărturisește el însuși și după cum o atestă studiile din anii '70–'80, l-a preocupat din perioada studenției și aceea imediat următoare ei. Tema a constituit, de asemenea, subiectul tezei sale de doctorat susținută la Universitatea din Cluj-Napoca în anul 1987: *Cetăți din voievodatul Transilvaniei (sec. XI–XIV)*. Dificultățile întâmpinate la redactarea tezei, limitarea ei „procustiană” (metafora îi aparține) la doar 200 de pagini dactilo, sunt expuse chiar din *Introducerea* lucrării actuale (p. 9–10), alături de unele rânduri amare la adresa conducătorului de atunci al tezei, respectiv Ștefan Pascu, la șicanele și constrângerile exercitate de acesta.

Avem acum însă în față o amplificare majoră față de teză. Simpla comparare a titlurilor nu trebuie să ne înșele; chiar dacă în demersul din 1987 acoperirea cronologică pare mai întinsă. Nu este vorba doar de luarea în considerație în noua expunere (și) a teritoriilor extracarpatiche, sau a „vecinătăților” Transilvaniei: Maramureș, Bihor, Arad, Zarand, Banat, Severin, Țara Românească, Moldova. Există acum schimbări majore, completări venite, în primul rând, din extrem de numeroasele săpături arheologice proprii, dar și, firească, din acumularea de noi lecturi, aducerea la zi a bibliografiei (este chiar autorul unei lucrări masive dedicate special acestui subiect) și nu în ultimul rând a contactelor interne și externe (de văzut, de pildă, rolul său major în cadrul colectivului *Castrum Bene*).

Pe de altă parte, liniile directoare ale celor două demersuri corespund oarecum; teza din '87 era structurată în trei părți majore, respectiv *Abordarea metodologică, Încastelarea Transilvaniei și Civilizația cetăților*. Primele două capitole, cu subcapitolele adiacente se regăsesc în noua lucrare, din 2005 (p. 11–75, respectiv, p. 76–238). Cel de-al treilea, relativ la *Civilizație*, s-a disociat acum în alte două – *Funcționalitatea fortificațiilor și cetăților* (p. 239–400) respectiv unul dedicat *Subiectelor speciale* (p. 401–499) – dar multe subtitluri sunt, de asemenea, identice cu cele din 1987. Se adaugă alte două capitole dedicate *Repertoriului* (p. 500–565) și, în sfârșit, *Anexelor* (bibliografie, abrevieri, ilustrații, rezumat etc. – p. 566–653).

Urmărirea în paralel a celor două demersuri ar fi fastidioasă și ar complica inutil rândurile de față. Oricum, teza este accesibilă celor din alte centre universitare decât Clujul doar în rezumat. Dar ca ultimă observație, absolut toate titlurile și subtitlurile din teză se regăsesc în actualul demers, unele, adevărat, în alte ordonări.

Revenind la lucrarea propriu-zisă discutată aici, primul fapt care frapează este renunțarea la mai vechiul termen de „încastelare”, introdus de altfel în circuitul istoriografic tot de către autor, și adoptarea unuia cumva abreviat, impus încă din titlu, acela de „castelare”. A. A. Rusu va explica (p. 68) noua preferință prin aceea că vechiul termen ar fi avut o acoperire mult prea redusă,

restrictivă: în primul rând, cronologică (sec. X–XII), geografică (bazinul mediteranean vestic) și de conținut (doar fortificarea satelor). Fără îndoială, inovația va suscita polemici între specialiști (de altfel, unele semnale au și venit – cazul lui Ovidiu Pecican, care propunea termenul alternativ de „fortificare”).

Nu putem, firește, rezuma sau comenta, în cadrul limitat al rândurilor de față, o lucrare de asemenea proporții și asemenea densitate. Aceasta pentru că „masivitatea” fizică a cărții este dublată de o calitate pe măsură. Cu caracter general, cum remarca același Ovidiu Pecican, putem totuși observa deschiderile noi, surprinzătoare, care fășnesc efectiv la tot pasul, stilul sobru dar, în același timp, doar aparent paradoxal, și acid, inconfundabil de altfel, afirmație justificată prin caracterul preponderent polemic (atât cu clasicii, cât și cu colegii de generație sau mai tineri). Am preferat aici sublinierea anumitor noutăți istoriografice, a unor abordări inedite, precum și a subiectelor de interes major pentru specialiștii moldoveni.

Astfel, foarte importante sunt, încă din start, *Delimitările*: geografice (cu o definiție în acest sens a Transilvaniei, respectiv a amintitelor „vecinătăți”), cronologice (c. 1250–c.1350), categoriale și numerice. Noutățile sunt prezente pe tot parcursul lucrării; foarte interesante apar însă mai ales cele din cadrul capitolelor III și IV, și acolo, subcapitolul referitor la *Viața în cetăți* (p. 359–382), respectiv *Etnicitate și fortificații* (p. 401–434). În sfârșit, pentru specialistul din Moldova, subcapitolul ce tratează începuturile fortificațiilor din acest spațiu, din perioada studiată (p. 459–473).

Relativ la *Viața în cetăți*, au fost reluate inerent, mai mult sau mai puțin nuanțat, aserțiunile de la un alt subcapitol – *Amenajările exterioare și interioare* (p. 175–238). Este un domeniu neglijat în studiile similare apărute până acum, tratat aici cu acribie și talent. Nu avem aproape nici o conexiune cu lucrări similare apărute în vest, gen *Life in a Medieval Castle*, care au tratat subiectul într-o manieră popularizatoare, dar aici A. A. Rusu nu s-a cantonat într-o sobrietate exagerată, controlându-și însă atent imaginația.

Raportul între etnie și fortificații a implicat, ca în totalitatea lucrării, refuzul constant al viziunilor simplificatoare, gen „sașii au produs generalizarea clădirii în piatră a cetăților” (p. 402). Autorul neagă chiar conceptul de fortificare etnică, fiind partizanul tezei ce accentuează raportarea preponderentă la puterea politică și calitatea socială a deținătorilor. Iată de ce va menține ghilimelele la cetățile „săsești” sau „secuiești”. Este subliniat rolul major al autorității centrale, regale, reprezentată de castelanii regali sau comiții regali (p. 403). Foarte atent a fost analizat raportul dintre greavii sași și comunitățile locale (p. 404 și urm.). Va concluziona observând: „oricum am privi lucrurile, nu se poate recunoaște nici un fel de construcție fortificată tipică populației săsești” (p. 412). Admite totuși legătura

între greavi și turnurile-locuințe (donjoane). În privința secuilor și a teritoriului ocupat de aceștia, lipsa documentelor până în secolul al XV-lea, îi prilejuiește pagini întinse (p. 412–418) pentru a demonstra însuși realitatea cetăților aici încă din secolele XIII–XIV. Și aici, cu aceeași observație a deținerii lor formale de către regalitate (p. 418). În privința raportului între români și cetăți (p. 419–434) observăm importanța deosebită a mizei: asociind pe români cu cetățile, conform istoriografiei maghiare, se indica către o politică de colonizare a regilor maghiari, implicit la ideea că „românii medievali au fost, în primul rând, niște coloniști regali”, cu alte cuvinte niște alogeni. Argumentele contrare ale autorului sunt suficiente de convingătoare: „totdeauna sunt <românii> în grupuri foarte compacte, aparent neamestecate cu alte etnii, și în puncte cardinale neașteptate, care nu pot contura nici un fel de «pod» de afluire în regat” (p. 422). Este subliniată importanța categoriei *condiționarilor*, una intermediară între servi și liberi, atestată la începutul secolului al XIII-lea, aceea care stabilea relații cu oficialitățile (p. 425 și urm.). Problematika se deplasează astfel la însuși statutul și istoria social-politică a românilor din regat. Importanța cetăților, ca element ce ar putea aduce rezolvării unei probleme capitale a istoriografiei române, este un fapt remarcabil (p. 424 și urm.), deși autorul concluzionează sceptic că „identitatea lor <a românilor> medievală nu a depins de fortificații” (p. 432) sau, și mai tranșant, că „implicările românești în istoria cetăților medievale din sec. XIII–XIV au fost minore” (p. 434).

În legătură cu cetățile extracarpatică, respectiv Moldova (mai sunt vizate și Țara Românească și Dobrogea), este sigur că tezele formulate aici vor genera polemici aprinse cu cercetătorii de aici. A tratat fortificațiile de la Fundu Herței, Șcheia, Bâta Doamnei, cetatea teutonică „*ultra montes*”, Crăciuna („*originea numelui de clară origine ungurească Karacsony = Crăciun*”); aici de văzut unele opinii contrare formulate de regretatul Gh. Pungă), sau Vârteșcoiu. A făcut interesante considerații privind raportul cetate-curte-oraș, înclinând spre forma intermediară de târg (*oppida*), înclină spre anterioritatea cetăților moldovene față de Petru I, găsește, în sfârșit, expresii fericite precum „*primăvara statală moldovenească*”. Analizând așa-zisele cetăți de factură polono-baltică intră, firește am zice, în polemică cu Virgil Vătășianu, indicând și spre analogii cu Europa Centrală (Ungaria, Germania *Kastellburg*-urilor lui Frederic al II-lea, dar și Polonia și Lituania).

Mai vechi preocupări ale autorului (vezi *Castrum Bene*, V) s-au concretizat aici în secțiunea aferentă

cetăților cavalerilor teutoni; remarcabilă este „ștergerea” din listă a cetății de la Tabla Buții, până acum, prin consens istoriografic aproape definitiv acceptată ca a Ordinului, motivația fiind materialul arheologic – cel mai vechi din secolul al XVI-lea. Tot cu titlu de noutate este impunerea Brașovului (Brașoviei) între cele cinci cetăți ridicate de cavaleri în scurtul lor habitat în Țara Bârsei (1211–1225). Ioaniții sunt priviți oarecum identic din punct de vedere al posibilităților materiale, tehnologice, lor atribuindu-li-se cu certitudine doar incinta interioară de la Severin. Drept probabile – Ostrovul Banului, Peth și Celei (fosta Sucidava).

Bisericile fortificate beneficiază și ele de un spațiu generos (p. 444–456), trasându-se coordonatele inițierii acestora în intervalul cronologic studiat, știindu-se că apogeul lor va fi determinat de năvălirile turcești inițiate în secolul al XV-lea. Desigur, sunt de maxim interes pentru specialiștii moldoveni prin prisma eventualelor împrumuturi la est de Carpați în primele decenii ale secolului al XVII-lea (dacă nu și mai devreme).

Un spațiu relativ restrâns a fost acordat evenimentului, evoluției politice, disipate însă inevitabil în cadrul altor secțiuni. El s-a concretizat în mica secțiune *Istoria generală a fortificațiilor și cetăților* (p. 382–400). Dar, și aici, evenimentul propriu-zis a cedat teren în favoarea urmării alternanței între preponderența regală sau cea nobiliară în stăpânirea cetăților. S-a mers, ca o excepție de la delimitările cronologice inițiale, până la 1403–1405 (decretele lui Sigismund de Luxemburg).

Repertoriul (p. 500–565) ne arată (făcând abstracție de cele fals atribuite intervalului) un număr de 153 de fortificații certe (p. 500–543) și 164 de fortificații presupuse (p. 543–560), așadar peste 300 de fortificații. Raportat la situația din Apus, densitatea transilvană se apropie destul de mult de aceasta. Surprinde oarecum absența unei secțiuni referitoare la eventualele concluzii, rămânând să subliniem în schimb prezentarea grafică excelentă asigurată de CD-ul atașat.

Demersul prezentat foarte sumar aici este și va fi fără îndoială o carte de prim rang pentru oricine își dorește lămurirea unor aspecte legate de fortificațiile românești medievale, cu precădere a celor intracarpatică. Se adresează desigur specialiștilor, dar datorită amintitului stil inconfundabil al autorului poate fi citită cu plăcere și de un profan. Și, pentru a parafraza o mai veche apreciere asupra lui Ioan Lupaș, aceea de „mare preot al istoriografiei românești”, cartea de față îl confirmă pe Adrian Andrei Rusu drept „marele castelan” al aceleiași istoriografii.

DAN FLOAREȘ

LAURENȚIU CHIRIAC, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului. Repere istoriografice*, Editura Opera Magna, Iași, 2006, 152 p. text + 2 p. ilustrații

Manifestând un constant interes pentru istorie, oamenii își îndreaptă atenția nu numai spre cei care au realizat-o, ci și spre cei care au scris-o. Faptul este firesc. Prin chiar

natura sa, actul istoriografic este o prelungire a actului istoric, o punere a sa în valoare. Imaginea despre trecut este aceea pe care, prin mijloacele meseriei lor și prin

sucsesive strădanii, au realizat-o istoricii. Opera lor prezintă, astfel, un incontestabil interes sub raportul cunoașterii devenirii umane. În același timp, fiind o reflectare a acțiunii sociale, fenomenul istoriografic constituie și un stimul al acesteia.

Recent, în seria Colecției „Biblioteca Bârladul” – inițiată și sprijinită financiar de Fundația Culturală „Dr. C. Teodorescu” din Bârlad - a apărut o valoroasă lucrare scrisă de Laurențiu Chiriac. Autorul, reputat profesor, doctor în științe istorice și muzeograf în cadrul Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui, s-a impus ca un specialist de marcă în domeniul arheologiei medievale. Aria preocupărilor științifice a autorului s-a axat pe istoria monumentelor religioase, menită a îngădui o mai bună percepere mentală, culturală, literară și istorică.

Tema abordată este de mare actualitate, dar și de viitor, în perspectiva unei datorii istoriografice presante: recuperarea memoriei trecutului. Autorul, tenace și motivat de succesul meritat al întreprinderii sale, va deschide, desigur, noi șantiere de lucru atât arheologice, cât și arhivistice. Vreme îndelungată, problematica abordată de Laurențiu Chiriac a fost neglijată, uneori distorsionată, rezultatele cercetărilor erau prezentate rar și după anumite clișee. Limitarea accesului la unele documente din arhive a contribuit, pentru o întinsă perioadă de timp, la lipsa unor monografii cu întreaga bază documentară necesară, structurate conform cerințelor actuale ale științei istorice, totul rămânând un deziderat.

După 1989, când au căzut interdicțiile tematice, mulțimea unor studii elaborate în acești ani, ca și valorificarea acumulărilor anterioare au impus apariția unor lucrări consacrate cercetării monumentelor religioase medievale. Această carte a devenit realitate. O citesc în prealabil și descopăr o temă pe care el o urmărește cu precizie și devotament, de la prima la ultima pagină: patrimoniul arhitectural religios medieval din zona Bârladului. Rațiunea de a fi a cărții de față, dedicată perimetrului de spiritualitate creștin-ortodoxă în evul mediu, este aceea de a oferi „ecografia religioasă” a populației de pe aceste plaiuri.

Publicate în revistele de specialitate din ultimii ani, studiile semnate de Laurențiu Gelu Chiriac reușeau să ofere cititorului explicațiile cuvenite, sortite a lămuri varii chestiuni terminologice, să articuleze o demonstrație coerentă, însă strict legate de subiectul în cauză. Oricât s-ar fi dorit, spațiul de manevră era limitat, urmărindu-se cu precădere enunțarea mai întâi a propriilor teorii, lăsând, voluntar, în așteptare, o posibilă reluare într-o ofertă editorială mai vastă, menită a-i permite aplicații mai generoase pe marginea subiectelor.

Astfel, ideea de a oferi cititorilor repere istoriografice cu privire la monumentele religioase medievale din zona Bârladului ne apare drept o finalitate firească, care vine tocmai în întâmpinarea preocupărilor deja cunoscute în mediile de specialitate. Alegerea materialelor a avut în vedere circumscrierea acestora unei teme fundamentale în istoriografia românească. Este, trebuie să recunoaștem, un interval cronologic însemnat, sensibil la orice devieri de la rigoarea cercetării, autorul precizând, însă, că demersul lui nu are ambiția unei sinteze de anvergură, ci –

mai degrabă – aducerea în discuție a câtorva elemente necesare pentru înțelegerea stărilor de fapt care și-au pus amprenta asupra evului mediu românesc din Moldova Meridională.

În cartea sa, autorul a reușit să sistematizeze vasta problematică a patrimoniului arhitectural religios din zona Bârladului, îmbinând acribia cu probitatea istoricului. Este o sinteză a cărei realizare poate fi la îndemâna celor familiarizați cu istoria vieții religioase de aici. Dar, iată și structura cărții: *Abrevieri, Introducere, Cap. I Istoriografia generală. Note, Cap. II Istoriografia specială. Note, Concluzii, Bibliografie, Anexe, Cuprins.*

Autorul consideră că cei care au ocazia să vadă și să studieze edificiile aparținând patrimoniului arhitectural religios medieval al acestei zone au datoria morală de a le proteja și de a le scoate din anonim, promovându-le și oferindu-le semenilor săi un bun și necesar prilej de cunoaștere a acestor „comori arhitecturale”, adesea ignorate – fie datorită vitregiei timpurilor și a istoriei mereu controversată, fie nepăsării sau izolării lor de principalele căi de comunicație și de așezările omenești. Aceste monumente religioase trebuiau cercetate, fie prin încercarea de a face cunoscute toate scrierile referitoare la ele și evidențindu-le dintr-o perspectivă analitică, fie prin includerea lor în marile tendințe artistice care au imprimat originalitatea arhitecturii religioase medievale moldovenești. Studiile de arheologie medievală au adus importante contribuții la cunoașterea începutului și planimetrului unora dintre ele. Datorită cercetărilor arheologice din zonă au putut fi scoase la iveală și obiecte creștine care reflectă o viață religioasă de veche tradiție, pe baza căreia a putut fi posibilă evoluția firească a actului de ctitorie a lăcașurilor de cult.

Lucrarea de față analizează sintetic istoricul și evoluția arhitecturală a edificiilor religioase medievale din zona Bârladului prin prisma scrierilor care au apărut până acum. Transpare din carte ideea conturării locului și importanței scrierilor despre lăcașele de cult din spațiul bârlădean în cadrul istoriografiei privind arhitectura religioasă medievală românească. Concepută ca un instrument de lucru, cu mijloacele bine stăpânite ale literaturii de specialitate, cartea lui Laurențiu Chiriac este o reflectare a încadrării cronologice între perioada de început a vieții creștine din zonă (secolele IV–VI) și până la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Laurențiu Chiriac va supune cercetării istoriografice nu numai edificiile religioase din ținutul istoric a Bârladului, ci și pe cele dintr-o zonă mai întinsă, care cuprinde și ținutul Tutova, întrucât a considerat că Bârladul – ca important centru de emergență creștină – a radiat și sub raport confesional pe o arie mult mai extinsă. Încercarea autorului de a investiga toate scrierile despre lăcașele de cult medievale din zona Bârladului a ținut cont de anumite modalități și aspecte tehnice, parcurgerea unor etape necesare în abordarea acestui subiect, fapt pentru care a structurat lucrarea în două capitole mari. Astfel, s-a trecut la sintetizarea producțiilor istoriografice referitoare la existența edificiilor religioase medievale din spațiul bârlădean.

În capitolul *Istoriografia generală* sunt reliefate scrierile care vizează arhitectura religioasă din zona Bârladului, nu numai prin expunerea ideilor esențiale din aceste studii, dar și prin încercarea de a depista contribuțiile lor la cunoașterea sau semnalarea unor monumente din zona amintită.

În următorul capitol, *Istoriografia specială*, se pune accentul pe o analiză critică a principalelor scrieri de aici și a ideilor lor esențiale, fiind tratate cu atenție, deoarece sunt puține și conțin informații incomplete despre lăcașurile de cult din zona cercetată. Cu toate acestea, studiile locale privitoare la monumentele religioase din ținutul Bârladului sau cele referitoare la istoria bisericească de aici au un aport mai mare în cunoașterea problemei.

Sunt elaborate concluzii asupra stadiului actual istoriografic, coroborându-se datele obținute până acum cu necesitatea includerii rezultatelor cercetărilor arheologice din zonă. Este făcută o evaluare succintă a tuturor scrierilor care vizează monumentele religioase din ținutul Bârladului sau a celor care tratează doar domeniul arhitecturii religioase moldovenești. De asemenea, sunt evidențiate și influențele pe care le-au avut ingerințele politicului și economicului în cercetarea și valorificarea acestor lăcașuri de cult.

Analiza scrierilor despre monumentele religioase ale zonei Bârladului a determinat pe autor să scoată în evidență mai multe idei de o deosebită importanță:

- a arătat o anumită contribuție a marilor sinteze de istorie bisericească și a celor de arhitectură religioasă la cunoașterea lăcașurilor de cult medievale din arealul bârlădean, căci au constituit adevărate „modele” pentru scrierile locale (speciale), influențându-le prin căile, metodele și tehnicile de abordare propuse sau prin analogiile care au putut fi făcute pe baza lor;

- a permis observarea faptului că studiile speciale (locale, directe) privind edificiile ecleziastice din zona Bârladului se integrează firesc în marile curente istoriografice românești, fiind adesea impulsionate de apariția valoroaselor sinteze, dar având și propriile caracteristici. Astfel, în timp ce istoricul Nicolae Iorga a fost primul autor de referință în problema monumentelor religioase, devenind, într-un fel, „antemergătorul” în această direcție, tot așa și episcopul Iacov Antonovici a fost „deschizătorul de drumuri” în cercetarea bisericilor și mănăstirilor bârlădene, devenind și el primul autor important în cadrul istoriografiei locale care vizează acest subiect;

- a demonstrat că studiile generale asupra monumentelor religioase medievale au un caracter pur științific, unitar și enciclopedic, chiar cu mari autori de referință – cum ar fi: Nicolae Iorga, George Balș, Virgil Vătășianu, Grigore Ionescu, Nicolae Stoicescu, Vasile Drăguț, Mircea Păcurariu etc. – și, mai ales, cu o reală vocație a interdisciplinarității, contribuind indirect la cunoașterea lăcașelor de cult din spațiul bârlădean;

- a arătat că studiile speciale (locale) despre bisericile și mănăstirile din zona Bârladului sunt adeseori empirice și disparate, cu puțini autori importanți – Iacov Antonovici,

Al. Papadopol Calimah, Alexandru I. Crăciun, Ghenuță Coman, Dorinel Ichim etc. – și cu contribuții directe la cunoașterea edificiilor ecleziastice din spațiul menționat.

Au putut fi depistate și unele particularități atât la scrierile generale, cât și la cele speciale despre edificiile religioase ale zonei Bârladului, după cum urmează:

- istoriografia generală a avut o evoluție constant bună, calitativă și în continuă creștere de la o etapă la alta, mergându-se pe ideea „profesionalizării” domeniului ca atare al cercetării construcțiilor ecleziastice medievale și cel al vieții bisericești;

- istoriografia specială a avut o evoluție sinuoasă, modestă pe alocuri, deseori cu scrieri lapidare în informații și sărăcăcioasă în descrieri arhitecturale, dar și cu opere de o certă valoare.

Studierea istoriografiei privind lăcașele de cult din zona Bârladului a generat delimitări esențiale atât de ordin general, cât și de ordin particular. Delimitările de ordin general se referă la contribuția reală pe care au avut-o aceste scrieri la cunoașterea modului de receptare a fenomenului ctitoricesc de către oamenii de atunci, ca o expresie obiectivă a mentalităților epocii lor, în condițiile unei specificități de viață economică, socială, politică și culturală. În acest sens, conchide autorul, se pot desprinde următoarele concluzii:

- istoriografia studiată surprinde esența fenomenului de ctitorie din zona care ne interesează ca pe o uzanță și nu ca pe un cod de legi scrise, mai ales că multe dintre scrieri arată modalitățile de precizare, evidențiere și reprezentare a actului de ctitorie;

- scrierile despre ctitoriile bârlădene și despre slujbașii acestora arată o predilecție a celor de atunci pentru ridicarea de biserici, mănăstiri și schituri, ca o necesitate cultică;

- acele scrieri care evidențiază existența edificiilor ecleziastice în spațiul de referință nu sunt chiar atât de lacunare, căci ele permit (chiar dacă într-o măsură mai mică) conturarea unor idei despre modul de viață și de gândire din medievalitatea românească, despre percepția creștin-ortodoxă a oamenilor de atunci.

Delimitările de ordin particular ale scrierilor legate de lăcașele de cult din zona Bârladului țin, pe de o parte, de natura surselor istorice folosite, iar pe de altă parte de evoluția ca atare a fenomenului ctitoricesc în această zonă.

Analiza istoriografică – efectuată de dr. Laurențiu Chiriac – asupra arhitecturii religioase medievale din arealul ținuturilor Bârlad și Tutova constituie un pas important în identificarea unei bogate vieți creștine în acest spațiu. Intenția demersului său este prezentarea unui punct de vedere. Inevitabil subiectiv și, ca atare, supus erorii, el poate să conțină nu numai certitudini, ci și impresii, mai ales dacă se bazează pe observațiile personale și pe credința că acestea pot fi utile celor dornici de cunoașterea istoriei zonei Bârladului și a comorilor sale arhitecturale medievale religioase.

Cartea lui Laurențiu Chiriac este menită să umple un gol și să ofere celor interesați datele esențiale despre rolul jucat de biserică în această parte a țării. Scriind-o,

începe lungul drum al regăsirii de sine, al unei alte etape de creație. Rod al unei selecții tematice bine chibzuite, este menită să contribuie în viitor la punerea în operă a unui amplu proiect privind istoria culturală al acestui spațiu. Ne exprimăm speranța că bibliografia privind monumentele religioase din zona Bârladului va oferi celor interesați o bază solidă de plecare pentru alcătuirea unor monografii cât mai bine informate despre aceste monumente, monografiile a căror lipsă se resimte. Coperta cărții a fost realizată de Vasilian Doboș, iar culegerea computerizată și tehnoredactarea a fost asigurată de Liviu Preutu.

Parte fundamentală a cunoașterii umane, știința istorică răspunde unei necesități obiective. Istoria scrisă este o prelungire naturală a istoriei reale și, în același

timp, o componentă a naturii umane. Fiind o ființă istorică, omul nu poate renunța la cunoașterea trecutului său. Cât timp omenirea va exista și va crea istorie, ea va avea nevoie de istoriografie. Cercetarea sensului ei va fi absolut necesară pentru perfecționarea raporturilor între oameni. Oricât de mare va fi progresul tehnic, istoricul care se perfecționează la rândul său, va rămâne o prezență necesară. Indiferent de felul în care este el imaginat astăzi, omul viitorului nu se va putea transforma într-o mașină. Păstrându-și esența umană, el își va păstra, în același timp, organicul interes pentru propria sa istorie.

GHEORGHE CLAPA

PANAIT I. PANAIT, DANIEL FLAUT, *Arheologie medievală română*, Ovidius University Press, Constanța, 2004, 390 p.

În sfârșit, iată, arheologia medievală din România deține o tratare livrescă! Această tresărire de entuziasm este prima reacție posibilă în fața volumului pe care îl studiem. Apoi, repede, vine întrebarea: „arheologie medievală română”? Ce ar fi adică, acest concept? Arheologia făcută de către români ori cea care se ocupă numai de români? Deruta este instalată căci, raportându-ne numai la Dobrogea, ar trebui să ne zbatem a pricepe dacă acolo a rămas loc și pentru „arheologie medievală bulgară”, „arheologie medievală tătară”, „arheologie medievală geneveză” ori altele asemenea? Cum pe coperte apar două imagini ale cetății Deva, am mai putea să bănuim că ar fi vorba despre mesaje disimulate privitoare și la „arheologia medievală maghiară”. Cum nu vom avea răspunsul cristal de limpede (cum se exprimă anglofonul), înseamnă că autorii noștri au cam supralicitat nota patriotică a întreprinderii.

Dacă se crede, dintru-nceput, că arheologia este o „știință”, atunci ar trebui să nu așteptăm prea multe concepte solide de la textul aflat în atenție. „Obiectivitatea științifică” a fost deja pătată de către titlu.

Tot ceea ce aflăm despre geneza arheologiei medievale europene este de socotit nici măcar rezumat, ci doar întâmplător. Michel de Bouard, cel care a fost „părintele” primului tratat de arheologie medievală europeană, apărut în anul 1973 (*Manuel d'archéologie medievale, de la fouille à l'histoire*. Caen), este menționat cu un articol nesemnificativ (din anul 1988). Dar, în continuare, despre Günter P. Fehring (*Einführung in die Archäologie des Mittelalters*: Darmstadt, 1987, 254 p.) sau Sabine Felgenhauer-Schmiedt (*Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1993, 295 p.), autorii vor afla abia acum, din această recenzie. Ar fi imposibil de listat câte studii și articole ar mai fi meritat calificativele de materiale de îndreptare și introducere. Nimic nu transpiră, serios, la zi, despre școlile, metodologiile ori publicistica tematică europeană. Spre pildă, arheologia satelor dispărute este menționată repetat după remarcabilele observații, din

anul 1972, ale lui Nicolae Constantinescu. Nici o documentare specială nu a fost avută în vedere. „Zidul chinezesc” ceaușist s-a cimentat prea tare pentru a fi străpuns de cunoașterea măștrilor universitari de la Pontul Euxin. Imediat, dacă vom observa că aceiași autori nu au cel mai mic habar despre publicarea, deja de un deceniu și în baștina lor, a revistei *Arheologia Medievală*, atunci descalificarea sintezei se agravează, pentru că nici literatura istorică internă nu este controlată. Cu alte cuvinte, este mărturia unui demers cel puțin nesperios de incomplet. Iar dacă vom citi că „arheologie medievală” se numește și disciplina care scoate ori interpretează vestigiile din secolele XVIII–XIX (p. 14), atunci îi vom gratula de autori pentru tenacitatea cu care apără conservarea clișeele cronologice ale „modului de producție feudal”, bine ținut și impregnat în România de către marxism.

Nici cea mai mică săgeată la adresa unei „arheologii a epocii migrațiilor”, a „formării poporului român” ori poate numai „arheologii a epocii mușatine”, „arheologie premodernă” sau „arheologie industrială” nu vor descoperi curioșii. Vor rămâne taine dezvăluite cu alte prilejuri și în alte pagini.

În arsenalul metodologiei, am reținut „arheologia văzduhurilor” (p. 35), separat, metoda tipologică și comparativă (p. 40), cea cartografică (care înseamnă „performanța” de a pune ceva pe o hartă, nu studiul mesajului arheologic al documentelor cartografice!), subacvatică (= pescuirea unor lucruri din ape!), dar absolut nimic despre medievistică în general, istoria arhitecturii și a artei, utilajele transferabile ale preistoriei sau arheologiei clasice, ce să mai scriem despre lingvistică istorică, petrografie, paleo- și etnobotanică, antropologie și istoria medicinei, chimie și mineralogie, statistică și ce-o mai fi. Autarhismul arheologiei medievale nu derivă din convingeri ferme, ci stângăcia de prezentare a autonomiei sale.

Ei bine, am aflat că șantierul arheologic este „o instituție” (p. 47) care este scopul suprem al activității unui profesionist. În ceea ce privește „cercetarea

terenului”, autorii par a face totală abstracție că nu mai există CAP-uri, iar regimul de stăpânire privată impune o „metodă de abordare” pe care orice învățăcel merită să o afle (inclusiv prin drepturile statului și particularilor la obiectele descoperite). Nici un singur rând nu este dedicat treptelor de ascensiune în cadrul meseriei de arheolog (expert, specialist, debutant), frământărilor ultimilor ani legate de recunoașterea statutului profesiei, a drepturilor ei specifice, salarizări în regim de stat ori privat. În sfârșit, locul deținut de către slujitorii arheologiei medievale, între ceilalți arheologi, în Comisia Națională de Arheologie și instituții publice este trecut cu vederea, ca și când ar fi probleme banale, de concurență liberă și onestă, strategie clar asumată și încurajată. Niciăieri nu se pledează pentru ideea că arheologia medievală este parte obligatorie a pregătirii de specialitate a oricărui învățăcel de săpător cu șpaclul.

Autorii expun formele unor șantiere ideale, în care avem dificultăți de înțelegere a logicii de clasificare. Nu știm de ce un „plan cu secțiuni paralele” (1.a) ori „cu săpătură în rețea” (1.b), trebuie să fie cu totul altceva decât „săpătura pe obiectiv” (1.d). „Planul de cercetare pe un tren ras de intervenții gospodărești” (1.e) nu are altă identitate decât cea a titlului. Mai jos, „săpătura în case” (p. 55) se dublează cu arheologia de monumente (p. 56), ca și când cea din urmă nu ar avea dreptul la formula promovată de cea dintâi. În categoria „săpături de salvare a patrimoniului arheologic” (3) – oare cealaltă nu ar face același lucru? – se „povestește” doar cum s-au îngmădit rapid vestigiile care îl încurcau pe Ceaușescu. Iarăși, „săpăturile pentru eliberare de sarcină istorică” (4) nu au decât particularitatea de a fi „o variantă mai ordonată a salvărilor” (p. 58).

Tipul de „carnet ingineresc”, cu foi de hârtie milimetrică (p. 61), va trebui să-l dăm în căutare pe net, pentru a afla unde se mai comercializează și a ne înscrie astfel în exigențe superioare. Cu toate că „arheologia medievală este puternic legată de știință și tehnică” (p. 101), în săpăturile descrise de autori, nu există nici computere, nici aparate foto digitale, nici detectoare de metale, nici aparate de topografiere rapidă. „Sapa și lopata” au rămas neabătut sculele începutului mileniului III, iar mijloacele de excavare mecanică și transport aparțin doar șantierei de înălțare a capitalismului. Cel mai grav, după șantier, toate formele de activitate, inclusiv cele *obligatorii*, de restaurare, inventariere și publicare, sunt lichidate într-un singur aliniat (p. 62).

De la capitolul V, vom constata că țintele meseriei sunt doar *obiectivele*, nu și *artefactele*. În contradicție, există afirmată, dar repede neglijată, „infinita varietate a uneltei” (p. 102); cu o singură excepție, rămasă nelămurită: aceea a monedelor (la care vom reveni).

În arheologia rurală, „satul de colonizare” este ceva cu totul special, care nu are nimic comun cu statul risipit, adunat sau fortificat! Suntem „aplatizați” cu șocul informației despre „sate noi” și „vechi”, „mici” și „mari”, „abandonate” (p. 66), nu și strămutate sau distruse. Câteva exemple, risipite ca și unele dintre casele satelor, nu prea ne ajută să aflăm decât că se pot lista. Bordeiele „dridoide”, stânesc mirarea semnatarilor, după compararea

dimensiunilor lor cu locuințele adâncite: primele erau mai încăpătoare (p. 72). Taina lor este una dintre puținele care pare a fi transmisă drept o posibilă temă de studiu în viitor.

După ce, inventarul problematicii „urbane” părea că este mai recent, suntem întorși la urbanismul lui Ghilgameș (p. 77). Apoi, pentru a suplini probabil exemplele locale, se mai scriu câteva aliniate destinate orașelor antice de lângă Mare. În concret, se inventariază teoriile de formare a orașelor de la noi, cu exemple copioase de „pseudoorășe” (uneori protoorășe, dar, cel mai des, simple târguri). Ne frapază „orașul înființat la poruncă” (p. 83), realitate pe care o vom putea ușor reține ca făcând parte dintre cele mai „originale” invenții istoriografice. Până la urmă, confuzia va rămâne totală: din punct de vedere al cercetării arheologice ce deosebește orașul de sat?

Tehnicile meșteșugărești sunt mai mult înșirate, decât detaliate. Cine citește despre ele, ar trebui să se mire cum de Leonardo da Vinci nu s-a născut pe Ialomița, într-atât de frumos a fost progresul și frumoasă răspândirea atelierelor în România. Ștefan cel Mare s-a consolat total cu ideea că în cetatea sa de la Suceava, cât era ziua de lungă, în care nu era vreme de mers la biserică, fierarii „cântau” la nicovale (p. 107). Aflăm și că pe Colentina, sobele de lut s-au fabricat deja în secolele IX–XI (p. 111). Dacă ar fi fost astfel, nu înțelegem de ce sobele de cahle s-au inventat tocmai în Germania de sud, peste circa două secole?

Dacă avem informații despre conducte, în opoziție, arheologia fântânilor și cisternelor nu pare să fi stârnit vreun interes. Unde se va citi despre depozite, grajduri, gropi de bucate, iazuri etc.?

Cercetarea curților a „depășit ... orice așteptare nutrită chiar de cercetătorii medievaliști și nu numai de aceștia” (p. 133). Cu toate acestea, nu recomandăm să se rețină sinteza de cercetare aici prezentă. De la Paris, la Biharea și Cetățeni, curtea-cetatea-casa-palatul se întrepătrund spre tulburarea oricărui concept. Mai departe, vom descoperi „curțile domnești secundare, uneori sezoniere” (p. 140), fără altă particularitate decât aceea oferită de amplasamentul pe căi rutiere sau în „capitale de județe”. Biserica (= paraclisul?) cu turnul clopotniță, ar fi fost de plasat la „arheologia cultică” și nu aici. Către final, se încearcă un fel de inventar al rezultatelor pe obiective, care este dezechilibrat de inegal prin informație și fel de redactare.

În legătură cu arheologia cetăților de pământ și piatră (p. 179–245) nu ne mai pronunțăm. Redarea nu iese din șabloanele și performanțele pe care le-am discutat, pe larg, în altă parte.

Aproape de coada tuturor temelor, ca la orice structură de societate analizată în lumina materialismului istoric, descoperim în sfârșit ceva legat de biserică, pus însă sub un titlu care ne stârnește, iarăși, frisoane: „Arheologie cultică română”. Această „adevărată coloană vertebrală a științei arheologice” (p. 247) este introdusă cu aceleași generalități plate de care ne-am tot lovit. Există doar diferența, notabilă dacă comparăm lucrurile cu ce citisem înainte, a unei prezentări de compartiment special, adică

al arheologiei creștine. Nu avea ce căuta aici „asistența de specialitate în timpul translării [!] unor monumente de cult”, iar „recuperarea unor obiecte de interes istoric din biserici sortite dispariției” este jalnica oglindă a slabei puteri de reacție a intelectualității românești la liberul arbitru al unui pantofar-dictator (= „Luați de acolo ce este de valoare!”) ori a jafului profanator al „clasei muncitoare”, marcat cu datări precise (p. 288). Capitolul se încheie fără ca să le fi trecut prin minte autorilor că cimitirele și mormintele s-ar trata tot aici, iar „manualul” lor ar trebui să ofere ceva indicații de urmat la întâlnirea cu ele.

Arheologia subacvatică este marota celui de-al doilea autor al cărții. Ni se prezintă însă generalități bune oriunde într-o publicație de tip „magazin”, iar exemplificările medievale sunt disparente.

Cum avertizassem, „Descoperiri monetare medievale (sec. XIII–XVIII) pe șantierul arheologic din România” este valorificarea unei singure surse (*Cronica cercetărilor arheologice*), nuca-n perete, inutilitatea care plusează textul cu alte douăzeci de pagini.

Cine dorește să afle ceva despre formele ceramice, prelucrarea osului, ascendența unor produse de import, istoria armelor, a feroneriei de construcție, geografia dispersiei podoabelor sau accesoriilor vestimentare, nu are decât să caute aiurea. Acest volum a socotit că nu fac obiect al arheologiei medievale.

Recunoaștem că suntem cu totul ignoranți în materie de „bolțuri de halebarde” (de arbaletă?), „cahle cilindrice” (oale? semicilindrice?) (p. 75) și „frecătoare necesare în construcții” (p. 96). Nu știam nici că fragmentele de decorație murală și pietrele funerare sunt obiecte de cult (p. 97).

Când se ivește câte o descoperire transilvană, este o sărbătoare pentru cititor! Cel mai des sunt citările de

cețai. Ce mai contează dacă sunt „scăpate” erori de tipul „zăcămintelor (feroase?)” de la Alba Iulia (p. 107), a „mânăstirii evanghelice Cisnădioara” (p. 280) sau relative la „catedrala” de la Caransebeș (p. 285).

Finalul numai apoteotic putea fi: „arheologia medievală română se încadrează în categoria arheologiei mondiale”, lucrând la „un imens seiff care tezaurizează o inepuizabilă avuție materială și spirituală”. Suntem liniștiți că „pentru viitorul de lucru este generos” (p. 329).

Orice carte poartă amprenta preocupărilor trecute ale autorilor lor. În cazul nostru, tușa este frapantă: primul autor a lucrat intens în preajma Bucureștilor, celălalt doar aspiră nostalgic după arheologie subacvatică. De la primul autor beneficiem și de câteva mici pete de culoare, care pot fi inventariate la capitolul istoriei arheologiei din România.

În amețitoarea goană după „puncte calificante”, tocmai bune de promovări pe scara unor instituții universitare înfometate de cadre didactice bine titrate, *Arheologia medievală română* a încercat a se strecura pe neobservate, prin slaba ei distribuție de librărie. Ce mare greșală! Ce mare naivitate! S-a înlesnit un act administrativ, s-au „aburit” câțiva studenți localnici, dar s-au și indignat meseriași „invidioși” ori prea atenți la derapajele profesionale care se tot așează în bandă. Experiența s-a împlinit, însă doar „colectivele de oameni ai muncii” pot recomanda cuiva, la fel de prăfuit și nostalgic ca și ideile conținute, aplaudarea volumului.

Este sigur că vor urma și alte încercări pe același temă. Ele vor pleca de la „martiriul” acestei cărți, astfel încât, cel puțin pentru curajul pionieratului, se va mai pomeni de ea.

ADRIAN ANDREI RUSU

L'occident sur ses marges (VI^e–X^e siècles). Formes et techniques de l'intégration médiévales, 51, automne 2006, Revue publiée avec le concours du Centre National du Livre et CNRS, Presses Universitaires de Vincennes, Saint Denis, 2006, 192 p.

Al 51-lea volum din prestigioasa colecție de studii medievale a Universității Paris VIII – Vincennes are ca tematică interacțiunea tripartită dintre geografia reală, geografia politică și geografia culturală a Europei carolingiene. În momentul extinderii politice a Europei contemporane, o temă care atacă problema frontierelor, a integrării lor cu interiorul și a relațiilor acestora cu centrul, politic sau cultural, nu poate fi decât o inițiativă binevenită, cu atât mai mult cu cât figura dominantă a lui Carol cel Mare este strâns asociată cu patronajul istoric al ideea Europei contemporane unite.

Ideea studierii periferiei politice și culturale a Occidentului secolelor VI–X a adunat, sub coordonarea Genevièvei Bühner-Thierry (unul dintre redactorii colecției) și a lui Stéphane Lebecq, articolele membrilor seminarului de studiu al evului mediu timpuriu desfășurat, între 1998 și 2000 la Universitatea Lille III. Cele șase articole care formează nucleul tematic al volumului aranjate în ordinea cronologică a subiectelor și

sunt însoțite de câte două studii, în secțiunile *Essais et Recherches* și, respectiv, *Points de vue*, ridicând totalul la zece articole, la care se adaugă *Notele de lectură* și *Semnălările editoriale*.

După o *Introducere*, succintă, dar densă, semnată de coordonatorii volumului, secțiunea tematică se deschide cu primul articol, *Montanus et les Schismatiques: la reprise en main d'une périphérie hispanique au début de VI^e siècle*, al Celinei Martin (Universitatea Lille III – Charles de Gaulle). Plecând de la o nouă lectură a corespondenței episcopului de Toledo Montanus cu notabilii din teritoriul subordonat episcopatului de Palencia (Toribius și clericii din eparhie), autoarea analizează procesul de integrare a frontierei vestice a regatului vizigot, prin prisma luptei contra ereziei priscilliane și contra influenței regatului suevilor, exercitată de la vest, prin intermediul clanurilor nobile locale, cu ramuri de o parte și de alta a frontierei, reprezentate, în textul sursei, de către abatele Toribius

din Palencia. Harta atașată de autoare textului clarifică, pentru cititorul mai puțin familiarizat cu geografia iberică, localizarea principalilor actori ai episodului.

Al doilea articol rămâne în zona mediteraneană, mai precis în Italia longobardă a secolelor VI–VIII: *Le royaume lombard et les duchés: forme set moyens d'une intégration progressive*. Articolul, semnat de Yves-Mary Verhoeve (Universitatea Lille III – Charles de Gaulle), explorează transferul treptat al puterii politice din regatul longobard al Italiei, de la familiile ducale, vestigii ale aristocrației războinice tribale, către centrul regal, prin intermediul alianțelor matrimoniale, diplomației mai mult sau mai puțin agresive, sau chiar prin violență directă (asasinat sau război deschis). Centralizarea regatului longobard este urmărită atât prin prisma reacțiilor la presiunile externe (francă și, respectiv, bizantină), cât și prin prisma „dinasticizării” acestuia, regii aleși dintre și de către duci fiind tot mai mult legitimați de relațiile cu descendența regală agilulfidă, până la „lovitura de palat” și urcarea pe tron a regelui Liutprand și invazia francă. Tabelele de descendență și spițele de neam anexate de autor ușurează mult navigarea prin nomenclatorul regalității și aristocrației longobarde.

Manger et boire a la mode étrangère: Adoption, adaptation et rejet des pratiques festives continentales dans la Grande-Bretagne du VI^e siècle este semnat de Alban Gautier (Universitatea Lille III – Charles de Gaulle) și analizează legătura dintre distribuția veselei de import în regatele britone și anglo-saxone din Insulele britanice și legăturile politice și culturale cu continentul. Concluziile relevă faptul că vesela de import, ca obiect de prestigiu, își menține prezența chiar după decăderea centrelor producătoare, fie sub forma replicilor și imitațiilor locale (sticlărie renană și imitațiile acesteia în regatul Kent, în sud-estul Angliei), fie sub forma produselor de calitate mai redusă, provenind din Gallia, înlocuind ceramica iberică și occitană (în regatele britone din Cornwall sau gaelice din Scoția de sud). Comparația cu fenomenul antropologic al consumului festiv însoțit de daruri, așa cum apare în societățile primitive, slujește la sublinierea posibilei existențe a unui comportament apropiat, folosind produse de import, la reședințele regale britone, fapt indicat de prezența ceramicii de ambalaj de proveniență gallică-mediteraneană mult timp după retragerea romană din Britannia. Încă o dată includerea ilustrației cartografice se dovedește un element pozitiv, care permite textului să fie apreciat la justa valoare.

Dacă primele trei texte au ca subiecte spații geografice aflate, geometric, la periferia Europei carolingiene, articolul lui Rodolphe Dreillard (Universitatea Lille III – Charles de Gaulle), *La fission du noyau: Anciens et nouveau centres dans l'espace alpin (fin VII^e – début X^e siècles)* tratează o periferie geografică amplasată în plin centru geometric al Europei: zona Alpilor helvecici. Textul analizează formarea de nuclee de agregare politică în spațiul unei vechi periferii geografice (o „margină” climaterică și demografică) plecând de la puncte de importanță strategică pe căile de comunicare transalpine. Controlul acestor puncte devine capital pentru comunicarea terestră dintre centrul politic (Aix) și

centrul spiritual (Roma), dintre nordul și sudul „Lotharingiei”, în momentul separării imperiului carolingian. Amplasarea unor mănăstiri, de la Agaume și Novalesse și a scaunului episcopal de la Coire în aceste puncte strategice este, în opinia autorului, punctul de pornire în dezvoltarea noilor centre regionale, odată cu decăderea puterii centrale. Deși în text sunt făcute referiri la o hartă anexată, aceasta lipsește din volum, în condițiile în care prezența acesteia ar fi mai mult decât utilă.

Frontiera estică a lumii carolingiene face obiectul studiului lui Thomas Lienhard (LAMOP, Universitatea Paris I – Sorbonne), care poartă titlul foarte explicativ: *A qui profitent les guerres en Orient? Quelques observations a propos des conflits entre Slave set Francs au IX^e siècle*. Comparând informațiile din *Annales* contemporane, autorul trage concluzia că violența de la frontiera orientală a Franciei nu își are originea în dorința de independență a popoarelor slave în plin proces de formare a identității politice, ci, mai degrabă, politiciii expansioniste a potențailor franci din zona de frontieră care, prin monopolul asupra informațiilor, au manipulat puterea imperială și regală în ducerea unei politici de forță contra slavilor. Concluzia autorului se sprijină pe contradicția dintre informațiile din *Annales Fuldense* referitoare la „trădarea” și raidurile prințului slav Zventibald și eforturile reale ale moravilor de menținere a păcii cu francii, așa cum apar din scrisoarea comitelui franc Arbo către regele francilor de est Arnulf în 890.

Ultimul articol din nucleul tematic al volumului, *Cambrai-Magdebourg: les reliques des saints et l'intégration de la Lotharingie dans le royaume de Germanie au milieu du X^e siècle*, semnat de Paul Bertrand (CNRS, Institut de recherche et d'histoire des textes) și Charles Meriaux (Universitatea Lille III – Charles de Gaulle), analizează o zonă mai subtil politică a procesului de integrare a periferiei în complexul regatului germanic al dinastiei saxone. Mutarea unor relicve sfinte, definitorii pentru devoțiunea tradițională a unei regiuni, către centrul religios și politic al regatului servește drept ancoră spirituală pentru legarea periferiei de centru. Menționarea în izvoare a mutării relicvelor Sf. Aubert, Sf. Gery, Sf. Madelberte și Sf. Maxellende de la Cambrai la Magdeburg face dovada importanței deosebite în epocă a acestei acțiuni, ca și a faptului că transferul a funcționat în dublu sens, atât îndreptând devoțiunea tradițională a regiunii către centru, cât și transformând centrul într-un spațiu integrator, deschis către periferie. Folosirea relicvelor importante pentru cultele regionale drept mijloace de integrare politică marchează, pentru autori, strânsa legătură dintre devoțiunea religioasă și loialitatea politică în imperiul secolului al X-lea.

Secțiunea de *Eseuri și Cercetări* include două articole, primul, semnat de An Smets (Facultatea de Litere a Universității Regale din Leuven), studiază variația vocabularului francez din domeniul falconeriei, conform traducerilor franceze ale textelor latine: „*Poux, vers et vermine*”: *Etude sémantique sur les parasites des rapaces dans les traductions cynégétiques françaises*; cel de-al doilea, semnat de Julien Veronese (Universitatea

din Orleans), este un erudit studiu asupra operei unuia dintre autorii de opus-uri de magie de la sfârșitul evului mediu: *La notion „d’auteur-magicien” a la fin de Moyen Age: Le cas de l’ermite Pelagius de Majorque* († v. 1480).

În secțiunea *Punctelor de vedere* au fost incluse două texte, primul este un studiu de istoriografie, care face o trecere în revistă oarecum polemică a dezvoltării domeniului Istoriei Artei Medievale, de la începuturile din secolul al XIX-lea și până astăzi: *Réflexions sur les objets et les pratiques de l’histoire de l’art médiéval. A propos de „L’objet de l’histoire de l’art” de Roland Recht*, sub semnătura lui Daniel Russo (Universite de Burgogne, Dijon), iar al doilea, al norvegianului Einar Mar Jonsson (Universitatea Paris IV – Sorbonne), *Les „miroirs aux princes” sont-ils un genre littéraire?* face o

analiză judicioasă a tendinței medievistilor moderni de a încadra *tale-quala* literatura politică medievală în categoria „Oglinzilor” (*specula*), realizând, în același timp și un scurt, dar erudit studiu literar al presupusului „gen”.

Volumul se încheie cu o secțiune de *Note de lectură*, care include, lăudabil, o majoritate de titluri din domeniul nucleului tematic și cronologic al volumului, element care vine în continuarea unei tradiții de rigurozitate științifică a redactorilor seriei. În esență, a 51-a *Medievală* este un volum bine realizat, la ale cărui merite științifice se adaugă acelea ale promovării cercetătorilor tineri și valorificării rezultatelor atelierelor de cercetare și seminarelor de medievistică.

CĂTĂLIN HRIBAN

DUMITRU AGACHE, *Hrisoave inedite de la Ștefan cel Mare și destinul unor sate din Moldova*, Editura Junimea, Iași, 2006, 467 p.

În ultimele zile ale anului 2006 a văzut lumina tiparului – în colecția *Historia magistra vitae* a editurii ieșene Junimea – lucrarea *Hrisoave inedite de la Ștefan cel Mare și destinul unor sate din Moldova*, elaborată de cercetătorul Dumitru Agache, cunoscut în special pentru activitatea sa legată de apariția monumentalului corpus *Documenta Romaniae Historica*.

În contextul prilejuit de comemorarea în anul 2004 a 500 de ani de la trecerea la cele veșnice a lui Ștefan cel Mare, dar și de aniversarea în 2007 a 550 de ani de la urcarea în scaunul domnesc al Moldovei a aceluiași domnitor, Dumitru Agache a alcătuit un volum de documente, în mare parte inedite, păstrate atât în arhive din România, dar și în străinătate, mai cu seamă la Muntele Athos, referitoare la trei sate din zona centrală și de sud a Moldovei: Crainici (Crăinicești), numit apoi Lespezi (ținutul Putna), Dimești, numit ulterior Ilcești (ținutul Tecuci) și Secuieni (ținutul Roman). Începuturile acestor sate se plasează documentar la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare.

Volumul de documente intitulat *Hrisoave inedite de la Ștefan cel Mare și destinul unor sate din Moldova* a fost structurat în șase capitole, însoțite de trei utili indici de locuri și nume, lista cuvintelor dispărute și arhaisme, lista de cuvinte și expresii slavone din documentele în limba română, rezumatul documentelor în limbile română și franceză, precum și planșe cu fotocopiile documentelor publicate.

Lucrarea debutează cu o prefață semnată de academicianul Ștefan Ștefănescu, care, în cuvinte calde, subliniază meritele acestei noi culegeri de documente legate de istoria spațiului rural din Moldova medievală.

În prefață autorul și-a propus să-și familiarizeze cititorii cu problematica documentelor publicate în volum, acte care creionează istoria unor sate din

Moldova pe o perioadă de cinci veacuri. Nota asupra ediției ne transmite informații legate de proveniența celor 94 documente (documentul III/14 A, B este un dublet), originale slavone sau românești, dar și traduceri vechi, copii, rezumate, regeste, publicate în colecția *Documente privind istoria României* sau sub formă de rezumate.

Volumul continuă cu lista abrevierilor, urmată de rezumatele celor 94 de documente, în limbile română și franceză, capitol structurat în trei părți, grupate în funcție de satele la care fac referire.

Cele 94 de documente au fost publicate grupat în trei părți. Prima parte, compusă din 26 de acte, datând din perioada 1497–1852, privește satul și schitul Crainici (Crăinicești), numit apoi Lespezi, dar și proprietăți învecinate, precum Sârbi, Gălești, Poenari, mănăstirile Cașin, Mera, Răchitoasa, Soveja și Vizantea. Cea de a doua parte însumează, de asemenea, 26 de documente, emise în perioada anilor 1497–1819, referitoare la satul Dimești, numit ulterior Ilcești pe Siret, în hotar cu moșia târgului Tecuci. Cea de a treia parte, alcătuită din 41 de acte, încadrate cronologic în perioada cuprinsă între anul 1491 și sfârșitul secolului al XVIII-lea, se referă în mod deosebit la satul Secuieni pe Cobâle, din ținutul Roman, precum și la așezările învecinate.

Volumul se încheie cu anexele menționate: indice de nume, listă de cuvinte dispărute și arhaisme, listă de cuvinte și expresii slave din documente în limba română și reproducerea celor 94 de documente publicate.

Respectând normele utilizate pentru editarea prestigioasei colecții *Documenta Romaniae Historica*, cercetătorul ieșean Dumitru Agache a pus la îndemâna istoricilor un valoros instrument de lucru pentru studierea istoriei Moldovei medievale.

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA, *Numismatica*, I, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, XV (ediderunt Victor Spinei et Virgil Mihailescu-Bîrliba), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005, 177 pagini și 9 planșe.

Volumul semnat de către d-l dr. Virgil Mihailescu-Bîrliba reprezintă cel de-al cincisprezecelea tom editat în cadrul seriei *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*. Inițiată în anul 1987 de către Vasile Chirica, cu sprijinul specialiștilor arheologi din Iași, această colecție editorială s-a remarcat, de-a lungul timpului, prin consistența științifică a lucrărilor publicate și prin ritmicitatea constantă a apariției lor.

Lucrarea de față este structurată în trei capitole, fiecare dintre ele fiind meticolos sistematizat în numeroase subcapitole. Conținutul propriu-zis al cărții este precedat de un *Cuvânt înainte* (p. 15–18), o listă de *Abrevieri bibliografice generale* (p. 19–23), una de *Abrevieri speciale* (p. 25–26) și un *Glosar* (p. 27–50). Acesta din urmă conține 244 de termeni, ordonați alfabetic, ce acoperă o paletă cronologică foarte generoasă, de la schimburile premonetare, până la utilizarea monedei euro. De asemenea, diapazonul tematic abordat este unul extrem de vast. Cei mai numeroși sunt termenii din domeniul numismaticii (în special nominaluri, diverse aspecte iconografice, metrologice, metodologice) dar și din arealul altor discipline conexe (istorie monetară, economie, mitologie etc.). Majoritatea nominalurilor sunt însoțite de un scurt istoric, care punctează momentele importante ale evoluției lor.

Primul capitol (*Știința numismaticii*, p. 51–92) constituie un amplu și documentat excurs asupra rolului și locului numismaticii în ansamblul cunoștințelor omenești. Autorul pledează pentru recunoașterea caracterului științific al acestei discipline, probat de existența unui domeniu și a unor metode proprii, a unor legi de cercetare, concepte, noțiuni, terminologie, cărți și reviste. În general, numismatica întrebuițează metode și legi aparținând atât științelor sociale, cât și celor naturale; însă, cu timpul, ea și-a dezvoltat un instrumentar propriu de cercetare, constând în metode și legi originale. Astfel că, în stadiul actual al evoluției, acest domeniu autonom al cercetării științifice operează cu un bagaj teoretic generos de concepte specifice, precum: caracteroscopie, legături de ștanțe, structuri monetare, rată de pierdere, legea lui Gresham, legea lui Nanteuil etc.

Autorul își încheie expunerea, avansând o definiție a numismaticii: „numismatica este știința istorică care studiază, sub toate aspectele și prin toate mijloacele disponibile, instrumentele bănești (monetare, premonetare, paramonetare și postmonetare), ca și pe cele înrudite cu ele (în formă și conținut)” (p. 92). La prima vedere, definiția reprodușă mai sus apare destul de concisă, însă trebuie remarcat că fiecare aspect al acestei aserțiuni a fost, pe larg, dezbătut și argumentat pe parcursul întregului capitol al lucrării. Cu toate acestea, autorul admite, cu onestitate, că definiția pe care o propune „va putea fi examinată, emendată sau completată”.

Cel de-al doilea capitol (*Scurt istoric al numismaticii*, p. 93–132) jalonează, cronologic, principalele momente din evoluția acestei discipline. Încă din antichitate, monedele erau strânse aleatoriu, alături de alte obiecte de valoare, în cadrul unor colecții eterogene (este cazul tezaurilor templelor, precum cele din Ephes sau Persepolis). Primele colecții specializate au fost cabinetele princiare, din perioada Renașterii, pe care se vor fundamenta, ulterior, marile cabinete numismatice ale lumii. Necesitatea de a ordona, omogeniza și cataloga aceste colecții a impus sistematizarea cunoștințelor despre documentele monetare. Translația de la faza experimentală la cea teoretică a numismaticii a fost marcată de activitatea unor specialiști pasionați: A. J.-H. Eckhel a fundamentat clasificarea științifică a monedelor, iar lui Th. Mommsen îi revine meritul de a fi relevat valoarea acestora ca izvor istoric. Pornind de la aceste premise, numismatica își va confirma valențele științifice prin preluarea și, ulterior, dezvoltarea unor metodologii specifice. Treptat, se va iniția publicarea sistematică a materialului monetar, sub forma unor cataloage cât mai complete, pentru emisiuni aparținând unor diverse perioade (*The Roman Imperial Coinage*, *Sylloge Nummorum Graecorum*, *Corpus Nummorum Italicorum* etc.). Se consideră că apariția primelor reviste de numismatică (*Revue Numismatique* și *Numismatic Chronicle* – 1836) ar reprezenta actul de naștere a noii științe. De altfel, existența unor publicații proprii (de interes general sau special) susține caracterul științific al numismaticii.

Partea finală a acestui capitol trece în revistă variate aspecte de actualitate ale acestei discipline. Sunt aduse în discuție, cu precauție justificată, subiecte delicate, precum afacerile cu obiecte de natură numismatică; comercializarea acestora se poate realiza într-un cadru organizat, dar și prin afaceri ocazionale, pe piața spontană. Aprecierea valorii unei monede se face, în general, pe baza a două criterii importante: gradul de raritate și starea de conservare a piesei. În acest sens, poate fi utilă inserarea, în paginile lucrării, a unui tabel conținând ierarhiile gradelor de conservare, înregistrate în diferite cataloage de specialitate (în limba română, franceză, engleză, germană și italiană). Viitorul numismaticii presupune, în opinia autorului, rafinarea și îmbogățirea instrumentarului metodologic, prin apelul la metodele precise ale științelor naturale, dar și extinderea și eficientizarea proiectelor de cercetare complexe, în cadrul unor echipe internaționale.

Ultimul capitol al lucrării (*Banii și moneda*, p. 133–177) readuce în discuție, dintr-o perspectivă exhaustivă și cu o bibliografie actualizată, un subiect incitant, căruia i s-a acordat foarte puțină de atenție în literatura de specialitate de la noi: apariția monedei. Discursul cercetătorului ieșean asupra acestui subiect pare a se axa pe două coordonate: relevarea conotațiilor unor concepte, aparent

echivoce (precum *dar, troc, marfă, bani, forme bănești premonetare*) și analiza pârghiilor mentale, economice, sociale, politice și religioase care au condiționat etapele acestui proces îndelungat. Autorul împărtășește opinia potrivit căreia banii își au originea în instituția darului. Apariția trocului și începutul comerțului au presupus pierderea conotațiilor simbolice, rituale ale „transferului de cadouri” în favoarea caracterului economic. Era nevoie de adoptarea unui echivalent general, ca etalon de măsură a valorilor. De-a lungul istoriei, această funcție a fost îndeplinită de felurite bunuri: turte/calupuri de sare, cochilii de scoici (neolitic), perle de sticlă, piei, cereale, diverse obiecte metalice din bronz – topoare, săbii, inele, brățări (epoca bronzului), vârfuri de săgeți din bronz sau aramă (epoca fierului). Dar în cele mai multe cazuri, metalele prețioase se vor erija în rolul de marfă generală, ele îndeplinind toate cerințele necesare banilor: măsură a valorii, mijloc de circulație, mijloc de plată, mijloc de tezurizare. Toate aceste forme bănești premonetare îndeplinesc funcțiile banilor, dar precedă apariția monedei.

Primele monede au fost fabricate din electrum, în mediul greco-lidian din Asia Mică (Ephes, Milet, Sardis), în cursul secolelor VII–VI î.Hr. Principalele teorii referitoare la geneza acestui proces s-au limitat, după cum remarcă autorul, la stabilirea momentului, ariei și condițiilor apariției monedelor, în defavoarea cercetării fenomenului în continuitatea desfășurării sale. Este readusă în discuție teza mai veche a lui B. Laum, care consideră apariția monedei strâns legată de mediul religios, fiind determinată de cerințele cultului (formele bănești premonetare și monetare ar reprezenta o formă simbolică de ofrandă). Investigațiile arheologice mai vechi, dar și cele recente (vezi săpăturile lui A. Bammer de la Artemisionul din Ephes) probează baterea primelor monede în incinte sacre și locuri de cult. Templele și sanctuarele antice (din Orientul Apropiat, până în lumea celtică) erau adevărate instituții polifuncționale care desfășurau operații complexe, având o proeminență latură economică. Se poate afirma că inițierea procesului monetar a fost apanajul elitelor preotești, care posedau cunoștințele, posibilitățile și interesele economice și politice necesare.

Din aceeași perspectivă, autorul încearcă să explice fenomenele similare din zona nord-dunăreană. Vârfurile de săgeți de bronz și aramă, descoperite în zona orașelor Apollonia, Histria și Olbia ar fi avut, inițial, o valoare magico-religioasă, servind necesităților de cult apollinic.

De asemenea, baterea monedelor geto-dacice ar putea fi corelată, în opinia cercetătorului ieșean, cu centrele religioase ale acestei civilizații. Un argument important adus în sprijinul acestei ipoteze îl poate reprezenta analogia cu descoperirile din lumea celtică, unde sunt consemnate ateliere monetare chiar în sanctuare sau în preajma acestora. Cercetările arheologice din arealul Daciei preromane au permis identificarea a două astfel de ateliere care ar putea fi în legătură cu edificii religioase locale: unul la Ziridava, unde s-a descoperit o ștanță pentru monedele de tip Toc-Chereluș și celălalt la Barboși, de unde provine un artefact asemănător, pentru emisiuni de tip Dumbrăveni sau Inotești-Răcoasa.

Sintetizând, se poate afirma că apariția monedei s-ar fi petrecut în strânsă legătură cu mediile religioase ale Antichității; într-o fază ulterioară, pârghiile acestui proces vor fi însușite de legiutor, iar fenomenul va deveni unul de amploare în sfera economicului. Nu trebuie omis faptul că tehnica de batere a monedelor este foarte complexă, necesitând un bagaj important de cunoștințe tehnice. Astfel că „moneda nu ar fi putut apărea înainte de perioada când este semnalată prima oară” și ea reprezintă „forma perfectă la care au ajuns banii în acel moment al evoluției lor”.

Cartea de față reprezintă una dintre puținele lucrări de sinteză din literatura numismatică din România. Particularitatea acestei scrieri constă în abordarea, într-o manieră detaliată și riguroasă, a unor subiecte generale, precum definirea rolului și locului numismaticii, istoricul acestei discipline, originea banilor și a monedei. Astfel de teme au beneficiat de o deosebită atenție din partea unor reputați specialiști din străinătate, dar autorul își propune reluarea discuțiilor, de cele mai multe ori dintr-o perspectivă originală, susținută de o vastă experiență personală în domeniul numismaticii și de o documentare exhaustivă și actualizată.

Prin conținutul ei, prin analiza pertinentă și temeinic argumentată, prin stilul clar și concis, această lucrare se adresează atât specialiștilor cât și tuturor pasionaților de acest fascinant domeniu. Utilitatea apariției unei astfel de scrieri a fost justificată, într-o manieră destul de realistă, de însuși autorul ei: „în opinia mea, istoriografia românească are nevoie de o astfel de carte”. Subscriu întru totul acestei judecăți și urez profesorului Virgil Mihailescu-Bîrliba puterea de muncă necesară continuării acestui proiect, prin apariția celui de-al doilea volum.

LUCIAN MUNTEANU

ATTILA LÁSZLÓ, *Introducere în arheologie*, Casa Editorială *Demiurg*, Iași, 2006, 244 p.

În cadrul seriei de lucrări pe care Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Al. I. Cuza” din Iași le tipărește pentru uzul studenților, se numără și volumul profesorului și arheologului A. László, intitulat *Introducere în arheologie*.

Încă de la început trebuie să precizăm că, pentru cei care doresc să profeseze ca arheologi, nu există o

facultate cu profil arheologic; cunoștințele teoretice se dobândesc în cadrul facultăților de istorie, iar cele practice prin participarea la unul sau mai multe șantiere arheologice în vacanțele de vară. Pregătirea teoretică, aflată în suferință, este acum înlăturată parțial prin această apariție, cel puțin pentru studenții Facultății de

Istorie de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, care au la îndemână acest nou și binevenit manual de pregătire teoretică în domeniul arheologiei.

Lucrarea cuprinde mai multe capitole în care sunt tratate succint principalele caracteristici și metode ale arheologiei. Astfel, în primul capitol sunt definite obiectul și scopurile arheologiei; sunt prezentate apoi ramurile acestei discipline care, după autor, sunt: arheologia clasică, orientală și preistorică. Sunt descrise pe scurt începuturile și constituirea școlii arheologice românești. Într-un capitol consacrat prospecțiilor terestre și arheologice, sunt luate în discuție cercetările de suprafață, metodele geofizice și săpătura arheologică propriu-zisă. În alte două capitole sunt tratate cele mai noi metode de cercetare arheologică, care s-au dezvoltat în ultimele două decenii, cum ar fi prospecțiunile aeriene și cele subacvatice.

Într-un capitol special, consacrat ordonării și datării descoperirilor arheologice, sunt prezentate metodele specifice ale acestei științe: tipologică, comparativă și cartografică; apoi cititorul poate afla modul în care se stabilește cronologia relativă și absolută, pentru care sunt utilizate atât metode tradiționale, cât și cele noi, pe bază de complexe investigații de laborator și de teren. În următoarele două capitole este descris mediul natural și cel social, în care evoluează omul istoric, și felul în care acestea pot fi interpretate.

Volumul se încheie cu un capitol în care sunt discutate o serie de lucrări de referință, necesare pentru cei care doresc să-și sporească cunoștințele de specialitate.

Ca de obicei profesorul Attila László a întocmit o lucrare bine încheiată, cu informații complete și la zi, exprimate clar și concis, dând la iveală un manual temeinic întocmit, util deopotrivă studenților și specialiștilor.

CONSTANTIN ICONOMU